

T.C.
KARAMANOĞLU MEHMETBEY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**MUSTAFA HAYRİ EFENDİ’NİN EL MUKTETAFA İSİMLİ ESERİNİN
KUR’ÂN İLİMLERİ AÇISINDAN İNCELENMESİ**

Hazırlayan: Yusuf DUYĞU

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı
Tefsir Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

KARAMAN 2018

T.C.
KARAMANOĞLU MEHMETBEY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**MUSTAFA HAYRİ EFENDİ’NİN EL MUKTETAFA İSİMLİ ESERİNİN
KUR’AN İLİMLERİ AÇISINDAN İNCELENMESİ**

Hazırlayan
Yusuf DUYĞU

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı
Tefsir Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Duran Ali YILDIRIM

KARAMAN 2018

TEZ ONAY SAYFASI FORMU

Doküman No	FR-285
İlk Yayın Tarihi	05.02.2018
Revizyon Tarihi	
Revizyon No	00
Sayfa No	1/1

MUSTAFA HAYRİ EFENDİ’NİN EL-MUKTETAFA İSİMLİ ESERİNİN KUR’AN İLİMLERİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

Tezin Kabul Ediliş Tarihi: 23.10.2018

Jüri Üyeleri (Unvanı, Adı Soyadı)

Başkan : Dr. Öğr. Üyesi Duran Ali YILDIRIM

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Muhammed ERSÖZ

Üye : Dr. Öğr. Üyesi İrfan ÇAKICI

İmzası

Bu tez, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun 04.10.2018 tarihli ve 40/374 sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Enstitü Müdürü: Doç. Dr. İdris Nebi UYSAL

Hazırlayan

Kalite Sistem Onayı

ÖN SÖZ

Kur’ân-ı Kerim’i insanlığa hidâyet rehberi olarak gönderen Cenâb-ı Hakk’a hamd-ü senâlar ve bu yüce kitabı ümmetine tebliğ eden Hz. Peygamber’e salât ve selâm olsun. Allah Teâlâ bütün ilahi kitapları insanlar tarafından okunması, anlaşılması ve yaşam tarzı haline getirilmesi için indirmiştir.

Bu ilahi kitapların sonuncusu olan Kur’ân-ı Kerim’in de aynı maksatla gönderildiğinde hiç şüphe yoktur. Her zaman ve her devirde, Kur’ân-ı Kerim’in muhataplar tarafından iyi anlaşılıp kavranabilmesi için, işin uzmanları tarafından tefsir edilme ihtiyacı hâsıl olmuştur. Dönem dönem ilim ehli insanlar da bu yüce vazifeyi yerine getirmişlerdir.

1920 ile 1950 yılları arasında Bulgaristan Müslümanlarının tarihinde önemli ve özel bir yeri olan Şumnu şehrindeki “Medreset’ün-Nüvvâb” başarılı bir ilim merkezi olarak dikkat çekmektedir. Hiç şüphesiz, bu değerli irfan ocağında kendi alanları bakımından dînî ve müspet ilimlere vâkıf, ileri görüşlü âlimler görev yapmışlardır. Bu muhterem ilim adamlarından biri de eğitim-öğretimdeki usûlü ve kaleme aldığı eserleriyle Bulgaristan Müslümanlarının kültürüne büyük katkılarda bulunan Mustafa Hayrî Efendi’dir.

Günümüzde birçok ilim adamı ve müfessir bir yandan tefsir kitaplarını tahlil ederken, diğer yandan da Kur’ân’ı anlamada gayret sarfetmektedirler. Yeni metot ve yorumlarla insanlığı Kur’ân’la bir kez daha buluşturmanın mücadelesini vermektedirler. İşte biz, bu müfessirlerin arasından ülkemizde pek fazla bilinmeyen ve uzun süre Bulgaristan’da hizmet eden Mustafa Hayrî Efendi’nin hayatını, görüşlerini, eserlerini, özellikle de *el-Muktetaf* isimli eserini tanıtmakla, Kur’ân’ı anlamaya çalışanlara katkı sağlamayı amaçladık.

Bu çalışmamız, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde üstadın hayatı ve eserlerini incelemeye özen gösterdik. Bu hizmet ehli üstadın İslam davası mücadelesini bir bütün olarak yazdığı eserlerinden, hakkında yazılan kitap, makale ve yazılardan elde ettiğimiz bilgilere göre sorumluluk bilinci içerisinde tanıtmaya çalıştık.

İkinci bölümde ise *el-Muktetaf* isimli çalışmasını Kur’ân ilimleri açısından gücümüz nispetinde analiz etmeye ve değerlendirmesini yapmaya gayret ettik. Müellifin tefsirinde geniş bir şekilde ele aldığı konulara bizde o oranda değindik. Özellikle

Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsiri ve Kur'ân'ı Sünnetle tefsiri konularında bol örnek vermeye özen gösterdik. Müellifin, Kur'ân'ın sahâbî ve tabiûn sözü, esbab-ı nüzûl, kıraat ilmi ve isrâiliyyat ile ilgili tefsirini araştırdıktan sonra, yaptığımız karşılaştırma sonucunda istifade ettiğine kanaat getirdiğimiz kaynakları dipnotlarda işaret ettik.

Ayrıca müellifin tefsirinden örneklere geçmeden önce, ayrıntıya girmeden bu konular hakkında genel bilgiler vermeye çalıştık. Bütün çalışmamızda bu usûle bağlı kalmaya gayret ettik. Bu kısmın alt başlıkları olarak müellifin huruf-i mukatta, nâsih-mensûh, fıkıh, kelâm, lûgat, sarf, nahiv ilimlerindeki konumunu araştırdık. Son olarak ise Mustafa Hayrî Efendi'nin şiirden yaptığı istişhatları ve ilmî tefsir konusundaki görüşlerini değerlendirdik. Çalışmamızı genel bir sonuçla nihayete erdirdik.

Bu çalışmamda değerli görüş ve katkılarıyla bana destek veren danışmanım muhterem Dr. Öğr. Üyesi Duran Ali Yıldırım Hocam'a en kalbi duygularla teşekkür etmeyi borç bilirim. Ayrıca çalışmam esnasında değerli fikirleriyle yol gösteren hocam Dr. Öğr. Üyesi Muhammed ERSÖZ ile yardımlarını esirgemeyen Dr. Öğr. Üyesi İrfan ÇAKICI ve Dr. Öğr. Üyesi Ali BAYER hocama şükranlarımı sunarım. Rabbimden bu çalışmayı benim hakkımda faydalı bir ilim kılmasını niyaz ederim.

Yusuf DUYĞU

ÖZET

Mustafa Hayrî Efendi, Son dönem Osmanlı âlim ve müfessirlerindendir. Öğrenim hayatının peşinden I. Dünya Savaşı'nda, Çanakkale, Makedonya ve Irak Cephelerinde savaşıp Kut'ül Amare'de İngilizlere esir düşmüştür. İki yıl iki ay sonra mübadele antlaşması çerçevesinde İstanbul'a dönmüştür. Bir süre sonra Bulgaristan'ın Şumnu vilâyetine yerleşmiştir.

Bulgaristan'ın en önemli ilim merkezlerinden olan Medrsetü'n-Nüvvâb'ta 1922 ile 1937 yılları arasında müderrislik yapmıştır. Daha sonra merkezi Sofya'da bulunan Bulgaristan Diyaneti Başmüftülüğü'nde Din İşleri Yüksek Kurulu Üyesi ve Sofya Müftüsü olarak görevini sürdürmüştür.

Hayatının 43 yılını Bulgaristan'da geçiren Mustafa Hayrî Efendi, *el-Muktetaf* isimli tefsirini 15 Nisan 1964'te Sofya'da tamamlamıştır.

1965 yılında Türkiye'ye dönmüş, 1970'te vefat etmiştir. Kabri İstanbul Topkapı Eski Kozlu Mezarlığı'ndadır.

Müellif hayatta iken eseri basmaya fırsat bulamamış, basılmasını vasiyet etmiştir. 1980 yılında bir yakını aracılığıyla eser Muhammed Ali es-Sâbûnî'ye teslim edilmiş, es-Sâbûnî tarafından tahkik edilerek 1996 yılında *el-Muktetaf min Uyûni't-Tefâsir* ismi ile beş cilt halinde yayımlanmıştır.

Mustafa Hayrî Efendi, bu tefsiri otorite ilim adamları tarafından istifade edilebilecek eserleri tetkik ve tahkik ederek, üzerinde düşünerek, elde ettiği bilgileri değerlendirerek te'lif etmiştir. Son dönem Osmanlı uleması içinde Arapça tefsir yazan tek âlimimizin bu tefsirinin üzerinden elli seneyi aşkın bir zaman geçtiği halde ilim çevrelerinin istifadesine sunulamamıştır.

Müellif tüm ilmî kudretini ortaya koyarak, tüm çabasını, sarfederek, rivayet ve dirayet olarak selefin görüşlerini de bir araya getiren bir tefsir te'lif etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Tefsir, el-Muktetaf, Mustafa Hayrî Efendi.

ABSTRACT

Mustafa Hayrî Efendi is one of the scholars and the mufasssîr's in the last Ottoman period. Following his education, he fought Dardanelles, Macedonia, and Iraq Fronts in world war 1. He was taken as a prisoner by the British forces. After two years and two months, according to the prisoner exchange agreement, he was released and returned to İstanbul. Eventually he settled in Shumen Province of Bulgaria.

He was assigned as a teacher (mudarris) at Madrasa al-Nuwwab, which was one of the most important education centers, between the years of 1922-1937. Then, he continued his service as a member of Supreme Council of Religious Affairs and a Sofia Mufti at Bulgarian Directorate of Religious Affairs.

Mustafa Hayrî Efendi, who had 43 years of his lifespan in Bulgaria, completed his *el-Muktetafî 't Tefsîr* on 15th April 1964.

He turned back to Turkey in the year of 1965 and died in 1970. His grave is in Topkapı Kozlu Cemetery.

The author couldn't get a chance to publish his tafsîr during his life, but he willed to have it published. In 1980 his work was handed in Muhammad Ali as-Sabuni by one of his relatives. Having been investigated by Muhammad Ali as-Sabuni, it was published 1996 under the name *el-Muktetaf min Uyûni 't-Tefâsîr* as five volumes.

Mustafa Hayrî Efendi wrote his tafsîr after examining and looking into the books vawed by the eminent scholars, pondering on and evaluating the knowledge he obtained. The tafsîr of our only scholar in the last Ottoman Period who was able to write in Arabic couldn't be made available despite of the time of more than 50 years.

The author penned a tafsîr presenting his scholarly capacity making all his endeavour, bringing together opinions of the salafs as narratives and wisdom.

Key Words: Qur'an, Tafsîr, al-Muktetaf, Mustafa Hayrî Efendi.

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
b.	: İbn
bkz.	: Bakınız
h.	: Hicri
H.z.	: Hazreti
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
İFAV.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
s.	: Sayfa
r.a.	: Radiyallahü Anh
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
trc.	: Tercüme eden
thk.	: Tahkik eden
tsz.	: Tarihsiz
s.a.v.	: Sallallahü aleyhi ve sellem
md.	: Madde
nşr.	: Neşreden
v.	: Vefat Tarihi
vb.	: Ve benzeri
vs.	: Vesâire
Yay.	: Yayınları, yayıncılık

İÇİNDEKİLER

TEZ KABUL TUTANAĞI	II
ÖN SÖZ	III
ÖZET.....	V
ABSTRACT	II
KISALTMALAR.....	VII
İÇİNDEKİLER.....	VIII
GİRİŞ	1
I. Araştırmanın Önemi ve Amacı	1
II. Araştırmanın Kaynakları.....	1
III. Araştırmanın Metodu.....	2
BİRİNCİ BÖLÜM	3
1. MUSTAFA HAYRÎ EFENDİ'NİN HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ	3
1.1. MUSTAFA HAYRÎ EFENDİ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM	3
1.1.1. Siyasi Durum.....	3
1.1.2. Sosyal Durum.....	4
1.1.3. İlmi Durum.....	5
1.2. DOĞUMU YETİŞMESİ VE EĞİTİMİ	7
1.2.1. İlmi Kişiliği	8
1.2.2. Hocaları Öğrencileri ve Döneminde Yaşayan İlim Adamları	9
1.2.3. Askerlik Hayatı.....	12
1.2.4. Bulgaristan Yolculuğu	13
1.2.5. Tedrisat Faaliyetleri ve Görev Hayatı	14
1.2.6. Türkiye'ye Dönüşü ve Vefatı	18
1.3. ESERLERİ.....	19
1.3.1. el-Muktetaf fî'l-Fıkh	19

1.3.2. el-Muktetaf Min Uyûni't Tefâsîr	19
1.3.3. Lugatu't-Tıbb	20
1.3.4. Mecnûatu'l- Fevâid.....	20
1.3.5. İlmihâl	20
İKİNCİ BÖLÜM	21
2. el- MUKTETAf VE KISA TANITIMI.....	21
2.1. Eserin İsmi	21
2.2. Eserin Yazılması	22
2.3. Eserin Muhtevası.....	23
2.4. Eserin Kaynakları	25
3.KUR'ÂN İLİMLERİ AÇISINDAN EL MUKTETAf.....	26
3.1. Kur'ân'ı Kur'ân'la Tefsiri.....	27
3.2. Kur'ân'ı Sünnetle Tefsiri	36
3.3.Kur'ân'ı Sahabe Sözleri İle Tefsiri	44
3.4. Kur'ân'ı Tabiûn Sözleriyle Tefsiri.....	55
3.5. Esbâb-ı Nüzul Hakkında Düşüncesi	62
3.6. Kırâat İlmi Bakımından Özelliği	69
3.7. İsrailiyyat'a Bakışı	73
3.8. Huruf-u Mukattayı Değerlendirmesi.....	78
3.9. Nesh Meselesine Yaklaşımı	80
4. MÜELLİF'İN TEFSİRİNDE İSTİFADE ETTİĞİ DİĞER İLİMLER	88
4.1. Ahkâm Ayetlerini Tefsiri	88
4.2. İtikadi Konuları Değerlendirmesi	97
4.3. Lugavi Yönden Tefsirinin Özelliği	103
4.4. Şiir İle İstişadı	109
4.5.İlmî Tefsir Özelliği.....	113
SONUÇ	118

KAYNAKÇA.....	121
---------------	-----

GİRİŞ

I. Araştırmanın Önemi ve Amacı

Bu tezin amacı öncelikle Mustafa Hayrî Efendi'nin Hayatını ve eseri “el Muktetaf”ı rivayet tefsiri yönünden araştırmaktır. Daha sonra elde edilen bilgiler ışığında eserin tefsir usulü metodolojisine göre incelenmesi amaçlanmaktadır. Ayrıca tezin kendinden sonraki çalışmalara kuramsal açıdan kaynaklık etmesi ve katkıda bulunması da tezin amaçları arasındadır. Son dönem Osmanlı uleması içinde Arapça tefsir yazan tek âlimimizin bu tefsirinin üzerinden elli seneyi aşkın bir zaman geçtiği halde ilim çevrelerinin istifadesine sunulamamıştır.

Mustafa Hayrî Efendi, dünya tarihinde siyasî olayların yaşandığı zorlu bir dönemde yaşamıştır. Aslında onun yaşadığı dönem küresel savaşların yapıldığı dönemdir. Hayatının baharında 93 Harbi, gençliğinde Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Harbi, olgunluk döneminde ise Millî Mücadele ve İstiklal Savaşı, yaşlılığına yakın da İkinci Dünya Savaşı yapılmıştır. Bu bağlamda Bulgaristan'da kaldığı dönemde de faşizm ve komünizm sistemlerini de çok yakından tanımıştır. Özellikle üç kıtada egemen olmuş Osmanlı Devleti'nin yıkılışını yaşarken, diğer yandan yeni uygulamalar ve reformlarla Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna şahit olmuştur. Bu fırtınalı zaman diliminde önemli eserler kaleme almış olan müfessirimizin ve eserinin tanıtılması, konunun önemini bir kez daha ortaya çıkarmaktadır.

Mustafa Hayrî Efendi, dönemi itibariyle olumlu veya olumsuz meydana gelen bütün olayların bizzat şahidi olmuş, Müslümanların başına gelen sıkıntıların buruk acısını hissetmiştir. Bütün bunlara rağmen İslam dîninin yükselişi için yılmadan azimle mücadele ederek görevini yerine getirmekten çekinmemiştir. Özellikle o dönemde Bulgaristan Türkleri arasında yüksek düzeyde dînî hizmet ve eserler veren ilk âlimlerden olma şerefine nail olmuştur. Bu ortam onun toplumsal bakış açısını ve faaliyet noktasındaki yönünü de belirlemiştir.

II. Araştırmanın Kaynakları

Çalışmamızın temel kaynakları, müellifin hayatını konu alan biyografik eserler ile Temel İslam İlimleri sahasındaki kaynak kitaplardır. Araştırmamızda veri toplama tekniği olarak “fışleme usûlü” esas alınmıştır. Bu çalışmada âyet meallerini Diyanet İşleri Başkanlığı'

nın hazırlamış olduğu Kur’ân Yolu Meâli’nden verdik. Dipnotları kaynakları ilk geçtiği yerde tüm bilgileri ile vermek sureti ile daha sonraki kullanımlarda kısaltma yoluna gittik. Ayrıca Kur’ân İlimleri ve Tefsir Usûlü’ne ait eserler ile bu alanda yazılmış tez ve makaleler de tezimizin kaynakları arasındadır.

III. Araştırmanın Metodu

Çalışmamızda mevcut tez tarama merkezi ve İSAM makale verilerini taradığımızda müellife ait bilgi ve belgelerin sınırlı olduğunu ve ülkemizde tez seviyesinde daha önce hiçbir çalışma yapılmadığını gördük. Yapılan tek çalışmanın Gazze İslam Üniversitesinde Selim Osman en-Neccâr tarafından bir yüksek lisans çalışmasının hazırlandığını ve butez çalışmasının da müellifi ve eserini yeterli seviyede tanıtmada yetersiz olduğunu tespit ettik.

Çalışmamızda eserin Prof. Dr. Muhammed Ali es-Sâbûnî tarafından tahkik edileneşrini esas aldık. Müellifin kıymetli eseri el-Muktetaf’tan rivâyet yöntemiyle ilgili örnekler verdikten sonra, Kur’ân tefsiri hakkındaki metodolojik görüşlerine ve tefsir yöntemine dair izahlarına yer vermeyi planladık.

Tezimizde önce müellifin yaşadığı dönemi ele alarak siyasi, sosyal ve ilmî durumu inceledik. Müellifin Kur’ân anlayışını, ayetleri yorumlama tekniğini ve müfessirlik yönünü ele aldık. Bunun yanında eseri Tefsir Usûlü açısından incelemeye çalıştık. Bunu yaparken esbâb-ı nüzul, nâsih-mensûh ve muhkem-müteşâbih gibi Kur’ân ilimlerini esas aldık. Böylece müfessirimizin hem ilmî donanımını hem de müfessirlik yönünü ortaya koymaya çalıştık. Tezimizi de “Mustafa Hayrî Efendi’nin el-Muktetaf İsimli Eseri’nin Kur’ân İlimleri Açısından İncelenmesi” diye isimlendirdik.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. MUSTAFA HAYRÎ EFENDİ'NİN HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

1.1.MUSTAFA HAYRÎ EFENDİ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM

Sultan II. Abdülhamid Han (1876-1909) döneminde yetişen müfessirimiz, hilafetin kaldırılmasından önceki ve sonraki dönemi yaşamış, ülkenin içerisinde bulunduğu durumu idrak etmiştir. Dolayısıyla, yaşadığı dönemdeki siyasi, sosyal, ilmî durum ve değişimlerin, onun hayatında çok önemli tesirleri olmuştur.

1.1.1. Siyasi Durum

Balkanlarda yaşayan Türk toplumu 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi sonunda acımasız bir şekilde hicret etmeye zorlanmışlardır. Ayrıca ağır yaşam ve tabiat koşullarına maruz bırakılarak katledilmişlerdir. Böylece beşyüz küsur yıl hâkim olup yaşadıkları bu Balkan coğrafyasında Türkler azınlık durumuna düşmüşlerdir.

Mustafa Hayrî Efendi'nin Bulgaristan'a geldiği yıllarda Balkan Harbi'nin üzerinden on küsur yıl geçmişti. Bulgaristan, siyasi olarak Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsız bir ülke olsa da burada bulunan Müslüman Türk nüfusu kendilerini Osmanlı Tebaası olarak görüyorlardı.¹Hem ülke içindeki değişen siyasi duruma alışmaya çalışırken, hem de Anavatan'da meydana gelen reformları takip ediyorlardı.

Birinci Dünya Harbine aynı safta katılan iki ülke beraber savaşmışlardır. Savaş sonrasında iktidara gelen Aleksandr Stamboliyski liderliğindeki Çiftçi Partisi Türklere karşı ılımlı bir politika izlemiş, ülkesinde yaşayan Türklere karşı görevleri bulunduğunu açıkça ifade etmiştir.²Medresetü'n-Nüvvâb'ın açılışı da yine bu dönemde olmuştur.

Mustafa Hayrî Efendi, 1939 yılında Merkezi Sofya'da Başmüftülük'te bulunan Dîvân-ı Âli Şer'îye Heyet Azalığına tayin edildi. İki ülke arasında imzalanan anlaşma gereğince Bulgaristan müftüleri Şer'îye Hâkimliği ile de yetkilendirilmişlerdi. O günkü şartlarda Bulgaristan'da üç türlü şer'îye mahkemesi vardı: Şer'i Bidâyet Mahkemesi, Şer'i İstinâf

¹ Bkz. Şimşir, Bilal N.,*Bulgaristan Türkleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2009. s. 56.

² Bkz.Şimşir, Bilal N.,*a.g.e.*, s. 67.

Mahkemesi ve Şer'i Dîvân-ı Âlî Mahkemesi idi. Bu mahkemeler yalnız İslam dininden olup bulgar vatandaşlarına mahsustu ve mahkemenin bakmış olduğu davalar şunlardı; Karı koca arasındaki mal davaları ve şahsi davalar. Ana baba ve çocuklar arasındaki kişisel davalarla, mal davaları, Fesh-i nikâh davaları, Nesep davaları ve Miras davaları (Veraset Münazaaları) idi.³

1944 yılında ülkede Komünist rejimin iktidara gelmesiyle birlikte Başmüftülüğün de yetkileri kısıtlanma sürecine girmiştir. Müfessirimiz, 1965 yılına kadar bu davalarla ilgilenirken aynı zamanda tefsirini de bu dönemde kaleme almıştır.

1.1.2. Sosyal Durum

Osmanlı Devleti Bulgaristan'dan çekildikten sonra ardında büyük bir Müslüman-Türk toplumu bırakmıştı. Arkada kalan Müslümanların dinî ve millî kimliklerini muhafaza ve geliştirilmesiyle ilgili hususlar uluslararası anlaşmalar ve iki devlet arasında imzalanansözleşmelerle teminat altına alınmıştı. Bu sırada Anavatan'da da önemli siyasi ve sosyal gelişmeler devam etmekteydi. Mustafa Hayrî Efendi her iki ülkedeki gelişmeleri yakından takip etmiş, özellikle bulunduğu yerde dini yaşantıyı ıslah etmek için mücadele etmiştir.

Toplumda meydana gelen birtakım bozulmalara dikkat çekmek için halk arasında yaygınlaşmış hurafe ve bid'at'lara karşı savaş açmıştır. Ayrıca halkın itikadî bağnazlıklarını tashih etmek için çaba sarfetmiştir. Bu gayretini gösterirken hurafe ve bid'at'lara karşı sahih sünneti kâim kılmayı hedef olarak seçmiştir. Bu konu ile ilgili müfessirimize ait birkaç örnek sunmak istiyoruz:

Örnek 1: İslam ülkelerindeki temel dini hassasiyetlerin zayıflaması:

Müfessirimiz Asr suresi'nin ikinci ayetinin tefsirinde, “Yeryüzünde milyonlarca insan yaşıyor; Bunların % 40'ı Allah'a ortak koşan, putlara ibadet eden, can ve mallarını her türlü kıymetli şeylerini, onların yolunda sarfeden, putperestlerdir. % 30'u beşeri ilah edinen, dinleri konusunda bir kargaşa yaşayan Hristiyanlardır.% 1'i hırs ve şehvet tarafından yönetilen, kalpleri kaskatı kesilen, kendilerini Allah'ın çocukları ve sevgilileri zanneden Yahûdilerdir.% 20'den fazlası da Allah'a ve Rasûlüne karşı çıkan, taassup yolunda yürüyen, dinin ebedî

³ Bkz.Şimşir, Bilal N., *a.g.e.*, s. 95.

öğretilerinden uzaklaşan Müslüman kitledir.”⁴ diyerek Müslüman toplumunun içerisinde bulunduğu durumu ifade etmiştir.

Örnek 2: Müslüman toplumunda bid’atlerin yaygın hale gelmesi:

Müfessirimiz A’raf suresi 55. ayetini tefsir ederken, “Zamanımızda çoğunlukla, özellikle camilerde dua esnasında, dinleyeni sağır edecek şekilde ve aşırı sesini yükseltip çığlık atarcasına bağırıp çağıran kimselere iltifat edildiği görülmektedir. Oysaki onlar iki bid’ati bir araya getirdiklerini bilmiyorlar; Birincisi, dua esnasında sesin yükseltilmesini, ikincisi ise bu durumun camide olmasını.”⁵ derken de o günkü toplumda yayılmaya başlayan sünnet dışı bir davranışa dikkatimizi çekmektedir.

Örnek 3: Irkçılık akımının yayılması:

Müfessirimiz Mü’minûn suresi 52. ayetin tefsirinde, “Bugün, din ve ilim zayıfladıktan sonra İslam’ın yasakladığı cahiliye ırkçılığı gündeme geldi. Hatta kalkmış bazı acemiler, önceki mecûsîlikleri ve putperestlikleri ile övünüyorlar ! ولا حول ولا قوة الا بالله (Allah’tan başka hiçbir güç ve kuvvet yoktur)”⁶ diyerek ırkçılığın cahiliye âdeti olduğunu ve bu duruma karşı tepkisini dile getirmiştir.

Örnek 4: Bazı cahil kimselerin, İslam’ın hükümlerini reddetmesi:

Müfessirimiz Maide suresi 50. ayetini tefsir ederken, “Bu asırda, cahilliklerinden biz dini inkâr etmiyor, fakat şeriatı istemiyoruz diyen bazı müslümanları işitiyor ve görüyoruz”⁷ derken toplumdaki olumsuz bu duruma karşı tavrını kesin bir şekilde ortaya koymuştur.

1.1.3. İlmî Durum

Müfessirimiz, içerisinde yaşadığı toplumun karakteristik özelliklerini tefsirine yansıtmiş, halkın aydınları olarak bilinen birtakım ilim adamlarının toplumu nasıl cehalete sürüklediklerini göstermek için dikkatimizi çekmiştir. Çünkü cehâlet, toplumları vahye kulak vermeyen, Allah’a ibadete yanaşmayan, peygamberleri yalanlayan, onlara iman edenleri küçümseyen, hakikatlere karşı kör, nimetlere karşı nankör davranan bir duruma düşürmektedir. Cahiliyye insanları, başkaları gibi kendilerinin de putları olmasını isteyen

⁴ el-Hisnî el-Mansûrî, *el-Muktetaf*, V,559,560.

⁵ el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, II, 229.

⁶ el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, III, 471.

⁷ el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, II, 46.

taklitçilerdir.⁸ Bu bağlamda Mustafa Hayrî Efendi, İsra Suresi 74-75. ayetlerin tefsirinde özel bir fasıl açarak konunun ehemmiyetini dile getirmiştir. Batı güdümündeki yerli işbirlikçi aydınlarla ilgili tespitini “Yabancıları Körü körüne Taklit Etmek” başlığı altında ele alarak şöyle izah etmiştir:

Bu asırda, mezhep asabiyeti özellikle de alt dalları gerçekten zayıfladı. Hiç şüphesiz cehalet kör oldu. Ümmetin maslahatı konusunda ictihat etmeyi bırakıp, siyaset, yönetim ve yargı ile ilgili sürüp gelen önceki görüşleri taklid eden, bir kısım ilim adamları da kör olmuşlardır. Ta ki çoğu şehirlerdeki câhil hâkimlerde, hüküm vermede şer’i hükümlerin kifayet edemeyeceği kanaati hâsıl olmuştur. Böylece gelenek, itikad, edep ve adetleri konusunda, müslümanlar için uygun olmasa bile, kendilerinin uygun gördüğü kanunları satın alıp Batı taklitçisi oldular. Ümmetin din ve dünya hususunda geri kalmışlığını sosyal ve siyasi bozulmanın kaynağının da bu taklitçilik meselesi olduğunu düşünemediler. Bilakis Avrupa devletleri gibi zengin ve üstün bir ülke olacaklarını zannettiler. Netice itibari ile bu sapma, onları doğru yoldan çıkarmış, otoritelerinin ellerinden gitmesine, kendi makine ve silahlarıyla toplumlarının zelil olmasına neden oldular. Bunun sonucunda İslam âleminin bağımsızlığını gerçekleştiremediler. Bu tutku ve sapma müslüman halkın fikirlerini ve kalplerini bozmaya başladı. Kur’ân ve Sünnet konularında şüphe uyandırmak için fasık söylemler geliştirdiler. Onlardan kimileri de, Allah’ın varlığı ve elçilerin peygamberliği gibi dinin temel ilkelerine şüphe soktular. İnsanları birbirlerine bağlayan, dini bağların yerine ırk ve vatan bağlarını yerleştirerek, Dini bağların koparılmasını teşvik eden siyasi söylemler yaydılar. Sonuçta Türk- Arap düşmanlığı ortaya çıktı. Önderlerinin ve yöneticilerinin ifsadı aracılığı ile kendileri değişince, Allah’ta onları değiştiriverdi. Otorite ve onurlarını ellerinden alıverdi. İşte onlar, şu ayetteki geçen kişiler gibi oldular: (الَّذِينَ ضَلَّ سَعِيُهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ يُحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا) “Onlar, iyi bir iş yaptıklarını sandıkları halde, dünya hayatında çabaları boşa giden kimselerdir”.⁹ Müfessirimiz, (إِنَّمَا يَأْمُرُكُم بِالسُّوءِ وَالْفَحْشَاءِ وَأَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ) “O (Şeytan) size ancak kötülüğü, çirkinliği, Allah hakkında bilmediğiniz şeyler söylemenizi buyurur.” ayetini tefsir ederken, “Bu, aslını esasını bilmeden bu haramdır, şu helaldir demeniz gibidir. Oysaki sizin bilmediğiniz şeyleri Allah emrediyor. Bilgisizce Allah hakkında söylenen sözdür bu. Yasaklanan ilkelerin de en önemlilerindendir. Çünkü bu batıl dinlerin temelidir. Hristiyan ve Yahûdîlerin kendi şeriatlerinde yaptıkları gibi, muharref dinlerin tahrif kaynağıdır. Genel cehâlet sebebiyle Müslümanların çoğu bu durumu önemsemeden, herhangi bir delil

⁸ Yıldırım, Duran Ali, *Kur’ân’da Fesad*, Çimke Basım Yayın, Konya 2016, s. 197.

⁹ Kehf 18/104; el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., III, 215,216.

getirmeden, şuursuzca şu helaldir, bu haramdır, bu menduptur, şu mekruhtur diyorlar. Oysaki Helal ve Haram koyma yetkisi sadece Allah'ın hakkıdır. Yüce Yaratan'ın haber verdiği gibi : (وَلَا تَقُولُوا لِمَا تَصِفُ أَلْسِنَتُكُمُ الْكَذِبَ هَذَا حَلَالٌ وَهَذَا حَرَامٌ لِنَفْسِكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ لَا يُفْلِحُونَ) “Ağzınıza geldiği gibi yalan yanlış konuşarak, “Bu helaldir, bu haramdır” demeyin; çünkü Allah hakkında asılsız şey söylemiş olursunuz; Allah hakkında asılsız şey söyleyenler de kesinlikle iflah olmazlar.”¹⁰ Bilinmemelik durumunda ise onun tespitini ilim ehline mürâcaat edilmesi gerektiğini Allah Teâlâ emretmektedir. (فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ) “Eğer bilmiyorsanız bilgi sahibi olanlara sorun.”¹¹ ayeti ile delillendirerek toplumu ıslah etme gayretine şahit oluyoruz. Netice olarak Müfessirimizin yaşadığı dönemin onun üzerindeki etkileri şu şekilde özetlenilebilir;

İslam Hilafetine hükmeden Batı kucağında yetişmiş yönetimi eleştirmesi, Müslümanlar Birliğinin dağılmasında Milliyetçilik tesirini izah etmesi, İslamî sembolleri ortadan kaldırmak için yapılan misyonerlik faaliyetlerini ve batının etkisini açıklamaları, Hilafet ülkesindeki müslümanların kültür seviyelerindeki örtünün kaldırılması (eğitime ağırlık verilmesi), Milliyetçilik bağına karşı dini bağlara tutunmaya davet etmesi ve İslam Hukuku'nun uygulanmasına davet etmesi¹² gibi toplumdaki bu ve buna benzer durumları düzeltmek için müellifimizin Kur'ân ve Sünnet'i ihya etme çabalarına şahit olunmuştur.

1.2. DOĞUMU YETİŞMESİ VE EĞİTİMİ

Mustafa Hayrî Efendi, H. 1307 (1889/1890) yılında Hısnımansûr'da (Adıyaman) doğdu.¹³ Babası Memiş Efendi, annesi Fatma Hanımdır. Soyadı kanunundan sonra Coşkun soyadını almıştır. Babası aşçılık yaparak geçinen Memiş Efendi, oğlunun okuyup ilim sahibi olmasını istemiştir.¹⁴ İbtidâiyye ve Rüşdiye'yi Hısnımansûr'da ikmal ettikten sonra Antep'te Abdullah Hoca'dan dört yıl boyunca klasik medrese üsûlü ile dersler aldı. Hocasının teşviki ile taşrayı terk ederek eğitimini sürdürmek üzere İstanbul'a gitti. Mustafa Hayrî Efendi, gençlik yıllarında İstanbul'a geldiğinde medrese tarihinde önemli kırılmalar yaşanmaktaydı. Zira 1908'deki II. Meşrutiyet inkılabı, medreselerde de yeni bir dönem başlatmış, medrese usulü değişmiş, yerine yeni bazı medreseler kurulmuştu.

¹⁰ Nahl 16/116.

¹¹ Nahl 16/43; el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., I,188.

¹² en-Neccâr, Selim Osman, *Menhecû eş-Şeyhu 'l-Mansûrî*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 18.

¹³ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., I,7.

¹⁴ Canbazov, İsmail, “Sofya’da Yazılan Kur’ân Tefsiri”, *Altınoluk*, Ocak 2002, s. 191; Ahmed, Vedat S., “MustafaHayrî Efendi”, *Kalem*, sy. 9, Sofya, 2003, s. 14-15.

Mustafa Hayri Efendi, önce II. Meşrutiyetin eğitim alanındaki ıslahat ruhuyla yeni kurulan Medresetu'l-Vâizîn'de iki yıl okudu. Bu medresenin kuruluş amacı, İslam'ı yeni bir metod ile anlatacak ve irşâd hizmeti verecek olan tebliğciler yetiştirmektir. Onun bu medresedeki hocalarından biri de Elmalı'lı Hamdi Yazır idi. Mustafa Hayrî Efendi, Medresetu'l-Vâizîn'i bitirdikten sonra Medresetu'l-Kudât'a girdi. Tanzimat döneminde, hukuk alanında meydana gelen gelişmeler karşısında ihtiyaç duyulan yeni Naip ve Kadı'ların yetiştirilmesi amacıyla 1854'de "Muallimhâne-i Nüvvâb" adıyla kurulan bu medrese, 1885'de "Mekteb-i Nüvvâb", 1908'de "Mekteb-i Kudât", 1909'da Medresetu'l-Kudât adını almıştı. Mustafa Hayrî Efendi, öğrenim süresi dört yıl olan Medresetu'l-Kudât'ı bitirerek buradan fevkalâde/pekiyi derece ile mezun oldu.

1.2.1. İlmi Kişiliği

Kur'ân ve Sünnet çizgisiyle İslamî düşüncesini oluşturmuş olan Mustafa Hayrî Efendi, din alanında ifrat ve tefritten uzak durmuş, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat yolunu takip etmiştir.

Üstün ahlâkı, fıkıh ilmindeki bilgisi, müttaki, güler yüzlü olması, az uyuması ve az konuşması, vakit namazlarını cemaatle kılması, sürekli okumakla meşgul olması, fakir fukarayı ile ilim meclislerini sevmesi ve efendiliği ile maruftur. Türkçe, Arapça ve Farsça dillerini konuşup yazabilecek seviyede bilen¹⁵ Mustafa Hayrî Efendi, eğitim ve öğretim alanında parmakla gösterilmesi gereken takdire şayan güzel bir örnek teşkil eder. O, İslâm davetçisi sıfatıyla insanlara İslâm'ın müsâmâhasını ve güzelliğini her fırsatta anlatmaya çalışmıştır. Ömrünü hakikat yolunda, tebliğ ve tebyin ruhu ile okumaya, okutmaya, araştırma ve yazmaya adanmış aşîkârdır. Hakkında yazılan yazılar, yetiştirdiği öğrenciler onun eğitimci yönünden hep övgüyle bahsetmektedirler.

Mütevâzi ve zahid bir kimse olan Mustafa Hayrî Efendi günlük siyasetten uzak bir hayat sürmüştür. Bulgaristan'daki dini müesseselerde daha çok uzmanlık alanı fıkıh / İslam hukuku olsa da hayatının en önemli eserini tefsir alanında vermiştir. Bu arada Bulgaristan devlet arşivlerinde bulunan Bölge müslümanlarının kaza işlemleriyle ilgili olarak verdiği fetva ve hukuki kararlara ait belgelerin ortaya çıkarılmasının da önemli olduğu düşünülmektedir.¹⁶ Nitekim kendisini sağlığında tanımış olan Canbazov, Mustafa Hayrî Efendi'nin halim selim mütevâzî kişiliğine işâret etmektedir. Canbazov, müfessirimiz hakkında şu bilgilere yer vermektedir:

¹⁵ Bkz., el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, I, 8.

¹⁶ İnan, Ahmet, "Mustafa Hayrî Efendi" *DİA*, XXXI, s. 302, 303.

“Başmüftülük’te, evinde kendilerini ziyârete gittiğimde her zaman bürosunun üzerinde açık Arapça, Farsça kitaplar görüyordum. Gece gündüz okuyordu. Fakat bir şeyler yazdığını hiç tahmin edemiyordum. Tevâzuundan kendisi de bir şeyler anlatmıyordu.”¹⁷

Mustafa Hayrî Efendi’nin, ta başından beri ilmiye yolunu seçtiği, bu nedenle siyasi olaylara pek müdahil olmadığı anlaşılmaktadır. Tefsirinde Tevbe suresinin son ayetine geldiğinde Ebu Davut’ta geçen bir hadisi nakleder; “Ebu'd-Derdâ'dan (r.a.) şöyle dediği rivayet edilmektedir: *“Bir kimse sabah ve akşamı ettiğinde;*

(حَسْبِيَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ)

*Allah bana yeter, O'ndan başka hiçbir İlah yoktur, ben ancak O'na güvenip dayandım, O, ulu Arşın Rabbidir”*¹⁸ diyecek olursa, o kimseye o gece ve gündüzde herhangi bir keder ve sıkıntı isabet etmez. İşte benim iki yıldır dilimden düşürmediğim duam bu ayettir ¹⁹ diyerek âlimimizin İslam’ı günlük hayatın her safhasında yaşamaya çalıştığına da şahit oluyoruz.

1.2.2. Hocaları, Öğrencileri ve Döneminde Yaşayan İlim Adamları

Abdullah Hoca(...?): Üstadın ilim için gittiği Antep’teki hocası olduğunu, Tefsirinin önsözünde damadı İbrahim Halil Tanır tarafından kaleme alınan “Tercümetü’l-Müellif”başlıklı yazısından öğreniyoruz.

Elmalı Muhammed Hamdi Yazır (1878-1942): Muhammed Hamdi, Antalya’nın Elmalı ilçesinde ilimle ilgilenen bir ailenin çocuğu olarak 1878 yılında doğdu. İlk ve orta öğrenimini burada tamamladı, hafızlık yaptı. Daha sonra İstanbul’da dinî ilimler, edebiyat, felsefe ve musiki öğrendi. Süleymaniye müderrisi oldu. Medrese-i Süleymâniyede mantık, Medresetü’l-vâizîn’deusûl-ı fıkıh ve fıkıh; Mülkiye Mektebi’nde vakıf hukuku dersleri verdi. Elmalılı Muhammed Hamdi, II. Meşrutiyet’in ilanıyla birlikte Meclis-i Mebusan’da Antalya mebusu ve Evkaf Nâzırı oldu. Cumhuriyetin ilanıyla birlikte kendini ilme adadı. Metâlib ve Mezâhib adlı eseri ile Hak Dini Kur’ân Dili isimli tefsiri bu dönemin ürünlerindendir. 1942’de vefat eden Elmalılı, İstanbul Sahrayı Cedit mezarlığına defnedildi.²⁰Müellifimizin Medresetü’l-vâizîn’den hocasıdır.

¹⁷ Canbazov, İsmail, *a.g.e.*, s, 191.

¹⁸ Tevbe 9/129.

¹⁹ el-Hısnî el-Mansûrî,*a.g.e.*, II, 446; Ebû Dâvûd, *Tefsir*, 5081.

²⁰ Yavuz, Yusuf Şevki, “Elmalılı Muhammed Hamdi ”,*DİA*,XI, s. 62.

Âlimlerin yetiştirdiği öğrencileri de bir yönüyle onların eserleri sayılır. Mustafa Hayri Efendi, Bulgaristan'ın Şumnu vilayetinde bulunan en önemli eğitim kurumlarından olan Nüvvâb'daki hocalığı esnasında yüzlerce öğrenci yetiştirdi. Bu öğrencilerden bazıları Türkiye'ye göç ederek Türkiye'deki din eğitimine çok büyük hizmetler sundular. Ahmed Davudoğlu, Osman Keskioglu, İbrahim Halil Tanır, Osman Kılıç, Hafız Nafiz Konuk, Mehmet Halil Öztürk, İsmail İbrahim Akdere, Muharrem Develioğlu ve Akif Osman, onun yetiştirdiği öğrencilerden bazılarıdır. Biz burada müellifin öğrencilerinden sadece Ahmed Dâvûdoğlu hakkında özet bilgi vermekle yetineceğiz.

Ahmed Dâvûdoğlu (1912-1983): Bulgaristan'ın Deliorman bölgesindeki Şumnu vilayeti Hitrino/Şeytancık kazası İgrika/Kalaycı köyünde dünyaya gelmiştir. Rüstiye'yi bitirdikten sonra Medresetü'n-Nüvvâb'a kaydolmuştur. 1936 yılında âlî kısmından mezun olmuştur. İki arkadaşı ile birlikte Müessesât-ı Diniye ve Vakfiye müdüriyeti aracılığıyla tahsis edilen bursla Başmüftülük tarafından eğitim amacıyla Mısır'a gönderilir. Burada Ezher Üniversitesi Şeriat/İslam Hukuku Fakültesinde dört yıllık eğitimini tamamlayarak 1942 yılında Bulgaristan'a dönmüştür. Mezuniyet dönüşü Şumnu'ya yerleşir ve Medresetü'n-Nüvvâb'a önce öğretmen daha sonra müdür olarak atanır. Bu okuldaki görevini Türkiye'ye göç etmek zorunda kalıncaya kadar sürdürmüştür. Türkiye lehine casusluk bahanesiyle tutuklanarak Sofya'daki Yüksek Askeri Mahkemeye sevk edilir. Ağır işkencelere maruz kalır. Sevlıyevo kasabası yakınlarındaki Rositsa toplama kampına sürgün edilir.

Türkiye'ye göç edince belli bir süre Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde imam-hatiplik, vaizlik ve müftülük görevlerinde bulunduktan sonra, önce Fatih kütüphanesi sonra da Süleymaniye kütüphanesinde vazife alır. 1959 yılında İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü'nün açılışı ile birlikte önce öğretim üyesi ve müdür yardımcısı daha sonra ise müdür olarak görevlendirilir. Ülkemize başta Kur'ân-ı Kerim meâli ve Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi gibi kıymetli eserler bırakan Dâvûdoğlu, 1983 yılında vefat etmiştir.²¹

Ahmed Dâvûdoğlu, Hatıralarını anlattığı Ölüm Daha Güzeldi isimli kitabında “Vasiyetim” başlığı altında kaleme aldığı hocası Mustafa Hayrî Efendi ile ilgili şu satırlara yer vermiştir: *“Bütün din kardeşlerime vasiyetim şudur: Herşeyden evvel imanınızı korumaya çalışınız! Allah'a iman, bize bahşedilen nimetlerin en büyüğüdür. O, öyle paha biçilmez bir pırlantadır ki; kazanılması kolay, fakat muhafazası son derece müşkildir. Çünkü ins ve cin şeytanlarından onun pek çok düşmanları vardır. Bunlar gece gündüz onu sizden*

²¹ Bkz. Hasan, Mehmet, *Bulgaristan'da Medresetü'n-Nüvvâb*, (Basılmamış Lisans Tezi), İstanbul 2010.

*çalmak, sizi ondan ebediyen mahrum etmek isterler. Bu sebeptendir ki, merhum üstadım Adıyamanlı **Mustafa Hayrî Efendi** Hazretleri ömrü boyunca iman-ı kâmil ile çene kapamayı niyaz etmiş; talebesine ve dostlarına bu hususta vasiyetlerde bulunmuş; dualarını rica etmiştir. Allah rahmetini gani eylesin. Sair esatize-i kiramımızın, âbâ ve ecdadımızın dahi ruhlarını şâd, makamlarını cennatı âliyat kılsın!*²²

Emrullah Feyzullah Efendi (1877-1941): Bulgaristan'ın Şumnu vilâyetinin Bohcalar/Kaolinovo kazası Yusufhanlar/Pristoe köyünde dünyaya geldi. Silistre'de medrese eğitimi aldıktan sonra İstanbul'a geldi. İstanbul Dâru'l-funûn İlâhiyat Fakültesini bitirdikten sonra 1913 yılında Bulgaristan'a döndü ve Şumnu medresesine müderris tayin edildi.

Birinci Dünya Savaşı başlayınca askere alındı ve tabur imamı oldu. Harp bitince tekrar ders okutmaya başladı. 1922'de Nüvvâb Medresesi açılınca buraya kurucu müdür tayin edildi. Birçok öğretmen bazı ileri gelenler Medresetü'n-Nüvvâb'ın açılışına karşı çıktıkları halde, o yılmadan mücadele etti. Öğrenci kaydetmek için köyleri tek tek dolaştı.²³ 1922'den, 1941 yılında vefât edinceye kadar müdürlüğü sürdürdü.

Mustafa Hayrî Efendi 1908 yılında yüksek tahsil için İstanbul'a giderken o yıllarda İstanbul'da öğrenci olan Emrullâh Feyzullâh Efendi ile tanışmış, Mustafa Hayrî Efendi'den Nüvvâb'ta müderris olmasını o istemiştir.²⁴

Yusuf Ziyâeddin Ezherî (1879-1961): 1879 yılında Düzce'de doğdu. Belli bir süre kendi memleketinde eğitim gördükten sonra Mısır'a gitti. 1901 yılında Ezher Üniversitesine kaydolmuştur. 1904 yılında buradan fevkalâde derece ile mezun olur. Mısırda özellikle Muhammed Abdûh'tan etkilenir. Kısa bir süre de olsa kendisinden istifade etme imkânı bulmuştur. Türkiye'ye döndüğünde bir süre Düzce'de müderrislik ve müftülük yaptı. Daha sonra Bulgaristan'a döndü ve önce Dâru'l-muallimîn'de, sonra da Medresetü'n-Nüvvâb'da öğretmen oldu. Emrullâh Feyzullâh Efendi vefat edince müdür olarak görevlendirildi. Bu görevi 1941'den 1945 yılına kadar yerine getirdi. 1945 yılında müdürlükten alınmasına rağmen 1948 yılında emekli oluncaya kadar Nüvvâb'da öğretmenlik yaptı. 1950 yılında Türkiye'ye göç etti ve Diyânet İşleri Başkanlığı bünyesinde bir süre vaizlik ve müftülük yaptı.

²² Dâvûdoğlu, Ahmed, *Ölüm Daha Güzeldi*, Şamil Yayınevi, İstanbul 2015, s. 138.

²³ Ertürk, Haşim- Eminoglu- Rasim, *Bulgaristanda Türk-İslam Eğitim Müesseseleri ve Medresetü'n-Nüvvâb*, İstanbul 1993, s. 34.

²⁴ Bkz, İnan, Ahmet, *Adıyamanlı Mustafa Hayrî Efendi ve Tefsiri*, Ankara, 2003, s. 44.

Diyânet İşleri Başkanlığı Müşavere ve Dini Eserler İnceleme Kurulu üyesi iken 1961 yılında Kastamonu’da vefat etti.²⁵

Bir ilim ve irfan yuvası olan Nüvvâb Okulu’nda yetişen nice âlimler Türkiye’deki dini boşluğu doldurarak birçok alanda faydalı olmuşlardır. Yusuf Ziyaeddin Ezherî, Ethem Ruhi, Mustafa Hayrî Efendi gibi zevâtın Bulgaristan’a gelip hizmet etmesi ise var olan bu karşılıklı “beyin akışı”nın diğer tarafını temsil etmektedir.²⁶ Buradan anlaşılıyor ki Şeyh Yusuf Ziyaeddin Ezherî de, Mustafa Hayrî Efendi gibi Bulgaristan’a Türk pasaportuyla gelen âlimlerdendi.

1.2.3. Askerlik Hayatı

Sultan II. Abdülhamid Han (1876-1909) döneminde medrese öğrencilerine tanınan askerlikten muafiyet hakkı suistimal edilmiş, medreseleri asker kaçakları ile doldurmuş; medreselerin eğitim seviyesini düşürmüştü. II. Meşrutiyet’in ilanı ile askerlik hizmeti tüm vatandaşlara zorunlu kılınca, artık medreseliler de askere alınmaya başlamıştı. Yükseköğrenimini II. Meşrutiyetin yeni tip medreselerinde geçiren Mustafa Hayrî Efendi, tahsilini tamamlar tamamlamaz henüz bir görev almaya fırsat bulamadan seferberlik ilan edilir peşinden askere çağrılır²⁷ ve 1. Dünya Harbine katılır.

5. Kolordu, 13. Fırka 13. Topçu Alayında Çanakkale muharebesine dâhil olur. Çanakkale’den İstanbul’a 46. Topçu Alayına tayin edilir ve bu Alay ile birlikte önce bir süre Makedonya muharebesine, oradan da aynı Alay’la birlikte Bağdat Cephesine gönderilir. Kut’ül Amare’de bütün Alay ile birlikte İngilizlere esir düşer.

Kut’ül Amare’de esir düştüğü yılları anarken, gece ve gündüz nimetinin önemi ile ilgili Mü’min suresi 61.ayeti tefsir ederken şu satırları yazar: “*Mesela, bir kısım insanlar tarafından esirlere işkence edilmek üzere anlaşıp –ki biz böyle bir şeyi yapmaktan Allah’a sığınırız- bazı kimselerin derin, karanlık bir kuyunun içinde uzun süre hapsedilmelerini bir düşünün.O temiz hava ve o ışık nimetinin kadr-u kıymeti bu durumda ki insan için ne kadar önemlidir. Duvarlara yaslanılmasına hatta uyumalarına engel olmak için bazı kimselere de nasıl işkence edildiğine şahit oldum.*”²⁸ İki yıl, iki ay süren esaret hayatı boyunca, okuma

²⁵ Bkz. Hasanov, Ahmed, Şeyh Yusuf Ziyâeddin Ezherî’nin Hayatı, Kişiliği ve Hizmetleri, *Godişnik: na visşiya İslamski Institut/Annual of the High İslamic Institut/Sofya Yüksek İslam Enstitüsü Yıllığı*, sy. 4, s. 190.

²⁶ Ahmed, Vedat S.,a.g.e., s. 14-15.

²⁷ el-Hisnî el-Mansûrî,a.g.e., I, 7-8.

²⁸ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e.,IV, 494.

yazma bilmeyen askerlere okuma yazma öğrettiği söylenir. Nihayet İngilizlerle yapılan esir mübadelesi anlaşması gereğince İstanbul'a getirilerek serbest bırakılır.

Müfessirimiz, Tefsirinde Allah'ın kendisine olan nimetinden bahsederken de: *“Her ne zaman bir beşerin kötülüğü bana yönelse ve beni gelip bulmak istese, ben de ona ilişmeyip, bu işi Allah'a havale etmekle yetinsem Allah □ 'ın bu kötülüğü savuşturma hususunda ellerinden gelen gayreti sarfeden ve benim kendilerini hiç tanımadığım birtakım kimseler bahşettiğini tecrübe etmişimdir.”*²⁹ diyerek hayatındaki karşılaşmış olduğu imtihanlarda Allah Teâlâ'ya her dâim tevekkül ettiğini müşahade ediyoruz.

1.2.4. Bulgaristan Yolculuğu

Kut'ül Amare'de iki yıllık esir hayatından sonra hayli bitkin bir halde İstanbul'a ulaşan Mustafa Hayrî Efendi, bir arkadaşının tavsiyesi üzerine, hava değişimi amacıyla Bulgaristan'a gelir. Bu dönemde Bulgaristan her ne kadar Osmanlı'dan kesin sınırlarla ayrılmış ise de, önemli miktarda Müslüman Türk nüfus ve bu nüfusa ait Osmanlı'dan kalan müesseseler hala ayaktaadır.

Mustafa Hayrî Efendi, 1920'li yılların başlarında Bulgaristan'a geldiğinde Bulgaristan'ın bağımsızlığının üzerinden on küsur yıl geçmiş olmasına rağmen buradaki Müslüman azınlık eski rahatlığına kavuşamamıştı. Mustafa Hayrî Efendi'nin Bulgaristan'a geldiği ilk dönemlerde henüz komünist sistem işgale başlamamış; prenslik döneminde buradaki Müslümanlar daha rahat bir dönem yaşamışlardı. Bu dönemde Osmanlı etkisi hala canlı olarak yaşamakta; Osmanlı'dan kalan vakfiyeler varlığını ve amacını hala sürdürmekteydi. 1908'de Bulgaristan'ın bağımsızlığını kazanması ile vakıflara yeni bir statü verilmişti. 1909, 1913 ve 1919 yıllarında vakıflarla ilgili yeni düzenlemeler yapıldı. 1919 tarihli “Bulgaristan Müslümanları Müessesât-ı Diniyye İdare ve Teşkilatı Nizamnamesi”nin 130. Maddesine uygun olarak Başmüftülüğe bağlı “Müessesât-ı Diniye ve Vakfiye Müdürlüğü” kuruldu. 179. Maddeye göre vakıflardan elde edilecek gelirlerin fazlası bir fonda toplanarak fakir çocukların tahsil masraflarında kullanılmaya başlandı. 1932 yılında, vakıfların ıslahı için Sofya'da bir kongre yapıldı.³⁰

²⁹ el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, IV, 482.

³⁰ İpşirli, Mehmet, “Bulgaristan” *DİA.*, VI, s. 402-403.

1.2.5. Tedrisat Faaliyetleri ve Görev Hayatı

Mustafa Hayrî Efendi'nin Bulgaristan'a geldiği yıllarda, buradaki Müslüman Türk azınlığın dini tedrisatı vakıflar desteği ile devam etmekteydi. Bulgaristan'da Osmanlıdan kalan önemli sayıda dernekler, camii, medrese, han, hamam, saat kuleleri gibi birçok vakıf eseri bulunmaktaydı.

Müfessirimiz Bulgaristan'da ilk önce Şumnu (Şumen) vilâyeti Şeytancık (Hitrino) kazası Karalar (Çerna) Köyünde bir süre Ramazan hocası olarak bulunur. İstanbul'daki öğrencilik yıllarından tanıdığı Emrullah Feyzullah Efendi ise tam bu sıralarda Şumnu'daki Medresetü'n-Nüvvâb'ı açma faaliyetlerini yürütüyordu. Emrullah Feyzullah, medresenin eğitim kadrosunu tamamlamaya çalışırken Mustafa Hayrî Efendi'nin Şumnu'da bulunmuş olmasını fırsat bilerek ona müderris olmayı teklif eder. Mustafa Hayrî Efendi bu teklifi kabul ettiğini kendi el yazısı ile yazdığı tercüme-i hâli'nde şöyle ifade etmektedir: *"Bulgaristan Türklerinden birinin tavsiyesiyle ve Türk pasaportuyla Bulgaristan'a gittim. Tam o arada Şumnu'da Mekteb-i Nüvvab Okulu açıldı. Öğretmene ihtiyaçları vardı. Bana rica ettiler. Ben de kendi milletim olan Türk ve müslümanlara muvakkaten, bir hizmet emeliyle kabul ettim"*³¹ ve böylece 1922'de bu medreseye müderris olarak atanır.³² 1939 yılına kadar bu medresede bilfiil görev yapan Mustafa Hayrî Efendi, burada Arapça, Farsça, Ulûm-ı Diniyye, Mecelle, Ferâiz, Fıkıh, İlmu'l-Usul, İ'lâmât-ı Şer'iyye/Usulu's-Sak (belge tanzimi) ve Ahkâm-ı Evkâf derslerini okutmuştur. Mustafa Hayrî Efendi aynı zamanda belirli bir süre Medresetü'n-Nüvvâb'ın Âliye kısmının müdürlüğünü de yapmıştır.³³

Mustafa Hayrî Efendi eğitimde ve askerlik görevinde bulunması sebebi ile Şumnu'ya yerleşinceye kadar evlenememişti. Bir süre Şumnu'nun Kıllak mahallesinde kirada oturdu. Daha sonra Ravna mahallesine taşındı. Şumnu'da ikamet eden Tokoğulları ailesine mensup, rüşdiye mezunu ve Şumnu'da bir süre ilk mektepte Kur'ân muallimesi olarak hizmet etmiş olan Cemile Hanım ile evlendi. Bu evlilikten bir oğlu ve iki kızı dünyaya gelmiştir.

Mustafa Hayrî Efendi 1939 yılında Şumnu'daki görevini sürdürürken oradan Bulgaristan Diyaneti Başmüftülüğü'ne bağlı Şer'i Divan-ı Âli Hey'et azalığı / Din işleri yüksek kurulu üyeliğine naklen atandı ve bu görevi sebebi ile Sofya'ya yerleşti. 1965 yılına kadar yaklaşık 26 yıl buradaki görevini sürdürdü. Mustafa Hayrî Efendi'nin Fıkıhın furuatı ile

³¹ İnan, Ahmet, a.g.e., s. 47.

³² el-Hısnî el-Mansûrî, a.g.e., I, 8.

³³ Ahmet, Vedat S., a.g.e, s. 14.

ilgili olarak yazdığı “*el-Muktataf fi'l-Fıkıh*” adlı eserinin kapağında “Sofya Müftüsü” ibaresi yer almaktadır. Öyle anlaşıyor ki Mustafa Hayrî Efendi bir taraftan Başmüftülük’te din işleri yüksek kurulu üyeliği görevini yaparken aynı zamanda Sofya Müftülüğü görevini de bir süre yürütmüştür. Mustafa Hayrî Efendi 1922 yılından 1965 yılına kadar 43 yıl Bulgaristan’da Müslüman Türk azınlığı arasında dini hizmet verdi. Bir yandan Müslüman azınlığın eğitim, bürokrasi ve hukuksal sorunları ile uğraşırken, diğer yandan birçok eser yazdı. Fıkıh ile ilgili yazdığı eser Sofya’da ki Medresetü’n-Nüvvâb matbaasında 1941 yılında basılmıştır. Bu kitap Fıkıh konuları ile ilgili olup 120 sayfadan oluşmaktadır, eserin dili Arapça’dır.

Mustafa Hayrî Efendi Sofya’ da ikamet ettiği yıllarda *el-Muktetaf* isimli tefsirini yazmış, ama hayatta iken bu eserini basmaya fırsat bulamamıştır. Ancak bu eser vefâtından yirmi altı yıl sonra 5 cilt olarak Şam’da Prof. Dr. Muhammed Ali es-Sâbûnî’nin tahkiki ile yayınlanmıştır. Mustafa Hayrî Efendi’nin bu iki basılı eseri dışında *Luğatu’t-Tıbb*, *Mecmuat’ül-Fevâid* adlı eserleri ve Müslüman çocuklar için yazdığı bir de *ilmihal* kitabı bulunmaktadır.³⁴

Müfessirimiz Mustafa Hayrî Efendi’nin Bulgaristan’da ömrünün on yedi senesini müderris olarak Şumnu’da bulunan Medsetü’n-Nüvvâb’ta geçirmiştir.

Medresetü’n-nüvvâb’ın 18 Ekim 1930’da açılan üç yıllık âlî kısmında ise fıkıh, usûl-i fıkıh, Mecelle, usûl-i muhâkemât-ı şer’iyye, medhal-i ilm-i hukûk, hukûk-ı düvel, ferâiz, ahkâm-ı evkâf, ilm-i iktisat, hukûk-ı idâre derslerinin yer aldığı bir eğitim verilmekteydi.³⁵

Burada her dersin, içeriğini ve kimler tarafından okutulduğundan söz etmek bu araştırmanın sınırını aşacağı için, biz daha çok müellifimizin alanına giren fıkıh derslerinden bahsetmek istiyoruz.

Müellifimizin okutmuş olduğu derslerden, uzmanlık alanı olan İslâm hukuku ile ilgili derslerin büyük bir kısmı Arapça olarak okutulmuştur. Medresetü’n-Nüvvâb’ın Nizamnâme-i Esasîsi’nin Tâlî kısmında Fıkıh derslerinde okutulmak üzere Halebî ve Kudurî eser isimleri geçmektedir.³⁶ Burada *Halebî* isimli kitapla kastedilen Osmanlı âlimi, fakih İbrahim el-Halebî’nin kitaplarıdır.

Bu eser, taharet ve namaz konularını Hanefî fikhına göre ayrıntılı biçimde ele almış ve uzun süre medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Birçok defa baskısı yapılan bu kitap

³⁴ İnan, Ahmet, *a.g.e.*, s. 48.

³⁵ Şimşir, Bilâl N., *a.g.e.*, s. 87.

³⁶ Medresetü’n-Nuvvab’ın Nizamname-i Esasi, Program ve Dâhili Talimatnamesi s. 70.

Halebî Kebir diye tanınmaktadır. Müellifin diğer eseri ise Muhtasarı Gunyeti'l-Mutemelli'dir. Bu eseri ise Halebî Sağır adıyla bilinir.³⁷ Adından da anlaşılacağı üzere bu eser, bir önceki kitab/şerhten kısaltılarak hazırlanmıştır. İslami eğitimde Halebî Sağır daha fazla ilgi görmüş, Osmanlı'dan bugüne toplumumuzda gerek ders kitabı, gerekse ilmihal kitabı olarak okuna gelmiştir. Muhtemelen Nizamname'de anılan kitap budur.³⁸

Adı geçen diğer kitap *Muhtasar* ise Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Ebi Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kuduri'ye aittir (v. 428/1037). *el-Muhtasar*, fıkıh sahasında yüzyıllarca ders kitabı olarak okutulan önemli bir eser olup değişik dillere tercüme edilmiştir. Üzerine birçok defa şerh ve haşiyeler yazılmıştır. En yaygın şerhleri Ebu Bekir el-Haddad'ın *el-Cevheretu'n-neyyire* ile Abdulgani el-Meydanî'nin *el-Lubab fi şerhi'l-Kitab*'ıdır. Kuduri'nin delillere yer vermeden ihtilaflı konularda Ebu Hanife ile Ebu Yusuf ve Muhammed'in görüşlerini kaydettiği bu eser, Hanefiler arasında, "el-Kitab" şeklinde anılmaktadır.³⁹

Müellifimiz, Âlî Kısım'da ise Fıkıh dersinde *Dürerü'l-hükkam fi şerhi Gureri'l-ahkâm* adlı eseri okutmuştur. Bu eser, Osmanlı ilmiye teşkilatının kuruluş ve işleyişinde önemli katkıları bulunan fatih döneminde uzun yıllar kadılık ve kazaskerlik yapmış olan Molla Hüsrev'e (v. 885/1480) aittir. Dürer, Molla Hüsrev'in fıkha dair *Gureru'l-ahkâm* adlı eserine kendisinin yazdığı bir şerhtir.⁴⁰

Müellifimiz bu derslerin dışında aynı zamanda Farsça, Ferâiz (Miras Hukuku), Ahkâmü'l-Evkâf (Vakıflar Hukuku) ve Sakk-ı Şer'î (İlâm Usûlü/Belge Tanzimi) gibi dersleri de okutmuştur. Bu alanlarla ilgili eserler de sunarak önemli hizmetlerde bulunmuştur.

Açılışından 1947 yılına kadar 27 yıl devam eden Nüvvab Okulu'ndan toplam 677 öğrenci mezun olmuştur. Bu öğrenciler gerek Bulgaristan'da gerekse Türkiye'de ilim rehberleri olmuşlardır. 1990 yılında Komünist rejimin yıkılmasından sonra Nüvvab okulu'nun devamı niteliğinde olan Sofya'da bir Yüksek İslam Enstitüsü, Şumnu, Rusçuk ve Mestanlı da olmak üzere de üç İlahiyat Lisesi eğitim öğretime açılmıştır. Öğretmenlerinin bir kısmı Milli

³⁷ Hayta, Mustafa, Bulgaristan Topraklarında Osmanlı Bakiyesi Bir Yüksek Öğretim Kurumu: Medresetü'n-Nüvvab, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, X, s. 11.

³⁸ Hayta, Mustafa, *a.g.e.*, s.52.

³⁹ Özel, Ahmet, "Hanefi Mezhebi" *DİA*, XVI, s. 21-27; Kallek, Cengiz "Kuduri" *DİA*, XXVI, s. 321-322.

⁴⁰ Akgündüz, Ahmet, "Dürerü'l-Hukkam" *DİA*, İstanbul 1994.

Eğitim Bakanlığı tarafından gönderilen bu okulların her türlü iâşe ve ibateleri Türkiye Diyanet Vakfı tarafından karşılanmaktadır.⁴¹

Mustafa Hayrî Efendi'nin ömrünün yirmi altı yılını geçirdiği, muhtemelen vaktinin çoğunu da burada kaza ve fetva işleri ile meşgul olduğu aynı zamanda tefsirini tamamladığı, Sofya'da bulunan Başmüftülük müessesesinden bahsetmeden geçemeyiz.

Dini hayatın İslami ve insani değerler üzerine yürümesinden birinci derecede sorumlu olan bu makam, Başmüftülük ve Bölge Müftülükleri'dir. Meşihat makamı (Şeyhülİslamlık, Başmüftülük, Reisulülema Makamı) tarafından organize edilmiştir. Bu durum manevi bir miras olarak Müslümanların yaşadıkları yer neresi olursa olsun tevarüs yoluyla İslam Toplumunun vazgeçilmez hak ve görevi olarak algılanmıştır. Bulgaristan Müslümanları da esasta bu yapıya uygun olarak teşkilatlanmışlar ve Bulgar İdari Makamları bu yapılanmayı bir hak olarak Müslümanlara tanımışlardır.⁴²

Bilindiği üzere Osmanlı idari sistemi, İslam dininin esaslarını benimsemiş ve dini hayatın büyük bir bölümünü de Meşihat (Şeyhülİslamlık) makamına vermiştir. 19 Nisan 1909 tarihinde Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında İstanbul'da Bulgaristan'ınbağımsızlığını tahkim eden bir protokol imzalanmış ve buna göre oradaki müftülüklerin statü ve görevlerini belirleyen 8 maddelik bir de sözleşme ilave edilmiştir. Sözleşmeye göre, Sofya'da bir Baş müftülük kurulacak ve bu kurum İstanbul'daki Meşihat Makamı ve Bulgaristan Mezhepler Bakanlığı ile ilişkilerinde aracılık yapma görevi yürütecekti. Aynı zamanda sözleşme Baş müftülüğe bütün Bulgaristan Müslümanları üzerinde denetim ve kontrol yetkisini de veriyordu. Böylece Bulgaristan'daki dini kurumları görev bakımından kontrol ve teftiş edebileceği gibi aile hukuku konularında Başmüftü, müftülere tavsiyelerde bulunabilecek, diğer taraftan Başmüftülük Bulgaristan'daki İslam vakıfları, dini eğitim-öğretim kurumları üzerinde de yetki ve görev hakkına sahip olacaktı.⁴³

Müftülükler sözleşmesi uyarınca 8 Aralık 1910'da Hocaşâde Mehmed Muhiddin Efendi Bulgaristan'ın ilk Başmüftüsü seçilmiş ve bu görevinde 1915 yılına kadar kalmıştır. Mustafa Hayrî Efendi'nin Başmüftülükte göreve başladığı yıllarda Başmüftü olan Abdullah

⁴¹ Medresetü'n-Nüvvâb'ın devamı niteliğinde olan Şumnu İlahiyat Lisesi'nin internet adresi: <http://nuvvab.net/tr>

⁴² Kelebek, Mustafa, Azınlık Konumundaki Müslümanların İslam Hukuku Açısından Hakları ve Görevleri, *Godişnik: na visşiya İslamski Institut/Annual of the High İslamic Institut/Sofya Yüksek İslam Enstitüsü Yıllığı*, sy. 4, s. 102.

⁴³ Hayta, Mustafa, Bulgaristan Topraklarında Osmanlı Bakiyesi Bir Yüksek Öğretim Kurumu: Medresetü'n-Nüvvâb, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c.10, s.52.

Sıtkı Efendi ise 1945'e kadar bu vazifesini yerine getirmiştir. 1944 yılında Bulgaristan idaresini ele geçiren Bulgar Komünist Partisi ateizmi savunmuş, kızıl diktatörlük rejimini uygulamıştır. Bu dönemde Başmüftülük yapan Süleyman Ömer Efendi yeni bir Bulgaristan Müslümanları Diyaneti Tüzüğü hazırlayarak, Başmüftülük kurumunu devletin güçlü kontrolüne bırakmamıştır. Mustafa Hayrî Efendi'nin Tefsirini tamamladığı yıllardaki Başmüftü ise Akif Osman Efendi'dir.⁴⁴

Balkan Savaşlarından sonra Osmanlı Devleti ile Bulgaristan Çarlığı murahhasları arasında imzalanan anlaşma neticesinde kurulan Başmüftülük bugün de bir başmüftü, bir yüksek İslam şura başkanı, üç başmüftü yardımcısı ve yirmi adet bölge müftülüğü ile varlığını sürdürmektedir.

1.2.6. Türkiye'ye Dönüşü ve Vefatı

Prenslik döneminde daha rahat yaşayan Bulgaristan Müslüman Türk azınlığı, 1944'te yönetime el koyan komünist rejim, işgal döneminde daha da baskısını artırdı. Hatta 1948'de ki yönetim değişikliğinden sonra azınlıklar daha fazla devlet baskısına maruz kalmaya başladı. Bu nedenle yoğun göçler yaşandı. 1950'de üç ay içinde 250 bin Müslüman Türk'ün Bulgaristan'dan Türkiye'ye zorunlu göç kararı çıkınca 160 bin Müslüman Türk arazi ve evlerini bırakarak anavatanına geldi.⁴⁵ Mustafa Hayrî Efendi'nin aile fertleri de göçlerde Türkiye'ye dönenlerdendi. Siyasi sebeplerle kendisine Bulgaristan dışına çıkışına izin verilmemiş, görevini sürdürmek için bir süre daha tek başına Sofya'da ikamet etmek zorunda kalmıştır. 1965 yılında serbest göçmen statüsü ile Türkiye'ye dönerek ailesine kavuşmuştur. Ömrünün son 5 yılını İstanbul'da ailesi ile birlikte geçiren müfessirimiz 30.03.1970 tarihinde gece saat 22.00'de Beyoğlu İlk Yardım Hastanesinde mide kanaması geçirerek yaklaşık seksen iki yaşında iken dâr-ı bekaya irtihal etmiştir. Fatih Camiinde eda edilen ikindi namazını müteakiben kılınan cenaze namazından sonra, Topkapı Eski Kozlu Mezarlığına defnedilmiştir.⁴⁶ Allah rahmetiyle muamele eylesin.

⁴⁴ Geniş bilgi için bkz, kurumun bugünkü internet adresi: <http://www.grandmufti.bg>

⁴⁵ Kesioğlu, Osman, *a.g.e.*, s. 56.

⁴⁶ İnan, Ahmet, *a.g.e.*, s. 38.

1.3. ESERLERİ

1.3.1. el-Muktetaf fî'l-Fıkh

Şumnu Medresetü'n Nüvvab'ta ders kitabı olarak hazırlanan eser Sofya'da Nüvvab matbaasında 1941 yılında Arapça olarak basılmıştır. Fıkıh konularını içeren bir eser olup 120 sayfadır. Girişteki Besmele, Hamdele ve Salvele faslından sonra müellif kendisini; “Mustafa b. Muhammed el-Hısnımansûrî el-Hanefî” cümleleri ile tanıtmakta ve eserin yazılış ve yöntemi ile kısa bir bilgi vermektedir. Daha sonra “Mukaddime” başlığı altında fıkıhın kelime ve ıstılah anlamı, mevzuu, gayesi, kaynakları, sıfatı ve fazileti hakkında bilgi vermektedir. Eser, “Kitâbu't-tahâre (s. 4-29)”, “Kitâbu's-salât” (30-76)”, “Kitâbu'z-zekât (s. 76-93), “Kitâbu's-savm (s. 93-102), “Kitâbu'l-hacc (s. 102-113), “Kitâbu'l-udhiye (s. 113-116), “Kitâbu'z-zebâih (s. 116-117)”, “Kitâbu's-sayd (s. 117-120)” olmak üzere sekiz bölümden oluşmaktadır. Eserin ilmî bir titizlikle yazıldığı görülmektedir.⁴⁷

1.3.2. el-Muktetaf Min Uyûni't Tefâsîr

Müfessirimizin Arapça olarak kaleme aldığı tefsirinin yazımını 15 Nisan 1964 yılında Bulgaristan'ın başkenti Sofya'da tamamladığı, tefsirinin sonunda yer alan sonuç bölümünde ifade etmektedir. 1965 yılında Türkiye'ye döndüğünde, Bulgar yetkililer eserin Türkiye'ye girişinde bazı problemler çıkarmışlarsa da sonunda kendi el yazısı ile yazdığı tefsirin yazma nüshasını kendisi ile birlikte Türkiye'ye getirmeye izin vermişlerdir. Mustafa Hayrî Efendi, yazma sayfalarla 3000 sayfayı aşan bu tefsirini, sağlığında basma imkânı bulamamış, ancak yakınlarına bu tefsiri basmalarını vasiyyet etmiştir. Müfessirimizin vefâtından yaklaşık on yıl sonra, 1980'li yılların başında Müfessirimizin yakınlarından Şerif Bucak, hac yolculuğuna çıktığında yazma haldeki 3000 kûsûr sayfalık bu tefsiri Prof. Dr. Muhammed Ali es-Sâbûnî'ye takdim eder. Es-Sâbûnî, bu eseri inceler ve tefsir ilmi konusunda kâmil manada bir eser olduğunu şu ifadelerle dile getirir: “*Mekke Ümmü'l Kurâ Üniversitesi İlmî Araştırmalar ve İslam Kültür Mîrâsını İhyâ Merkezi'nde araştırmacı profesör olarak çalıştığım yıllarda İslam mirasına ait bazı eserleri inceliyordum. Bu sırada bana değerli bir Türk kardeşim geldi. Çok eski sayılmayacak bir tarihte vefât etmiş olan Türk âlimlerinden bir yakınına ait birkaç büyük ciltten oluşan bir yazma eser getirdi. Eseri araştırmamı ve yayınlayacak birisini bulmamı rica etti. Zira müellif kendilerine “ilmî bir servet” olarak bu eseri bırakmış ve basamadan vefât etmişti. Ben bu ciltleri inceledim ve Tefsir ilminde mükemmel bir eser*

⁴⁷ İnan, Ahmet, a.g.e., s. 47.

olduğunu, İslam kültür mirasında küçümsenmeyecek ilmî bir servet olduğunu gördüm. Fitne ve fesat kaynağı çelişkilerle dolu bu asırda Allah Teâlâ bu dine ilmiyle âmil âlimlerden, onu koruyup kollayacak kimseler nasip etmiştir. Böyle değerli üstadlar ortaya çıkarak İslam'a yönelik bu çirkef saldırının karşısına durmuşlar, onu koruyup müdafaa etmişlerdir. İşte onlardan birisi de değerli üstâd Mustafa el-Hayrî el-Hısnî el-Mansûrî'dir. Bu zât Yüce Kur'ân'a hizmet yolunda büyük gayretler sarfetmiş, Tefsir kitaplarının ana kaynaklarından süzerek bu faydalı anlaşılır tefsiri meydana getirmiştir. Onu "el-Muktetaf min uyûni't-tefâsir" diye isimlendirmiştir. Eseri İslam ve Müslümanlara hizmet için Arapça yazmıştır. Bu gerçekten ismi ile müsemma bir tefsirdir. Tefsir bahçesinde açan çiçeklerden etrafa saçılan güzel bir koku mesabesindedir.⁴⁸

Nihayet eser es-Sâbûnî tarafından tahkik edilerek 1996 yılında Ciddeli hayırsever Abdullah Ebû'l Hasan tarafından Dâru'l Kalem ve Dâru's Şâmiyye yayınevlerince beş cilt halinde ve iki defa basımı yapılmıştır.

1.3.3. Lugatu't-Tıbb

Tıp sözlüğü niteliğindedir. Müellifin böyle bir eser yazdığını damadı İbrahim Tanır tarafından bildirilmektedir.⁴⁹ Baskısı mevcut değildir.

1.3.4. Mecmûatu'l- Fevâid

Türkçe-arapça hazırlanan eserin baskısı yoktur.⁵⁰

1.3.5. İlmihâl

Müslüman çocuklar için kaleme alınan bu eserin de baskısı mevcut değildir.⁵¹ Müellifin baskısı bulunmayan bu son üç eserinin asıllarının akrabalarında olduğu düşünülmektedir.

⁴⁸ el-Hısnî el-Mansûrî, a.g.e., I, 6.

⁴⁹ Bkz., İnan, Ahmet, a.g.e.s.48.

⁵⁰ Bkz., İnan, Ahmet, a.g.e.s.48.

⁵¹ Bkz., İnan, Ahmet, a.g.e.,s.48.

İKİNCİ BÖLÜM

2. el- MUKTETAFA VE KISA TANITIMI

2.1. Eserin İsmi

Müellifimizin tefsirinin muhtevasına geçmeden önce “*el-Muktetafa fi’ t-tefsir*” terkîbine bakmamız daha uygun olacaktır. *Tefsir* kelimesi (فسر) f-s-r kökünden sözlükte, “bir şeyi açıklamak, ortaya çıkarmak ve kapalı bir şeyi açmak” demektir.⁵², *el-Muktetafa ise* (قطف) kökünden türemiş olup, “seçilen parça, alıntı, derleme gibi manalara gelmektedir.⁵³Yüce kitabımız Kur’ân-ı Kerim’de aynı kökten türeyen kutuf (قطوف) formu Hakka⁵⁴ve İnsan⁵⁵Surelerinde geçmektedir.⁵⁶Rabbimizin Cennet nimetlerinden bahsederken her iki surede de aynı kalıpta geçen kelime, devşirilme vakti gelmiş, ayakta duranda, oturanda, yatanda elini uzatıp alabilecek mesafede olan, koparılmış ve toplanmış meyve manasına gelen (قطف) kıtaf kelimesinin çoğuludur.⁵⁷*el-Muktetafa fi’ t-tefsir*, terkîbini Tefsirde kesitler, alıntılar gibi bir anlam verebiliriz. *el-Muktetafa fi’ t-tefsir* ismi müellifin tercüme-i hâlini kaleme alan İbrahim Halil Tanır tarafından ifade edilmişken, Üstad Muhammed Ali es-Sâbûnî ise esere *el-Muktetafa min Uyû’n et-Tefâsir* ismini vermiştir.⁵⁸

Müellifimiz, eseri neşredilmeden vefat ettiği için isimlendirme ile ilgili herhangi sağlam bir bilgi elimizde mevcut değildir. Fakat Nüvvâb Okulu’nda müderrislik yaptığı yıllarda ders kitabı olarak kaleme aldığı fıkıh konularını içeren, aynı isimde neşredilen kitabının önsözünde şu cümlelere yer vermektedir:

“Bizleri kesin ve doğru bilgiye muvaffak kılan Allah’a hamd olsun. Salât ve selam, apaçık nuruyla âlemlerin nuru olan Muhammed (sav)’ e ve dinin ve devletin rükünlerini inşâ eden onun âl ve ashâbına olsun. İmdi , Kadîr Rabbinin rahmetine muhtaç fakirler fakiri - Allah Teâlâ’nın bağışlamasını ve günahlarından arınmayı

⁵² İbn Manzûr, *Lisânu’l-arab*, V, s.3412.

⁵³ İbn Manzûr, *a.g.e.* , V, s.3680.

⁵⁴ Hakka 69/23.

⁵⁵ İnsan 76/14.

⁵⁶ Bkz. Abdülbaki, Muhammed Fuad, *el-Mu’cem el-Müfrehes*, Kahire 2001, s. 657.

⁵⁷ Bkz. el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.* V, 312, 385.

⁵⁸ Bkz. el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, I, 5.6.7.8.

uman-Mustafa b. Muhammed el-Hisnî mansûrî el-Hanefî derki: ‘Bulgaristan’ın Şumnu beldesinde Medresetü’n-Nüvvâb’ta Fıkh-ı Şerif’in öğretimi ile meşgul olurken, uygulamasını tutkuyla üstlendiğim, öğretimi uhdeme tevdi edilen kitaplardan mezhebimize ait meselelerden bir kitapçık te’lif etmek istedim. Meşgûliyetlerim arasındaki fırsatları değerlendirdim. Aydınlatıcı delillerden seçilmiş olan görüşleri ya olduğu gibi aslını, ya da özetleyerek, derlemeye (اقتطف) başladım. Eserlerin kaynaklarına rumuzlarla işaret ettim. Çünkü ben bu alanın uzmanı değilim. Delil sahasında görüş beyan edecek güce de sahip değilim. Kardeşlerimden, unuttuklarımı ve hatalarımı tashih etmelerini istirham ederim. Beyanı ve hidayetiyle tamamlamaya beni tayin eden Allah Teâlâ’dan, ahir zaman için onu, benim hakkımda bir övünç vesilesi kılmasını isterim. Derlemeyi gerçekleştirdikten sonra kesin olarak ona Muktetaf (مقتطف) ismini verdim. Orada kâfi derecede malumat vardır. Düzenlenmesi ve yazımı hususunda Allah’ın yardımını umarım. Şüphesiz O, karib ve mucib’dir. Ona tevekkül ettim ve O’na yöneldim.”⁵⁹ Müellif burada eserin ismine dair açıklama getirerek gerekçelerini izah etmektedir.

2.2. Eserin Yazılması

Mustafa Hayrî Efendi Nüvvab Okulu’nda öğretmenlik yaptığı yıllarda uzmanlık alanı daha çok fıkıh/İslam hukuku ile ilgiliydi. Bu yüzden 1939 yılında merkezi Sofya da bulunan Başmüftülük Daru’l-iftâ makamına görevlendirildiğinde fetva işleriyle meşgul oluyordu. Bulgaristan’da çarlık döneminde Müslümanlar birçok işlerini Başmüftülük’te görüyor; bazı davalar burada karara bağlanıyordu. Bu sebeple Mustafa Hayrî Efendi gibi fıkıh ilmini iyi bilen bir kişiye şiddetle ihtiyaç duyulmaktaydı. Ne var ki 1944’deki rejim değişikliğinden sonra şartlar değişmeye başlamıştır ve Başmüftülükeski işlevinden uzak tutulup; yargısal yetkisi alınmıştır. Mustafa Hayrî Efendi’yi fıkıhtan Tefsire yönelten amillerden biri de bu olsa gerektir.⁶⁰ Müfessirimiz tefsirini Sofya’da 1964 yılında tamamlamıştır. Tefsîrin son sayfalarında tercüme olarak şu ifadeler yer almaktadır:

“Eserin tamamlanmasından dolayı Allah’a hamd ederim. Salât ve selâm rasullerin en faziletlisi olanadır. Azîz ve celîl olan Allahın yardımıyla. Dönüş ve

⁵⁹ el-Hayrî, el-Mustafa, el-Muktetaf, Nüvvab Matbaası, Sofya 1941, Giriş sayfası.

⁶⁰ Bkz., İnan, Ahmet, a.g.e., s. 50.

itimâd O'nadır. Şüphesiz O, Karîp, Kadîr ve Mucîb'dir. Muvaffâkiyetim ancak Allah'tandır. O'na tevekkül ettim ve O'na yöneldim. Bu derlemenin (مقتطف) yazımı, yüce Allahın fazlı ile Bulgaristan'ın Sofya şehrinde Hicri 1383 yılında, Zilhicce ayının ikinci gününde tamamlanmıştır. Ben Rabb'inin afvına ve lütfuna muhtâc, el-Mustafa el- Hısnü'l-Mansûrî."⁶¹

Müellifin yukarıda geçen ifadelerinden eserin, Miladi tarihle 15 Nisan 1964 Çarşamba günü tamamlandığı anlaşılmaktadır. Ancak müfessirimiz, eserini Sofya'da yayımlama imkânı bulamamıştır. 1965 yılında serbest göçmen olarak Türkiye'ye döndüğünde de eserini yayımlayamadan vefat etmiştir. Akrabalarına, eserinin yayımlanmasını vasiyet etmiştir.⁶² Kendi el yazısı ile defter yapraklarına yazdığı yazmanın asıl nüshası, müfessirin yakınları tarafından Prof. Dr. Muhammed Ali es-Sâbuni'ye 1980'li yılların başında tahkik edilmek üzere emanet edilmiştir. es-Sabuni, eserin sözde tahkik'ini tamamlamış ve 1996 yılında basımını gerçekleştirmiştir.⁶³

2.3. Eserin Muhtevası

Eser, Fatiha suresinden başlayarak, Nas suresine kadar yazılmış klasik Fatiha-Nas türü tefsirlerdendir. Müellifin vefatından sonra basıldığından dolayı diğer tefsirlerdeki gibi bir mukaddime'ye sahip değildir. Üstad Prof. Dr. Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin önsözü ile başlamaktadır. Damadı ve öğrencisi olan İbrahim Halil Tanır tarafından kaleme alınan müellifin hal tercümesi ile devam eder.

Müellif, Fatiha suresine Bismelenin Tefsiri ile giriş yapar Fatiha suresini tefsir ederken, Fatiha'nın içinde Besmele'ye de yer vermiş, Besmele ile ilgili olarak geniş izahat yapmıştır. Ancak tefsirini bitirdikten sonra, Besmele ilgili olarak müstakil üç sayfayı daha sonra yazdığı anlaşılmaktadır.⁶⁴ Çünkü müfessirimiz önemli gördüğü konuları izah etme ihtiyacı hissettiğinde "fasıl" diye bir bölüm açmış ve açıklamalarını burada gerçekleştirmiştir. Bu tür kullanımları Hâzin'in (v. 741/1340) Lübâb'ü't-Te'vil isimli tefsirinde de görebiliyoruz.⁶⁵

⁶¹ İnan, Ahmet, *a.g.e.*, s. 50; Ayrıca bkz. el-Hısnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, V, 594.

⁶² Bkz., İnan, Ahmet, *a.g.e.*, s. 50.

⁶³ Bkz., İnan, Ahmet, *a.g.e.*, s. 51.

⁶⁴ Bkz., İnan, Ahmet, *a.g.e.*, s. 60.

⁶⁵ Bkz., Hâzin, *Lübâb'ü't-Te'vil*, I, 15.

Müellif, klasik İslam âlimlerinin, “eğer... denilirse; biz de... deriz” şeklinde kullandıkları, soru sorup cevap isteme, söyletme anlamına gelen ‘isticvâb’⁶⁶ metodunu sık kullanmıştır. Örneğin Asr suresinin tefsirinde şayet, ‘Allah Teâlâ Tin Suresinde (لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ) “Biz insanı en güzel şekilde yarattık”⁶⁷ buyurmuştur. Dolayısıyla oradaki ifade, başlangıcın kemal, neticenin ise, noksanlık olduğuna, buradaki ifade ise, (إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ) “İnsan büsbütün zarar ve ziyandadır.”⁶⁸ Başlangıcın noksanlık, neticenin kemal olduğuna delalet etmektedirler. Şu halde, bu iki husus nasıl birleştirilebilir’ denilirse, biz de deriz ki: Tîn Sûresi’nde ele alınan şey, beden halleri; buradale alınan şey ise, nefsin (ruhun) halleridir⁶⁹ demiştir. Zemahşeri, Razi vb. müfessirler gibi isticvab geleneğini devam ettirmiştir. Kur’ân’ı Kerim’in kelime ve kavramlarını açıklarken ince dil analizlerine yer vermiş, bazen bu kelimelerin izahı için Arap şiiri ile istiştahat etmiştir.⁷⁰

Bütün tefsir tekniklerini ustalıkla kullandığı anlaşılan müellifin, Kur’ân’ın Kur’ân’la tefsirini çok iyi kullandığı anlaşılmaktadır. Kur’ân’ın rivâyet kültürü malzemesi ile tefsirini de sık kullanmıştır. Müellif dirayet tefsirine de sıklıkla yer vermiştir. Tıpkı Râzî’nin tefsirinde olduğu gibi yeri geldikçe kelâmî izahlara da yer vermiştir.⁷¹

Tefsirini anlamak için müfessirin yaşadığı ortamı bilmeye büyük ihtiyaç vardır. Müfessir de her insan gibi etrafında oluşan sosyal ve psikolojik çevreden etkilenir ve bunu eserine yansıtır. Mustafa Hayrî Efendi de kendi zamanındaki dînî, sosyal ve siyasi durumdan etkilenmiş, o dönemde yaygın olan ateist ve ırkçı akıma karşı İslâmı savunmak için tefsirinde onlara yer yer göndermelerde bulunmuştur.

Tefsir tarihi ve ulumu’l-Kuran müellefâtından, tefsirin geçirdiği aşamalar dikkatle takip edildiğinde, tefsir ilminin tez, antitez ve sentez safhaları rahatlıkla

⁶⁶ Bkz., Doğan, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, İz Yay. B.y.y. s. 556.

⁶⁷ Tin 95/4.

⁶⁸ Asr 103/2.

⁶⁹ el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, V, 560.

⁷⁰ Müfessirimiz Bakara Suresi 8. Ayetin tefsirinde şu şiirle istiştahat etmiştir: وَمَا سَمَّى الْإِنْسَانَ إِلَّا لِأَنْبِيَاءِهِ: “İnsana ancak ünsiyet kurduğu için ‘insan’ denildi; Kalbe de halden hale geçtiğinden ‘kalp’ denildi. el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, I, 36.

⁷¹ İnan, Ahmet, *a.g.e.* s.65.

anlaşılabilir. Tefsir tarihi ile ilgili eserlerde tefsir ilmini tasnif ederken rivâyet, dirâyet ve işârî tefsir olmak üzere karşımıza çıkmaktadır.⁷² Mustafa Hayrî Efendi'nin tefsirinin yazıldığı dönem, tefsirde rivayet ve dirayet sentezine ulaşıldığı bir zaman dilimidir. Bu itibarla Mustafa Hayrî Efendi'nin tefsiri yukarıda belirttiğimiz mânâda rivâyet ile dirâyet karışımı, bir tefsir ürünüdür. Onun tefsirinde bol miktarda rivayet malzemesine rastlandığı gibi, çok miktarda dirâyete de rastlanır.⁷³

Son dönem Osmanlı ulemâsı arasında zikredebileceğimiz müellifimiz, Meşrûtiyet dönemi ıslahat çabalarının ürünü olan medreselerde geniş bir müktesebât elde etmiştir. Bu nedenledir ki, tefsirinde zaman zaman coğrafya gibi, astronomi gibi müspet bilimlere ilişkin îzâhatlara rastlamak mümkündür.⁷⁴

2.4. Eserin Kaynakları

el-Muktetaf'ın kaynakları, müellifin uğrunda bir ömür sarfederek elde ettiği İslam kültürünün bütünüdür. Mustafa Hayrî Efendi, bu tefsiri otorite ilim adamları tarafından istifade edilebilecek eserleri tetkik ve tahkik ederek, üzerinde düşünerek, elde ettiği bilgileri değerlendirerek te'lif etmiştir. Doğru gördüğü görüşü desteklemiş, bunun dışındaki görüşlerde tercihte bulunmuştur.

Mustafa Hayrî Efendi'nin eserlerinden istifade ettiği müfessirler şunlardır: İbn Cerir et-Taberî (v. 310/923), Zemahşerî (v. 538/1144), Fahreddin er-Razî (v.606/1210), Hâzin (v. 741/1340), Kadı Beydavî (v.685/1286), İbn Kesir (v. 774/1373), Ebu's-Suud (v. 982/1574) gibi tefsirlerdir.

Ayrıca Kurtubî (v. 671/1273), Nesefî (v. 710/1310), Ebû Hayyân (v. 745/1344) ve Âlûsî (v. 1270/1854) gibi zevattan da istifade etmiştir. Mustafa Hayrî Efendi tüm ilmî kudretini ortaya koyarak, tüm çabasını, sarfederek, rivayet ve dirayet olarak selefî görüşlerini bir araya getiren bir tefsir te'lif etmiştir.

Fıkıhta kaynağı Tahtavî ve Reddû'l-Muhtardır. Ayrıca eserin lügat ve ıstılah kaynakları ise Râgıb el-İsfahânî'nin el-Müfredât'ı, Kuliyât'ı Ebi'l-Bekâ, Lügatü Müncid ve Muhtârü's-Sıhah'tır.⁷⁵

⁷² Zerkânî, *Menâhil'ul-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*, II, s.11.

⁷³ İnan, Ahmet, *a.g.e.*, s. 50.

⁷⁴ Bkz., İnan, Ahmet, *a.g.e.*, s. 65.

⁷⁵ Bkz., İnan, Ahmet, *a.g.e.*, s. 64.

Eserin tahkikli neşrini gerçekleştiren es-Sâbûnî, müellifin istifade ettiği kaynaklarla ilgili herhangi bir fihrist ilave etmemiştir. Eserin, müellifin kendi el yazısı ile yazdığı el yazma nüshasını inceleyen Ahmet İnan, müellifin kendine has üslupla hazırladığı rumuz sayfasında eserin tefsir, hadis ve fıkha ait kaynaklarını bildirmektedir.⁷⁶ es-Sâbûnî'nin tahkikinde ise sayfa aralarında isim olarak zikredilmekte ancak dipnot şeklinde herhangi bir cilt ve sayfa numarası verilmemektedir.

el-Muktetaf, en son yazılan Arapça tefsirlerden biri olması, Kur'ân-ı Kerim tefsirinin her çağda mükemmel yapılabileceğini göstermesi ve bunun en canlı örneklerinden biri olması açısından da son derece önemlidir.

3.KUR'ÂN İLİMLERİ AÇISINDAN EL MUKTETAF

Kur'ân ilimleri (Ulûmu'l-Kur'ân) kavramı bir izafet terkididir. Bu terkipte yer alan ulûm, ilm'in cemidir. Sözlükte”bilmek ve anlamak”⁷⁷ istilahta ise “bir konuyu delilleriyle tam olarak anlama” manasına gelmektedir.⁷⁸

Bu alanda müstakil eserler olsa bile meseleye bütüncül yaklaşıldığı için Kur'ân'ın anlaşılma ve yorumlanmasına kaynaklık eden ilimler anlaşılmalıdır. Dolayısıyla “Kur'ân İlimleri” Kuran'ın inişi, tertibi, toplanması, kitabeti, okunması, tefsiri, i'câzı, nâsih-mensûh açısından olası istifhamları gideren ilimler” olarak adlandırılmıştır.⁷⁹ Kur'ân ilimleri konuları arasında bir diğer başlık, Kur'ân'ın en güzel tefsir yollarından biri olan, Kur'ân'ın Kur'ânla tefsiri konusudur.

Müfessirimiz Mustafa Hayrî Efendi, Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsir edilme yöntemine tefsirindebüyük önem vermiştir. Tefsirini yaptığı ayette geçen lafızların, Kur'ân'da geçtiği yerleritek tek göstermiş, kelimenin, Kur'ân'ın farklı yerlerinde aynı veya farklı manadakullanıldığına işaret etmiş, bu manalarla ilgili ayet örnekleri zikretmiş ve tefsiriniyaptığı ayetle ilgili en uygun olan manayı tespit edip tefsir izahını o mana üzerinden yapmıştır.

⁷⁶ Geniş bilgi için bkz. İnan, Ahmet, *a.g.e.* s. 64.

⁷⁷ İbn Manzûr, Ebu'l, *Lisânü'l-Arab*, Dâru'l-fıkr, Beyrut,1990, XII, 417.

⁷⁸ Tahânevî, Ali el-Fârûkî, *Keşşâfu ıstılâhâtı'l-fünûn ve'l-ulûm*, (nşr. Ali Dahrûc), Mektebetü'l-Lübnân, Beyrut,1996,II,1055.

⁷⁹ Zerkânî, *Menâhil*, I, 28.

Müfessirimiz, tefsirinde rivayet tefsirine yer verdiği gibi dirâyet tefsirine de yer vermektedir. Ayet-i kerimeleri tefsir ederken Arap dili ve edebiyatı başta olmak üzere hadis, fıkıh, kelâm ve kırâat gibi dini ilimlerden istifade etmekte, gerek gördüğünde kendi görüş ve tercihlerini ifade etmekten kaçınmamaktadır. Şimdi müfessirimizin el-Muktetaf'taki tefsir metodunu nasıl kullandığını başlıklar altında incelemeye çalışacağız.

3.1. Kur'ân'ı Kur'ân'la Tefsiri

İlahi bir kitap olan Kur'ân'ın kastettiği mananın en iyi yine Allah'ın bileceğifikrinden hareketle İslam âlimleri, ayetleri tefsir ederken manaların önce ayetler içinde aranması gerektiğine inanmışlardır.⁸⁰

Kur'ân'da i'câz⁸¹, itnâb⁸², mücmel⁸³, mübeyyen⁸⁴, mutlak⁸⁵, mukayyed⁸⁶, umûm⁸⁷, husûs⁸⁸ gibi hususiyetler bulunmakta, bir yerde veciz bir şekilde ifade edilen bir mesele bir başka yerde mufasssal bir şekilde anlatılmakta, bir konu hakkındaki mücmel bir ifade bir başka yerde tebyîn edilmekte, mutlak olarak gelen bir hüküm bir başka yerde takyîd olup, bir ayette umûmi olan bir mana bir başka ayette tahsîs edilmektedir.⁸⁹ Bu nedenle, Kur'ân'ı tefsir etmek isteyen bir kimsenin manayı önce Kur'ân ayetleri arasında araması, bir konu hakkında tekrar edilen ayetleri bir araya getirmesi ve ayetleri birbirleriyle karşılaştırması gerekmektedir. Bu şekilde Kur'ân, Kur'ân'la tefsir edilmiş, muradullah, Allah'tan gelen ile anlaşılmış olur.⁹⁰

el- Muktetaf'da, Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsirine dair bazı örnekler şöyledir:

⁸⁰ İbn Teymiyye, *Tefsir Üzerine*, s. 119; es-Suyûtî, *el-İtkân*, II/451; *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, I/37-44; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 21, 40.

⁸¹ Maksudun en az kelime ile ifade edilmesi demektir. Bu bilgiler için bkz., es-Suyûtî, *el-İtkân*, III, 53.

⁸² Kastedilen mananın daha çok kelime ile izah edilmesidir. Bkz., es-Suyûtî, *el-İtkân*, III, 53.

⁸³ Delalet ettiği manası anlaşılmayan lafız için kullanılır. Bkz., es-Suyûtî, *el-İtkân*, III, 161.

⁸⁴ Kapalılığı giderip açıklayan lafızdır. Bkz., es-Suyûtî, *el-İtkân*, III, 161.

⁸⁵ Hiçbir kayda bağlanmaksızın mahiyete delâlet eden lafızdır. Bkz., es-Suyûtî, *el-İtkân*, III, 91.

⁸⁶ Bir delil veya bir karine ile takyîd edilen lafızdır. Bkz., es-Suyûtî, *el-İtkân*, III, 91.

⁸⁷ Tahsise gidilmeksizin içine aldığı bütün manaları kapsayan lafızdır. Bkz., es-Suyûtî, *el-İtkân*, III, 43.

⁸⁸ Tahsis edilen lafızdır. Bkz., es-Suyûtî, *el-İtkân*, III, 43.

⁸⁹ ez-Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, I, 37.

⁹⁰ İbn Teymiyye, *Tefsir Üzerine*, s. 119 v.d.; ez-Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, I, 44.

Örnek 1: Bakara Suresi 2/37. Ayet

فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ

“Derken, Âdem (vahy yoluyla) Rabbinden birtakım kelimeler aldı, (onlarla amel edip Rabb'ine yalvardı. O da) bunun üzerine tövbesini kabul etti. Şüphesiz o, tövbeleri çok kabul edendir, çok bağışlayandır.”

Müfessirimiz bu ayeti tefsir ederken : “Âdem Rabbi'nin kendisine ilham ettiği bazı duaları aldı ve onlarla Allah'a dua etti. Kendisine ilham edilen bu dua kelimeleri, A'raf suresinde:

(قَالَ رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا وَإِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ)

Bunun üzerine Âdem ve eşi şöyle yakardılar: "Rabbimiz! Biz kendimize zulüm ettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz." ⁹¹ İzahıyla Hz. Âdem'in (a.s) almış olduğu kelimelerin hangi kelimeler olduğunu açıklayan diğer ayetle tefsir edilmiştir. Müfessirimizin açıklayıcı olarak sunduğu ayet Taberî ⁹², Râzî ⁹³ ve Âlûsî ⁹⁴ gibi diğer müfessirlerin tefsirlerinde de geçmektedir.

Örnek 2: Bakara Suresi 2/164. Ayet

وَتَصْرِيفِ الرِّيَّاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ

"Rüzgârları ve gökle yer arasındaki emre amade bulutları evirip çevirmesinde elbette düşünen bir topluluk için deliller vardır."

Müfessirimiz: “yani rüzgârların esişini güneyden kuzeye çevirmesinde, sıcak ve soğuk, hafif ve şiddetli hallerde akmasında, kısır ve aşılایıcı olarak esmesinde, Allah Teâlâ'nın buyurduğu gibi,

(وَأَرْسَلْنَا الرِّيَّاحَ لَوَاقِحَ)

“Biz bulutları aşılایıp yağmurla yüklemek üzere rüzgârları sevk ederiz.” Rüzgâr yağmur gibi rahmet olabildiği gibi, tahrip ve azap ta getirebilir,

(وَفِي عَادٍ إِذْ أَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الرِّيَّاحَ الْعَقِيمَ مَا تَذَرُ مِنْ شَيْءٍ أَتَتْ عَلَيْهِ إِلَّا جَعَلْنَاهُ كَالرَّمِيمِ)

“Ad kavminin akıbeti de ibretliktir. Biz vaktiyle onların üzerine kasıp kavuran bir kasırğa gönderdik. Öyle bir kasırğa ki geçtiği yerlerde taş üstünde taş

⁹¹ Araf 7/23; el Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., I, 72, Bkz.,

⁹² Bkz., Taberî, el-Câmiu 'l-beyân, II, 582.

⁹³ Bkz., Râzî, Tefsîr-i Kebîr, III, 26.

⁹⁴ Bkz., Âlûsî, Rûhu 'l-Meânî, I, 237.

bırakmıyor, her şeyi toz duman ediyordu.”⁹⁵ Rüzgârların esişi, bitkilerin olgunlaşmasında ve canlıların varlıklarını sürdürmesinde bir hayat unsurudur. Hava akımı biran durdurulacak olsa yeryüzü ve gökyüzü arasındaki herşey bozulma sürecine girer. Hava latif bir cisimdir. Buna rağmen o derecede kuvvetlidir ki kayaları ve ağaçları kökünden söker ve büyük binaları yıkar”⁹⁶ demiştir. Allah Teâlâ’nın rüzgârları istediği yöne çevirmesiyle ibret alınmasına dikkatimizi çekmek için rüzgârın sadece rahmet değil aynı zamanda azap için de olabileceğini ifade eden diğer ayetle tefsir edilmiştir. Konu ile ilgili ayetin tefsirinde müfessirimiz Âlûsî’nin⁹⁷ tefsirinden istifade etmiştir.

Örnek 3: Enam Suresi 6/70. Ayet

وَدَّرِ الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَهُمْ لَعِبًا وَلَهُمْ وَغَرَّتُهُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَذَكَرَ بِهِ أَنْ تُبْسَلَ نَفْسٌ بِمَا كَسَبَتْ لَيْسَ لَهَا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيٌّ وَلَا شَفِيعٌ

“Dinlerini oyun ve eğlence edinenleri ve dünya hayatı kendilerini aldatmış olanları bırak. Hiç kimsenin kazandığı yüzünden mahrumiyete sürüklenmemesi için Kur’ân ile öğüt ver. Yoksa ona Allah’tan başka ne bir dost vardır, ne de bir şefaatchi. (Kurtuluşu için) her türlü fidyeyi verse de bu ondan kabul edilmez. İşte onlar kazandıkları yüzünden helake sürüklenmiş kimselerdir. Küfre saplanıp kalmalarından dolayı onlara çılgınca kaynamış bir içecek ve elem dolu bir azap vardır.”

Müfessirimiz ayetteki (وَذَكَرَ بِهِ) “şununla öğüt ver” ifadesini Kur’ân ile insanlara nasihat edilmesi gerektiğini daha açık şekilde ifade eden;

(فَذَكَرْ بِالْقُرْآنِ مَنْ يَخَافُ وَعِيدِ)

“O halde sen, benim uyarımdan korkan kimselere Kur’ân ile öğüt ver”⁹⁸ ayetinde geçtiğini söylemektedir.⁹⁹Böylece müfessirimiz Kur’ân’ın bir kısmı ile diğer kısmını tefsir ettiğine örnek olarak zamir ile ifade edilen ayetten maksatın Kur’ân olduğunu ifade eden diğer ayeti delil olarak kullanmıştır. Bu konuda müfessirimiz Âlûsî’nin tefsirinden istifade etmiştir.¹⁰⁰

⁹⁵ Zariyat, 51/41-42.

⁹⁶ el Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., I,185.

⁹⁷ Bkz.,Âlûsî, Rûhu ’l-Meânî, II, 32.

⁹⁸ Kaf 50/45.

⁹⁹ el Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., II,131.

¹⁰⁰ Bkz.,Âlûsî, Rûhu ’l-Meânî, VII, 186.

Örnek 4: İsra Suresi 17/27. Ayet

إِنَّ الْمُبَدِّرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ

“Şüphesiz ki mallarını saçıp savuranlar şeytanların kardeşleridir.”

Müfessirimiz “إِخْوَانَ” kelimesini dünyada ve ahirette yakınlığı ifade eden “قَرِينٌ” kelimesinin geçtiği

(وَمَنْ يَعْشُ عَنْ ذِكْرِ الرَّحْمَنِ نُقَيِّضْ لَهُ شَيْطَانًا فَهُوَ لَهُ قَرِينٌ)

“Kim Rahman’ın zikrinden (Kur’ân’dan) yüz çevirirse biz ona şeytani, şeytan tabiatlı birini musallat ederiz; böylece o şeytan onun yoldaşı olur”¹⁰¹ demiştir.¹⁰² “arkadaş” (قَرِينٌ) “kardeş” kelimesini şeytana olan yakınlıktan dolayı (إِخْوَانَ) ifadesinin geçtiği ayet ile açıklanmıştır. Bu konuda müfessirimiz Râzî’nin¹⁰³ tefsirinden istifade etmiştir.

Örnek 5: Meryem Suresi 19/18. Ayet

قَالَتْ إِنِّي أَعُوذُ بِالرَّحْمَنِ مِنْكَ إِنْ كُنْتَ تَقِيًّا

“Meryem, ‘Ben, senden, çok esirgeyici olan rahmana sığınırım! Eğer Allah’tan sakınan bir kimse isen(bana dokunma)’ dedi.”

Müfessirimiz: “Bu şart cümlesinin cevabı mahzuftur. Takdiri şöyledir: Eğer takva sahibi biri isen beni bırak ve bana eziyet etme. Yine, eğer inanan bir kimse isen bana zulmetme diyen kimse gibidir. Allah Teâlâ’nın,

(وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرَّبِّ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ)

“Gerçekten iman etmiş iseniz faizden kalanı bırakın”¹⁰⁴ ayetinde buyurulduğu gibidir.¹⁰⁵ Her iki ayette konu olarak birbirinden bağımsız olsa da nahiv yönünden birbirine benzemektedir. Müfessirimiz de bu duruma dikkatimizi çekmek istemiştir. Nasıl ki mü’min bir kimse insanlardan alacağı olan faizi almaması gerekiyorsa,

¹⁰¹ Zuhurf 43/36.

¹⁰² el Hısni el-Mansûrî, a.g.e., III, 190.

¹⁰³ Bkz., Râzî, Tefsîr-i Kebîr, XX, 195.

¹⁰⁴ Bakara 2/278.

¹⁰⁵ el Hısni el-Mansûrî, a.g.e., III, 295.

müttâki bir kimsenin de Allah korkusundan dolayı iffetsizlik etmemesi gerekir. Müfessirimiz bu konuda Râzî'nin¹⁰⁶ tefsirinden istifade etmiştir.

Örnek 6: Meryem Suresi 19/53. Ayet

وَوَهَبْنَا لَهُ مِنْ رَحْمَتِنَا أَخَاهُ هَارُونَ نَبِيًّا

“Ayrıca rahmetimizin bir eseri olarak kardeşi Harun'u da ona bir peygamber olarak ihsan ettik.”

Müfessirimiz bu ayetle ilgili olarak, “Hz. Mûsâ'nın duasına icabet edilmesidir. Hz Mûsâ ise şöyle dua etmişti;

(وَاجْعَلْ لِي وَزِيرًا مِنْ أَهْلِي هَارُونَ أَخِي)

*“Ailemden birini, kardeşim Harun'u bana yardımcı olarak görevlendir.”*¹⁰⁷ Hz Mûsâ'nın isteğinin Allah Teâlâ tarafından reddedilmeyip, onaylandığının delili olarak diğer ayetle izah edilmiştir. Bu konuda müfessirimiz Râzî'nin¹⁰⁸ tefsirinden istifade etmiştir.

Örnek 7: Nur Suresi 24/32. Ayet

وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَىٰ مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ إِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُعْزِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ

“Sizden bekâr olanları, kölelerinizden ve cariyelerinizden durumu uygun olanları evlendirin. Eğer bunlar yoksul iseler, Allah onları lütfuyla zenginleştirir. Allah lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir.”

Müfessirimiz: “Yani erkek ve kadının fakirliği sizin onları evlendirmenize engel olmasın. Çünkü bu Allah Teâlâ'nın onlardan dilediğini ummadıkları yerden rızıklandırıp, zengin kılacağına dair bir vadidir. Fakat buradaki zengin kılma Allah'ın dilemesi şartına bağlanmıştır. Şu ayeti kerimede olduğu gibi;

(وَإِنْ خِفْتُمْ عَيْلَةً فَسَوْفَ يُعْزِيكُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ إِنْ شَاءَ)

*“Eğer yoksulluktan korkarsanız, Allah dilerse lütfuyla sizi zengin kılar”*¹⁰⁹ demiştir.¹¹⁰ Her iki ayette de söz konusu kimselerin fakirlik ve yoksulluğa

¹⁰⁶ Bkz., Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XXI, 198.

¹⁰⁷ Taha 20/29-30; el Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, III, 308.

¹⁰⁸ Bkz., Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XXI, 232.

¹⁰⁹ Tevbe 9/28.

¹¹⁰ el Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, III, 515.

karşı güvence altına alındığını sonraki ayette ise (إِنْ شَاءَ) “eğer dilerse” ifadesi ile Allah Teâlâ’nın dilemesi şartına bağlı olduğu ifade edilmek istenmiştir. Müfessirimiz bu konuda Râzî’nin¹¹¹ tefsirinden istifade etmiştir.

Örnek 8: Şuara Suresi 26/83. Ayet

رَبِّ هَبْ لِي حُكْمًا وَأَلْحِقْنِي بِالصَّالِحِينَ

“Rabbim! Bana ilim, irfan, bilgelik lütfet ve beni hayırlı/faziletli kulların zümresine dâhil et!”

Müfessirimiz, bu ayetle ilgili olarak “Faziletli olma konusunda hak ve hakikatı özünden kavramış kâmil kimseleri yönlendirdiğin zümresine beni de muvaffak eyle. Beni ve onları cennette biraraya getir. Allah Teâlâ ise bu duanın cevabını Bakara Suresi 130. ayetinde vermiştir:

(وَأِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لِمَنِ الصَّالِحِينَ)

“O, ahirette de seçkin kullarımız arasında olacaktır”¹¹² demiştir. Hz İbrahim’in (a.s.) yapmış olduğu duanın Allah Teâlâ tarafından kabul edildiğinin delili olan bu ayetle tefsir edilmiştir. Bu konuda müfessirimiz Neseff’in¹¹³ tefsirinden istifade etmiştir.

Örnek 9: Zümer Suresi 39/71. Ayet

أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ يَتْلُونَ عَلَيْكُمْ آيَاتِ رَبِّكُمْ وَيُنْذِرُونَكُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا قَالُوا بَلَى وَلَكِنْ حَقَّتْ كَلِمَةُ الْعَذَابِ عَلَى الْكَافِرِينَ

“Size içinizden, Rabbinizin âyetlerini size okuyan ve bu gününüze kavuşacağınıza dair sizi uyaran peygamberler gelmedi mi?” Onlar da, “Evet geldi” derler. Fakat inkârcılar hakkında azap sözü gerçekleşmiştir.”ayetinde geçen “kâfirler hakkında azap hükmü çoktan kesinleşmiştir” ifadesini müfessirimiz Sa’d Suresi 85.ayeti ile açıklayarak şöyle ifade etmiştir. “Allah Teâlâ İblis’e şöyle buyurmuştur:

(لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكَ وَمِمَّنْ تَتَّبَعُكَ مِنْهُمْ أَجْمَعِينَ)

¹¹¹ Bkz., Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XXIII, 215.

¹¹² Bakara 2/130; el Hısnî el-Mansûrî, a.g.e., IV, 64.

¹¹³ Neseffî, *Medârikü't-Tenzîl*, II, 568.

“Andolsun, cehennemi seninle ve onlardan sana uyanların hepsiyle dolduracağım.” Bu hüküm verilmeden önce inkârcılar: ‘bizi uyarmaya gelen peygamberleri yalanlamıştık. İblisin yoluna uymuştuk ve şöyle demiştik: ‘Allah Teâlâ hiçbir şey indirmemiştir. Siz ancak yalan söylüyorsunuz.’ diye iddia ediyorduk.¹¹⁴ Burada müfessirimiz kendilerini uyarmak için gelen peygamberleri inkâr eden kimseler hakkındaki (كَلِمَةُ الْعَذَابِ) “Azap kelimesi”nden maksadın ne olduğunu açıklayan bu ayetle delillendirmiştir. Müfessirimiz bu ayetin yorumunda Ebus Suûd Efendi’nin¹¹⁵ tefsirinden istifade etmiştir.

Örnek 10: Mü’min Suresi 40/7. Ayet

الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيُؤْمِنُونَ بِهِ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا

“Arşı taşıyan ve onun çevresinde bulunan melekler her daim rablerini överek yüceltirler. (Sınırsız kudreti ve ayetleri karşısında) O'na iman üstüne iman ederler ve müminlerin affı için de bağışlanma dilerler.”

Müfessirimiz, “İşte onlar meleklerin liderleridir. Arş’ın düzeni, korunması ve taşınması ile görevlidirler. Allah Teâlâ’nın Hakka Suresi 17. ayetinde buyurduğu gibi:

(وَيَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةٌ)

“Rabbini arşını onların da üstlerinde olan sekiz melek taşır”¹¹⁶ demiştir. Bu ayetin daha iyi anlaşılması için arşı yüklenen ve onun çevresinde bulunan meleklerin de üstünde bulunan sekiz melek ifadesinin geçtiği ayetle tefsir edilmiştir. Bu konuda müfessirimiz Râzî’nin¹¹⁷ tefsirinden istifade etmiştir.

Örnek 11: Mü’min Suresi 40/76. Ayet

أَدْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا فَبِئْسَ مَثْوًى الْمُتَكَبِّرِينَ

“Şimdi girin bakalım cehennem kapılarından, hem de içinde temelli kalmak üzere!” denecek. Allah'a kulluk/ibadet etmeyi kibrine yediremeyenler için ne kötü bir yerdir cehennem!” Müfessirimiz, “yâni yedi kapısından, Allah Teâlâ Hıcr Suresi 44. ayetinde,

¹¹⁴ el Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., IV, 466.

¹¹⁵ Ebû’s-Suûd, *İrşâdü’l-Akl’i-s-Selîm*, VII, 264.

¹¹⁶ el Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., IV, 472.

¹¹⁷ Bkz., Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XXVII, 32.

(لَهَا سَبْعَةُ أَبْوَابٍ لِّكُلِّ بَابٍ مِنْهُمْ جُزْءٌ مَّقْسُومٌ)

“Cehennem’in yedi kapısı/birçok tabakası vardır. (Günahlarının derecesine göre) her bir kapıdan belli bir grup girecektir.”¹¹⁸ buyurulmuştur.¹¹⁹ Ayetteki cehennem’in kapıları ifadesindeki maksadın cehennem’in yedi kapısı olduğunu açıklayan diğer ayetle izah edilmiştir. Müfessirimiz bu konuda Râzî’nin¹²⁰ tefsirinden istifade etmiştir.

Örnek 12: Şûrâ Sûresi 42/5. ayet

وَالْمَلَائِكَةُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِي الْأَرْضِ

“Melekler, Rablerini hamd ile tespih ederler ve yeryüzündekiler için bağışlanma dilerler.”

Müfessirimiz bu ayetle ilgili olarak: Melekler, daima Allah’ı tespih etmekte, layık olmayan şeylerden O’nu uzak tutmaktadırlar. Yeryüzünde bulunan mü’minlerin günahlarının bağışlanmasını isterler. Bir diğer ayette geçtiği gibi;

(وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا)

“Çünkü melekler, yeryüzündekilerden sadece mü’minlerin bağışlanmasını isterler”.¹²¹ Bu âyet, umumî olup bununla hususîlik kastedilmektedir.¹²² İsm-i mevsul şeklinde gelen “مَنْ” ifadesi diğer ayetle izah edilmiştir.¹²³ Burada tefsiri yapılan ayette geçen ism-i mevsul bağlacı olan “مَنْ” lafzı umûmîlik ifade ettiğinden dolayı kimlerin bu kapsamda olduğu belli değildir. Bu bağlamda müfessirimiz diğer ayette bağışlanması istenilen kimselerin sadece mü’minler olduğunu açıklayan ayetle tahsis edildiğini göstermek istemiştir. Bu konuda müfessirimiz Âlûsî’nin tefsirinden istifade etmiştir.¹²⁴

Örnek 13: Kalem Suresi 68/48. Ayet

فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ وَلَا تَكُنْ كَصَاحِبِ الْخُوْتِ إِذْ نَادَىٰ وَهُوَ مَكْظُومٌ

¹¹⁸ Hıcr 15/44.

¹¹⁹ el Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., IV, 498.

¹²⁰ Bkz., Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XXVII, 79.

¹²¹ Mü’min 40/7

¹²² el Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., IV/528.

¹²³ en-Neccâr, Selim Osman, a.g.e., s.23.

¹²⁴ Bkz., Âlûsî, *Rûhu ’l-Meânî*, XXV, 12.

“Sen, Rabbinin hükmüne sabret. Balık sahibi (Yûnus) gibi olma. Hani o, (balığın karnında) kederli bir halde Rabbine yakarmıştı.”

Müfessirimiz, Hani o balığın karnında Rabbine şöyle dua etmişti:

(لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ)

“Senden başka hiçbir İlah yoktur. Seni tenzih ederim. Gerçekten ben zâlimlerden oldum”.¹²⁵ Ayetinde ki mücmel olan (نَادَى) “nida etmişti” ifadesi diğer ayette nasıl yalvardığını beyan eden ayetle tefsir edilmiştir.¹²⁶ Mezkûr ayette Hz. Yunus’un (a.s.) duası ile ilgili ifade mücmel (manası kapalı) olarak gelmiştir. Diğer ayette Yunus peygamberin duasında kullandığı ifadeler açıklandığından dolayı müfessirimiz mübbeyyen olan bu ayetle izahını gerçekleştirmiştir. Bu konuda Râzî’nin¹²⁷ tefsirinden istifade edilmiştir.

Örnek 14: İnfitar Suresi 82/1. Ayet

إِذَا السَّمَاءُ انْفَطَرَتْ

“Gök parçalanıp yarıldığı zaman”

Müfessirimiz ayetteki “انْفَطَرَتْ” kelimesini meleklerin inmesi için gökyüzünün parçalanıp yarılmasını ifade eden Furkan Suresi 25. ayeti olan,

(وَيَوْمَ تَشَقَّقُ السَّمَاءُ بِالْغَمَامِ وَنُزِّلَ الْمَلَائِكَةُ تَنْزِيلًا)

“O gün gök bulutlarla yarılıp parçalanacak ve melekler bölük bölük indirilecektir.” ayetindeki geçen “انْشَقَّتْ” kelimesi ile tefsir etmiştir.¹²⁸ Müfessirimiz burada Fahrüddin Râzî’nin tefsirinden istifade etmiştir.¹²⁹ Aynı anlama geldiği halde farklı kelimelerle ifade edilen “Nezâir” konusu Kur’an İlimleri içerisinde önemli bir yer teşkil eder. Ayet-i kerime (انْفَطَرَتْ) “parçalandı” ifadesinin eş anlamlısı (nezâir) olan (انْشَقَّتْ) “yarıldı” kelimesinin geçtiği diğer ayetle izah edilmiştir.

Örnek 15: Şems Suresi 91/14. Ayet

فَكَذَّبُوهُ فَعَقَرُوهَا فَدَمْدَمَ عَلَيْهِمْ رَبُّهُمْ بِذُنُوبِهِمْ فَسَوَّاهَا

¹²⁵ Enbiya, 21/87; el Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., V, 304.

¹²⁶ en-Neccâr, Selim Osman, a.g.e., s. 23.

¹²⁷ Bkz., Râzî, Tefsîr-i Kebîr, XXX, 98.

¹²⁸ el Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., V, 445.

¹²⁹ Bkz., Râzî, Tefsîr-i Kebîr, XXXI, 77.

“Ama onlar Salih'i yalanlayıp deveyi hunharca öldürdüler. Bunun üzerine Rableri, suçlarından dolayı onları helak etti ve kendilerini yerle bir etti”.

Müfessirimiz ayetteki: (فَكَذَّبُوهُ) “onu yalanladılar” ifadesini;

وَلَا تَمْسُوْهَا بِسُوْءٍ فَيَأْخُذْكُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ

“Sakin ona bir kötülük etmeyin. Yoksa sizi elem dolu bir azap yakalar.”¹³⁰

âyeti ile Allah Teâlâ'nın azabının yalanlanması ifade edilmiştir. Müfessirimiz bu konuda Ebu's-Suud Efendi'nin tefsirinden istifade etmiştir.¹³¹ Hz. Salih (a.s.) ve Semud kavmi ile ilgili olan bu ayette (فَكَذَّبُوهُ) “onu yalanladılar” ibaresinden maksatın diğer ayette ifade edilen tehdidin önemsenmeyip, hükmün yerine getirilmemesi “yalanlama” olarak değerlendirilmiştir.

Bu bölümde Mustafa Hayrî Efendi, Kur'ân'ın Kur'ânla tefsiri konusuna dikkat ettiği kadar, âyetler arasındaki mânâ yönünden yakınlığa da önem vermiş, tefsirinin pekçok yerinde bu husûsa temas etmiştir. Kur'ân İlimleri konusunda bir diğer başlık Kur'ân'ın Sünnetle Tefsiri konusudur.

3.2. Kur'ân'ı Sünnetle Tefsiri

Kur'ân, insanlara tebliğ edilmek üzere Allah tarafından Hz.Muhammed (sav)'e gönderilmiştir. Allah Teâlâ, Kur'ân'da Hz.Muhammed'e (sav), “İnsanlara, kendilerine indirileni açıklamak ve onların da düşünceleri için sana bu Kur'ân'ı indirdik”¹³² demek ve onun Kur'ân'ı açıklamakla görevli olduğunu bildirmektedir. Hz.Peygamber (sav) de kendisine nâzil olan Kur'ân ayetlerini insanlara tebliğ etmiş ve bir görev olarak onları tefsir edip açıklamıştır.¹³³

Tefsir söz konusu olunca Sünnet büyük bir önem arz etmektedir. İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren günümüze kadar Peygamber ﷺ, Kur'ân'ın ilk müfessiri, bunun bir sonucu olarak Sünnet de, (Kur'ân'ın Kur'ân'ı tefsir etmesinden sonra) tefsirde ikinci kaynak olarak kabul edilmiştir.¹³⁴

Müfessirimiz Mustafa Hayrî Efendi de, tefsirinde sünnete gereken önemi vermiş, herhangi bir kimsenin sözünü Rasûlullah ﷺ 'in sözünün önüne geçirmemeye

¹³⁰ Araf 7/73;el Hısnî el-Mansûrî, a.g.e., V, 508.

¹³¹ Ebû's-Suûd, *İrşâdü'l-Akl'i-s-Selîm*, IX, 165.

¹³² Nahl 16/44.

¹³³ es-Suyûtî, *el-İtkan*, c. 2, s. 208; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, s. 212.

¹³⁴ Şimşek, M. Said, *Günümüz Tefsir Problemleri*, s., 333.

özen göstermiştir. Fatiha suresinin tefsirinde *غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ* "Kendilerine gazap edilmiş ve sapmışların yoluna değil" ayetinde geçen gazabedilmiş olanların "Yahudiler", sapmışların ise "Hristiyanlar" olduğunu ifade etmiştir.¹³⁵ İbn Ebi Hatim (v. 327/938) "Müfessirler arasında bu hususta bir ihtilaflın olduğunu bilmiyorum." demiştir.

"Bunun üzerine her kimde bu görüşün zayıf olduğunu iddia ederse –ki yaratıcıyı inkâr konusunda müşrikler dinbakımından Hristiyan ve Yahûdîlerden daha pistirler- gerçekten derin bir sapıklığa düşmüştür."¹³⁶ Müfessirimiz başka bir yerde de: "Bil ki Hadis sahih ise ondan ayrılmaman gerekir."¹³⁷ Şeklindeki ifadelerinden müellifimizin hadise verdiği önemi anlayabiliyoruz.

Mustafa Hayrî Efendi, tefsirinde azınsanmayacak kadar hadislere yer vermiştir. Bir ayetin tefsiri veya ayette geçen fıkhi bir hükmün açıklanması ya da ayetin bir kelimesinin veya cümlesinin gramer yönünden izahı için getirilen hadislerden bazı örnekler şunlardır:

Örnek 1: Bakara Suresi 2/85. Ayet

تَظَاهَرُونَ عَلَيْهِم بِالْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ

"Onlara karşı günah ve düşmanlık yapmakta birleşiyorsunuz."

Müfessirimiz, (الإثم) "günah" kelimesinin tanımını yaptıktan sonra "Hadis-i Şerifte şöyle buyrulmuştur: "Günah, içini rahatsız eden ve insanların farkına varmasını hoş görmediğin şeydir"¹³⁸ demiştir. Önce ayette geçen kelimelere açıklık getirilmiş sonra da konu ile ilgili Hz. Peygamber'in (sav) hadisi ayetin açıklamasında kullanılmıştır.

Örnek 2: Bakara Suresi 2/143. Ayet

وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا

"İşte böylece, siz insanlara şahit olasınız peygamber de size şahit olsun diye vasat (örnek) bir ümmet yaptık."

¹³⁵ Bkz. Sünen-i Tirmizî, *Kitabu't tefsir*, 2954.

¹³⁶ el Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, I,22-23.

¹³⁷ el Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, III, 53-54.

¹³⁸ el Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, I, 118; Bkz, Müslim, *Kitabü'l birr*, 2553.

Müfessirimiz: “Buharinin sahihinde Ebu Said el-Hudri’den (r.a.) rivayet edildiğine göre Rasulullah (sav) şöyle buyurmuştur: *‘Kıyamet günü Nuh (a.s.) çağrılır. O da: “Ya Rabbi emrine hazırım buyur” der. Yüce Allah: “dinimi tebliğ ettin mi?” diye sorar. Nuh (a.s.): “Evet” der. Ümmetine “size tebliğ etti mi?” diye sorulur. Onlar: “Bize herhangi bir uyarıcı gelmedi.” derler. Yüce Allah Nuh’a (a.s.)tebliğ ettiğine dair şahidin var mı? diye sorar. O da: “Muhammed (sav) ve ümmeti diye cevap verir. Bunun üzerine Muhammed (sav) ve ümmeti, Nuh’un(a.s.) Allah’ın dinini tebliğ ettiğine şahitlik ederler. Sonra Rasulullah (sav):*

(لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا)

“Sizin insanlara şahitler olmanız Resul’ün de size şahit olması için...” ayetinin manası budur.” der.¹³⁹ Bu ayetle ilgili müfessirimiz tefsirinde “şahitlik etmenin yolu” başlığında ayrı bir bölüm açarak şahitliğin iki yönünü vurgulamıştır. Birinci yönü yukarıdaki hadiste geçtiği gibi Muhammed (sav) ümmetinin şahitliğidir. İkinci yönü ise Hz. Peygamber (sav)’in ümmetini gözetmesi hususundaki şahitliğidir.

Örnek 3:Bakara Suresi 2 / 173. Ayet

إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ

“Allah size ancak ölü (leşi) haram kıldı”

Müfessirimiz: “ Yasaklananlar, Dînî vecibelere göre kanı akıtılmaksızın kendiliğinden ölmüş olanlardır. Mubah kılınan ölümler ise: Balık ve Çekirgedir. Çünkü Hadis-i Şerifte Allah Rasulü (sav): *“Bize iki ölü (hayvan)ile iki kan helal kılındı. İki ölü balık ve çekirge; iki kan ise karaciğer ve dalaktır”*¹⁴⁰ demiştir. Hz. Peygamber’in (sav) Kur’ân-ı Kerim’de açıklanmayan helal olan ölü eti ve kanın ne olduğu hususu ile ilgili hadisi müfessirimiz buraya alarak ayetin kapalı kısmını hadisle aydınlatmıştır.

Örnek 4:Bakara Suresi 2 / 187. Ayet

وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ

“Fecrin beyaz ipi siyah ipinden sizin için ayırt edilir hale gelinceye kadar yiyin için.”

¹³⁹ el Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., I, 167; Buhari, Tefsir, 13.

¹⁴⁰ el Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., I, 191; İbn Mace, Yiyecekler, 3357.

Müfessirimiz: “Adîy b. Hâtem (r.a.) : (حَتَّى يَبَيِّنَ لَكُمْ الْخَبْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَبْطِ الْأَسْوَدِ)

“Beyaz iplik siyah iplikten ayırt edinceye kadar ...” ayeti inince bir siyah bir de beyaz ip alıp yastığımın altına koydum. Gece bunlara bakmaya başladım ama bunlar bana açıkça görülmüyordu. Sabahleyin Rasulullah’a (sav) gittim. Durumu kendisine sordum. O’ da : “Bu, siyah iplikle beyaz iplik, gecenin karanlığı ile gündüzün aydınlığıdır.” buyurdu.” demiştir.”¹⁴¹ Her ne kadar Allah Teâlâ oruca başlama vaktini bildirmiş ise de bu mecâzî ifadeyi başta Tay kabilesinden Adîy b. Hâtem (r.a.) ve bazı sahabîler anlayamamıştı. Hz. Peygamber (sav) de sahâbînin anlayacağı şekilde ayeti izah etti. Bu bağlamda müfessirimiz de ayetin daha iyi anlaşılmasını sağlayan bu hadisi kullanmıştır.

Örnek 5: Bakara Suresi 2/197. Ayet

الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ

“Hac (ayları), bilinen aylardır. Kim o aylarda hacca başlarsa, artık ona hacda cinsel ilişki, günaha sapmak, kavga etmek yoktur.”

Müfessirimiz: “Buhari’den (r.a.) rivayet edildiğine göre, Ebu Hureyre (r.a.): “Hz Peygamber’i : “Kim haccederken, (söz ya da eylemle) cinsel yakınlığa yeltenmez kötülük işlemez ise hacdan, anasının onu doğurduğu günkü gibi (günahsız) hâline dönmüş olur.” diye buyururken işittim.” demiştir.¹⁴² Hac, belli bir zaman ve belli mekânlarda gerçekleşen bir ibadet olduğu için dünyada her şeyin belli bir düzen içinde gerçekleştiği şuuru kazandırır. Müfessirimizde bu bağlamda Haccın faziletini anlatan ve bu ibadete karşı insanları teşvik eden yukarıdaki geçen hadisi ayetle ilişkilendirmiştir.

Örnek 6: Âl-i İmran Suresi 3/96. Ayet

إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ

“Şüphesiz âlemlere bereket ve hidayet kaynağı olarak insanlar için kurulan ilk ev Mekke’deki (Kâbe) ’dir.”

Müfessirimiz: “Buhârî ve Müslim’de geçen Ebû Zer’den (r.a.) Rasullah’a (sav) yeryüzünde ilk defa hangi mescid kuruldu diye soruldu. Mescid-i Haram sonra Beyt-

¹⁴¹ el Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., I, 207; Buhari, Savm, 1916.

¹⁴² el Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., I, 217; Buhari, Muhsar, 10.

i makdis... buyurdu.¹⁴³ İnsanlığın ilk mabedi olan ve “Allah’ın evi” olarak isimlendirilen Kâbe, Müslümanlar için birliğin simgesi ve dirilişin kaynağı olup, mübarektir. Bu ayet te başta Ehl-i kitab ve onlardan etkilenen Müslümanların şüphelerini gidermek için gelmiştir. Müfessirimiz de bu ifadeyi kuvvetlendirmek için konu ile ilgili hadisi buraya almıştır.

Örnek 7: Enâm Suresi 6 / 17. Ayet

وَإِنْ يَمْسَسْكَ اللَّهُ بِضُرٍّ فَلَا كَاشِفَ لَهُ إِلَّا هُوَ وَإِنْ يَمْسَسْكَ بِخَيْرٍ فَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

“Eğer Allah seni bir zarara uğrattırsa onu kendisinden başka giderecek yoktur; eğer sana bir hayır verirse bilesin ki O her şeye kadirdir.”¹⁴⁴

Müfessirimiz: “İbn Abbâs’dan (r.a.) rivâyete göre, şöyle demiştir: Bir gün Rasûlullah’ın (sav) binitinin arkasında idim. Buyurdu ki: ‘Ey delikanlı! Sana birkaç kelime öğreteceğim: ‘Allah’ın emir ve yasaklarına iyi dikkat ederek yaşa ki Allah’da seni gözetip kollasın. Allah’ı hiç hatırından çıkarma ki onu her an karşında bulasın. İsteyeceğinde Allah’tan yardım iste, bilmiş ol ki tüm insanlar sana bir konuda fayda vermek için bir araya gelseler ancak Allah’ın yazdığı kadarıyla sana faydalı olabilirler. Eğer tüm insanlar sana zarar vermek konusunda birleşip bir araya gelseler ancak Allah’ın yazdığı kadarıyla zarar verebilirler. Kader kalemleri kalkmış ve yazılan sayfeler kurumuştur’¹⁴⁵ demiştir. Hz. Peygamber’in (sav) en önemli görevlerinden biri de Allah’tan kendisine gelen vahyi tebliğ ettikten sonra onları Müslümanlara beyan etmektir. Bu bağlamda hayır ve şer vermeye tek yetkili Allah Teâlâ olduğunu bildiren ayeti daha açık bir şekilde ifade eden Allah’nın hukukunun muhafazası ile ilgili hadisle desteklemiştir.

Örnek 8: Nahl Suresi 16 / 91. Ayet

وَلَا تَنْفُضُوا الْأَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا

“Yeminlerinizi pekiştirdikten sonra bozmayın.”¹⁴⁶

Müfessirimiz: “Her kim bir hususta yemin eder de ondan başkasını daha hayırlı görürse, yemininden dolayı kefâret versin ve hayırlı olanı yapsın.” Hadis-i

¹⁴³ el Hısni el-Mansûrî, a.g.e., I, 349; Buhari, Kitabu’l Enbiya, 3366; Müslim, Kitabu’l Mesacid, 520.

¹⁴⁴ Enâm 6 / 17.

¹⁴⁵ el Hısni el-Mansûrî, a.g.e., II, 103; Tirmizi, Kıyamet, 2516.

¹⁴⁶ Nahl 16/91.

şerif’i ayet-i kerime’deki umûmîliği tahsis etmiştir¹⁴⁷ demiştir. Yemin eden, sözünde durmadığında söz verdiği şey ile Allah’ın yüce isimleri arasında kurduğu ilişkiyi koparmış sayılacağı için Rabbine karşı takındığı bu umursamaz tavrından ötürü cezayı hak edecektir. Fakat Hz. Peygamber’in (sav) yukarıdaki geçen hadisi yeminde ısrar edilerek pişman olmaktansa, hayra vesile olacaksa yeminin bozulmasını tavsiye etmektedir. Bu bağlamda müfessirimiz konu ile ilgili hadisi ayetle ilişkilendirmiştir.

Örnek 9: Kehf Suresi 18 /60. Ayet

وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِفَتَاهُ لَا أَبْرَحُ حَتَّىٰ أَبْلُغَ مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ أَوْ أَمْضِيَ حُقُبًا

“Bir vakit Mûsâ genç adamına “Ta iki denizin birleştiği yere varmadıkça yahut (bu yolda senelerce) yürümedikçedurup dinlenmeyeceğim. ” demişti.¹⁴⁸

Müfessirimiz: “Buhari ve Müslim’de geçen, bize Saîd b. Cübeyr’den (r.a.) rivâyet etti (şöyle demiş) : İbni Abbas’a: Nevf el- Bikâlî, İsrailoğullarının peygamberi Mûsâ’nın (a.s.) Hızır’ın (a.s.) arkadaşı Mûsâ olmadığını söylüyor dedim. Bunun üzerine şunu söyledi: Allahın düşmanı yalan söylemiş. Ben Übey b. Kâ’b’ı dinledim. Diyordu ki: Ben Rasulullah’ı (sav) şöyle buyururken işittim; *Mûsâ (a.s.), İsrâiloğulları arasında bir hutbe okudu. Kendisine, “İnsanların en bilgini kimdir?” diye soruldu. Mûsâ (a.s.), “Benim” diye cevap verdi. “Allah bilir” demediği için Yüce Allah sitem ederek ona şöyle vahyetti: “İki denizin birleştiği yerde bir kulum var. O senden daha bilgindir. Mûsâ (a.s.) : “Ey Rabbim! Onu nasıl bulabilirim? dedi. Yüce Allah: “Bir balık al, onu bir zembile koy. Balığı nerede yitirirsen işte o kul oradadır” dedi. Mûsâ (a.s.) hizmetçisi Yûşâ’ b. Nûn ile gitti. Nihayet (iki denizin bitişiği yerde ki) kayanın yanına geldiklerinde başlarını koyup uyudular. Balık zembilde hareket etti. Zembilden dışarı çıktı. Sonra da denize düştü ve denizde bir yol tutup gitmeye başladı...”¹⁴⁹ Mezkûr ayette sonradan Müslüman olan Yahûdi din âlimlerinden Kâ’b el-Ahbâr (v.32/652-53)’ın Hızır’la birlikte olan Mûsâ’dan maksat Mûsâ b. İmrân değil de Yûsuf b. Ya’kûb oğullarından Mûsâ b. Mîşâ olduğu görüşünü çürütmek için müfessirimiz ilgili hadisle ayeti açıklamıştır.¹⁵⁰*

¹⁴⁷ el Hısnî el-Mansûrî, a.g.e., III, 152; Müslim, Eyman, 11-13.

¹⁴⁸ Kehf 18/60.

¹⁴⁹ el Hısnî el-Mansûrî, a.g.e., III, 266; Buhari, Enbiya, 27; Müslim, Fedail, 170-172.

¹⁵⁰ Bkz., Begavî, Tefsîru’l-Begâvî, III, 169; Semerkandî, Bahru’l-Ulûm, II, 353; Zemahşerî, el-Keşşâf, II, 685.

Örnek 10: Kasas Suresi 28 / 54. Ayet

أُولَٰئِكَ يُؤْتَوْنَ أَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ بِمَا صَبَرُوا

“İşte (baskılara karşı) sabretmelerinden ötürü onlara mükâfatları iki defa verilecektir.”

Müfessirimiz: “Ebû Mûsâ el-Eşarî’den (r.a.) naklen Rasulullah’in (sav) şöyle buyurduğunu rivayet etti : *“Üç sınıf insan vardır ki, onların sevapları iki kattır: Kitap ehlinden olup da hem kendi peygamberine, hem de Muhammed’e (sav) iman eden kimse; hem Allah’ın hakkını hem de efendisinin hakkını yerine getiren köle; câriyesi bulunan ve bu câriyeyi güzelce terbiye eden, iyice eğitip öğreten, sonra da onu özgürlüğüne kavuşturup kendisiyle evlenen kimse. İşte bunların iki kat eciri vardır”*¹⁵¹ demiştir. Bu ayette kastedilen kişilerin Ehl-i kitap’tan Yahudi ve Hristiyanların olduğunu, İslâmiyeti kabul etmeleri halinde iki ecir alacaklarını müjdeleyen Hz. Peygamber’in (sav) hadisi ile mezkûr ayet izah edilmiştir.

Örnek 11: Şûrâ Suresi 42 / 25. Ayet

وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَعْفُو عَنِ السَّيِّئَاتِ وَيَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ

“O, kullarının tevbesini kabul eden, kötülükleri bağışlayan ve yaptıklarınızı bilendir.”

Müfessirimiz: “Kulların günahattan vazgeçip doğruluk ve samimiyetle Allah’a döndüklerinde, onların tevbesini kabul eder. Hadis-i Şerifte de buyrulduğu gibi, *Şüphesiz ki Allah kulunun tevbesini can boğaza gelmediği sürece kabul eder*”¹⁵² ifadesiyle kul tevbe etmeyi bırakmayıp, bağışlanma ümidini kaybetmediği sürece Allah Teâlâ’nın tevbe kapısının her daim açık olduğu bildirilmiştir. Konuyu daha açık ifade eden hadisle ayet açıklanmıştır.

Örnek 12: Teğâbun Suresi 64 / 15. Ayet

إِنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ وَاللَّهُ عِنْدَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ

“Mallarınız ve Çocuklarınız sizin için ancak bir imtihandır; büyük mükâfat ise Allah’ın katındadır.”

Müfessirimiz: “Ebû Büreyde’den (r.a.) rivâyete göre, şöyle demiştir: “Rasûlullah (sav), bize hutbe vermekte iken Hasan ve Hüseyin düşe kalka geldiler.

¹⁵¹ el Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., IV, 152; Buhârî, İlim, 31, Itk, 16, Nikah, 12, Müslim, İman, 241.

¹⁵² el Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., IV, 538; Tirmizi, Deavât, 3537.

Rasûlullah (sav), minberden indi, onları kucağına aldı, önüne oturttu ve şöyle buyurdu: “*Cenâb-ı Hak, ‘Mallarınız ve çocuklarınız sizin için birer imtihan vesilesidir’ buyururken ne kadar doğru söylemiştir. Şu iki çocuğun durumlarına baktım yürüyorlar, tökezleyip düşüyorlar dayanamadım. Konuşmamı keserek onları kaldırıp kucağıma aldım.*”¹⁵³ Hz. Peygamber’in (sav) torun sevgisini anlatan bu hadisini müfessirimiz, mal ve çocukların birer imtihan vesilesi olduğu ayeti açıklamada kullanmıştır.

Örnek 13: Muttaffifin Suresi 83/14. Ayet

كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ

“Hayır hayır! Doğrusu onların kazanmakta oldukları kalplerini paslandırmıştır.”

Müfessirimiz: “Ebu Hureyre’den (r.a.) rivayet edildiğine göre Peygamber □ şöyle buyurmuştur: “Kul bir günah işlediği zaman kalbinde siyah bir nokta oluşur. Bundan vazgeçip tevbe ve istiğfar ettiği zaman kalbi parlatılır. Günaha devam ederse siyah nokta artırılır ve sonunda tüm kalbini kaplar. Allah’ın,(Kitabında), ‘Hayır, hayır! Doğrusu onların kazanmakta oldukları kalplerini paslandırmıştır’diye anlattığı pas işte budur.”¹⁵⁴ Gerek inançsızlık gerekse işlenen günahlar sebebiyle insan, nefsin ve şeytanın oyuncağı haline gelebilmektedir. Kalp işlenen günahların ağırlığı altında paslanmaya maruz kalmaktadır. Müfessirimiz de kalbin paslanma sürecini en güzel bir şekilde ifade eden Hz. Peygamber’in (sav) ilgili hadis beyanı ayetin açıklamasında kullanılmıştır.

Örnek 14: İnşikak Suresi 84 / 7-8. Ayetler

فَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بَيِّنَاتٍ فَسَوْفَ يُحَاسَبُ حِسَابًا يَسِيرًا

“Kime kitabı sağından verilirse hesabı kolay bir şekilde görülecektir.”

Müfessirimiz: “Hz.Aişe’den (r.a.) Hz. Peygamber (sav) : “Kim hesaba çekilirse azaba uğrar.” Bende, Allah Teâlâ: (فَسَوْفَ يُحَاسَبُ حِسَابًا يَسِيرًا)“...işte böylesi kolayca hesaba çekilecektir.” buyuruyor dedim, o da :“Bu senin dediğin (yaptığı işlerin) ortaya konulmasıdır, eğer inceden inceye hesaba çekilirse azaba uğrar.”

¹⁵³ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e.,V,262; Tirmizi, Menâkıb, 3774.

¹⁵⁴ el-Hisnî el- Mansûrî, a.g.e., V/454; Tirmizi, Tefsir, 3334.

buyurdu.¹⁵⁵ Bu ayette dünyada Allah'ın rızasına uygun hareket edenlerin hesaplarının kolay olacağı ifade edilmektedir. Hz. Peygamber (sav) zor hesabın ise ince elenip sık dokunarak geçirileceğini açıklamıştır. Aynı zamanda Hz. Aişe'nin (r.a.) sorusuna cevap verilmiştir. Müfessirimiz ayetin daha iyi anlaşılması için yukarıdaki hadisle ayeti tefsir etmiştir.

Örnek 15: Nasr Suresi 110 / 3. Ayet

فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْهُ

“Rabbine hamdederek şanının yüceliğini dile getir ve O’dan af dile.”

Müfessirimiz: “Buhari ve Müslim’in rivayet ettiği, Hz. Aişe’den (r.a.) dedi ki : “Nasr suresi indikten sonra Rasulullah (sav) hiçbir namaz kılmadı ki onun içinde *“Ey rabbim seni tespih eder ve sana hamdederim. Ey Allah’ım sen beni affet.”* demiş olmasın”¹⁵⁶ ifadeleriyle belirtmiştir. Bu ayette verilmek istenen mesaj “Hz. Peygamber’in (sav) Allah Teâlâ hususunda alçak gönüllü olması ve her şeye rağmen ibadetlerini mükemmel görmeyip O’ndan af dilemesi” şeklindedir. Müfessirimiz Hz. Peygamber’in (sav) bu duasını zikrederek onun bizlere örnek oluşuna da vurgu yapmıştır.

el-Muktetaf’ın ihtiva ettiği hadisler hadis usûlü bakımından oldukça tenkide açıktır. Nakledilen hadislerin önemli bir kısmı sahîh hadisler olmakla birlikte, hadis tekniği bakımından zayıf kabul edilen rivayetler de vardır. Mustafa Hayrî Efendi, mevcut hadis usûlü kurallarını kabul etmekle birlikte peygamber efendimizden ahzi bir hadisin tesbit ve tashihinde yeterli görmektedir. Ayrıca o, terğîb ve terhîb konusunda zayıf hadislerle amel edilebileceğine dâir kuraldan sonuna kadar istifade etmiştir. Zayıf rivâyetlerin tefsirde yer almasında onun îtîbar ettiği kaynaklara güveninin tam olmasının ve onları naklettiği rivâyetleri tenkitsiz olarak almasının tesiri de büyüktür.

3.3.Kur’ân’ı Sahabe Sözleri İle Tefsiri

Kur’ân-ı Kerim’in inişine şahit olan sahabiler,¹⁵⁷ Arap diline hâkim aynı zamanda içerisinde bulundukları durum ve şartlara vakıf kişilerdir. Hz. Peygamber’e

¹⁵⁵ el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*,V,461; Buhari, *İlim*, 103.

¹⁵⁶ el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*,V,580; Buhari, *Tefsir*, 4967; Müslim, *Salat*, 484.

¹⁵⁷ Bkz., Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, I, 94.

(sav) gelen ayetleri anlıyorlardı. Kur'ân'dan herhangi bir şeyin manasını anlamada güçlük çektiklerinde hemen Rasûlullah'a soruyorlardı.¹⁵⁸ Onların bu durumu Kur'ân'ın anlaşılması yönünden Rasulallah'tan sonra en güvenilir konuma getirmiştir. Sahabenin çoğunluğu ümmî idi. Okuma, yazma ve öğrenme imkânları kısıtlıydı. Bu da, bu ilimde eser vermelerini engelledi.¹⁵⁹ Ashab, ayetlerin tefsirini Kur'ân'da bulamadıkları ve Hz. Peygamber'den (sav) de alıp öğrenmeleri mümkün olmadığı zaman kendi görüş ve icthatleriyle açıklamada bulunurlardı. Bu durum düşünmek ve akıl yürütmek suretiyle bilinebilecek hususlarda oluyordu. Sadece Arapça ile bilinebileceklerde ise akıl yürütmeye ihtiyaçları yoktu.¹⁶⁰ Sahabe, elde ettikleri bilgiler bakımından farklı idiler. Hepsi aynı derece ve mertebede değillerdi. Kur'ân'ın bazı ayetlerini anlamada ihtilafa düşmelerinin sebebi de işte bu idi. Gerçek şu ki, onların ihtilafları kendilerinden sonra gelen tabîler ve daha sonra gelenlere göre azdı.¹⁶¹ Bu dönemde tefsir, hadis şeklindedir. Hatta hadisten bir parçadır. Düzenli bir hale gelmemiştir. Çeşitli ayetlerle ilgili tefsirler, dağınık rivayetler halindedir.¹⁶²

Mustafa Hayrî Efendi de bu güzide insanların beyan ve yorumlarıyla tefsirini zenginleştirmiştir. Konu ile ilgili ayet örnekleri şunlardır;

Örnek 1: Bakara Suresi 2 / 266. Ayet

أَيُّودُ أَحَدُكُمْ أَنْ تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ مِنْ نَخِيلٍ وَأَعْنَابٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ لَهُ فِيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ

“Sizden biri arzu eder mi ki, hurma ve üzüm ağaçlarıyla dolu, içinde ırmaklar akan ve kendisi için orada her çeşit meyvenin bulunduğu bir bahçesi olsun.”

Müfessirimiz: “Buhârî’de geçtiğine göre İbn Abbas (r.a.) demiştir ki: ‘Hz. Ömer (r.a) bir gün Peygamber’in ashabına (أَيُّودُ أَحَدُكُمْ أَنْ تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ) “Sizden herhangi biriniz arzu eder mi ki bir bahçesi olsun...” âyetinin, kimin hakkında nâzil olduğunu biliyor musunuz? diye sordu. Onlar: “Allah daha iyi bilir” diye cevap verdiler. Hz. Ömer (r.a.) buna kızarak, “biliyoruz veya bilmiyoruz” deyin, dedi. Bunun üzerine İbn

¹⁵⁸ Sâlih, Subhî, *Mebâhis fî Ulûmi 'l-Kur'an*, 119.

¹⁵⁹ Sâlih, Subhî, *a.g.e.*, 120.

¹⁶⁰ Zehebî, *et-Tefsîr ve 'l-Müfessirîn*, I, 57-58.

¹⁶¹ Bkz., Zehebî, *a.g.e.*, I, 59-60.

¹⁶² Bkz., Zehebî, *a.g.e.*, I, 98.

Abbâs: “Ey mü'minlerin emîri; bu hususta benim bir bilgim var” dedi. Hz. Ömer: “Ey kardeşimin oğlu söyle kendini küçük görme!” dedi. İbn Abbâs: “Sen zengin bir kimsenin ameliyle ilgili darb-ı mesel getirdin. Zengin, Allah’a itaatle amel eder, sonra şeytan ona adamlarını gönderir bu sefer isyan etmeye başlar, nihayet, bütün iyi amellerini yok eder”¹⁶³ ayette çocuklarının geçimini sağlamak için ateşli kasırgada yanan bahçeye ihtiyar bir adam nasıl ihtiyaç duymaktaysa, ölen kimse de dünya amellerine bu ehemmiyetle ihtiyaç duyacaktır. Bu durumu darb-ı mesel ile anlatan İbn Abbas’ın (r.a.) rivayetini müfessirimiz ayetin tefsirinde kullanmıştır. Bu konuda müfessirimiz Âlûsî’nin¹⁶⁴ tefsirinden istifade etmiştir.

Örnek 2: Âl-i imran Suresi 2 / 154. Ayet

ثُمَّ أَنْزَلَ عَلَيْكُم مِّن بَعْدِ الْغَمِّ أَمْنًا نُّعَاسًا يَغْشَى طَائِفَةً مِّنْكُمْ

“Derken, Allah size bu derin üzüntü ve kederin ardından bir güven duygusu bahşetti ve bu duygu içinizdeki samimi müminlere uykudan önceki tatlı uyuşukluk haline benzer bir dinginlik ve huzur verdi.”

Müfessirimiz: “Burada uyuklama halinin genel olmadığına dair bir uyarı vardır. Ebû Talha demiştir ki: ‘O gün uyku bastırılan kimselerden idim, kılıcım elimden düşüyor tekrar alıyorum, tekrar düşüyordu’¹⁶⁵ demiştir. Uhud Savaşı sonrası Allah Teâlâ Müslümanlardan bir gruba hafif uyuklama hali vererek dinlenmelerini sağlamıştı. Bu olayı yaşayanlardan biri de Ebû Talha (r.a.) idi. (طَائِفَةً مِّنْكُمْ) “bir grubunuzu” ifadesini açıklayıcı olarak tefsirde sahâbîlerden Ebû Talha’nın (r.a.) durumu örnek verilmiştir. Müfessirimiz bu konuda Taberî’nin¹⁶⁶ tefsirinden istifade etmiştir.

Örnek 3: Nisâ Suresi 4/ 40. Ayet

إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ

“Şüphe yok ki Allah zerre kadar haksızlık etmez.”

¹⁶³ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., I, 279; Buhari, Tefsir, 47.

¹⁶⁴ Bkz., Âlûsî, Rûhu'l-Meânî, III, 38.

¹⁶⁵ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., I, 381; Tirmizi, Tefsir, 3008; Buhârî, Tefsîr, 11; Megâzî, 20.

¹⁶⁶ Bkz., Taberî, Câmiu'l-Beyân, VI, 161.

Müfessirimiz: “(الْمُنْقَالُ) kelimesi “ağırlık” kelimesinden türemiş olup (النَّقْلُ) formunda bir isimdir. “Şunun ölçüsü, miktarı şudur” manasında olmak üzere, tabiri, “miktarı zerre miktarınca olan şey” anlamına gelir. Zerre, küçük kırmızı karınca demektir. İbn Abbas’tan rivayet edildiğine göre o, elini toprağa sokup çıkarttı, sonra da eline üfleyip şöyle dedi: “İşte şu uçuşan tozların her biri zerredir”¹⁶⁷ demiştir. Ayette zerre kadar zulmetmeyen Allah Teâlâ’nın daha fazlasına da kesinlikle zulmetmeyeceği anlatılmaktadır. Hz. Peygamber de (sav) zerre’nin anlamını İbn Abbas’ın (r.a.) rivâyetiyle pratikte öğretmiştir. Müfessirimiz ayetle ilgili Râzî’den¹⁶⁸ istifade etmiştir.

Örnek 4: Mâide Suresi 5/ 42. Ayet

سَمَاعُونَ لِلْكَذِبِ أَكْأَلُونَ لِلْسُّخْتِ

“Onlar, hep yalana kulak veren ve durmadan haram yiyen kimselerdir.”

Müfessirimiz: “Abd b. Humeyd’den, Hz. Ali’nin (r.a.) Suht’un ne anlama geldiği sorusuna ‘rüşvet’ dediği, hükmü konusunda ise, ‘küfürdür’ dediği rivâyet edilmiştir.”¹⁶⁹ Müfessirimiz bu konuda Taberî’nin¹⁷⁰ tefsirinden istifade etmiştir.

Örnek 5: Enâm Suresi 6 / 122. Ayet

أَوْ مَنْ كَانَ مُيْتًا فَآحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ كَمَنْ مَثَلُهُ فِي الظُّلُمَاتِ لَيْسَ بِخَارِجٍ مِنْهَا

“Ölü iken dirilttiğimiz ve insanlar arasında yürüyebilmesi için kendisine ı ışık tuttuğumuz kimse, karanlıklar içinde kalıp ondan hiç çıkamayacak durumdaki kimse gibi olur mu?”

Müfessirimiz: “İbni Abbas (r.a.) şöyle demiştir: Ölüden maksat kâfir kişidir, dirilişten kasıt hidâyettir, nur’dan maksat Kur’ân-ı Kerim’dir. Karanlıklardan kasıt ise küfür ve sapıklıktır ¹⁷¹ demiştir. Burada İslâm’ı kabul etmeden önceki bir kimsenin durumu manen ve ruhen ölü gibi hayır ve faydadan yoksun kalmış olanın durumuna benzetilmiştir. Allah Teâlâ’nın İslâm’ı nasip ettiği kişi ise yeniden hayata

¹⁶⁷ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., I, 449

¹⁶⁸ Bkz., Râzî, Tefsîr-i Kebîr, X, 105.

¹⁶⁹ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., II/39-40.;

¹⁷⁰ Bkz., Taberî, Câmiu’l-Beyân, IV, 581.

¹⁷¹ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., II/164.

kavuşan insana benzetilmiştir. Böylece îman nuruyla kalbi ve zihni aydınlanan kişinin bu sayede yolu da aydınlık olur. İbni Abbas'da (r.a.) bu durumu daha açık bir şekilde izah etmeye çalışmıştır. Müfessirimiz de söz konusu ayeti Taberî'de¹⁷² geçen bu rivayet ile tefsir etmiştir.

Örnek 6: Ra'd Suresi 13 / 39. Ayet

يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُنْثِبُ وَعِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ

“Allah dilediğini siler, dilediğini de yerinde bırakır; ana kitap onun katındadır.”

Müfessirimiz: “İbn Abbas (r.a.) şöyle der: ‘Allah dilediğini değiştirir ve onu kaldırır. Ancak ölüm, bedbahtlık ve mutluluğu değiştirmez’ Sahabe ve tabiinden bir grubun görüşüne göre ise bedbahtlık, mutluluk, ecel ve rızık ta dâhil her şey için geçerlidir. Çünkü onlar mutlulardan olabilmek için Allah’a yalvarıyorlardı. Zira rivayete göre Hz. Ömer (r.a.) Beytullah’ı tavaf ederken, ağlar ve şöyle derdi: ‘Ey Allahım! Eğer bana bedbahtlık ve günah yazmışsan onu sil. Çünkü sen dilediğini siler, dilediğini bırakırsın. Kitabın aslı senin yanındadır’ demiştir.¹⁷³ Ayette Allah Teâlâ’nın her alanda dilediği değişikliği yapabilecek irade ve kudrete sahip olduğu ifade edilmektedir. Bu ve buna benzer ayetlerle birkısım sahabînin yaptığı dualardan kaderin dahi bir şekilde değişebileceği sonucunu çıkaranlar olmuştur. Onlardan bir tanesi de Hz. Ömer’dir (r.a.). Müfessirimiz de konunun daha iyi anlaşılması için Taberî’de¹⁷⁴ geçen Hz. Ömer’in (r.a.) duasını burada rivayet etmiştir.

Buhârî’de geçen şu hadis-i şerif İbn Abbas’ın görüşünü desteklemektedir: Abdullah İbn Mesud’dan (r.a.) o demiştir ki; “Doğru olan ve doğruluğu Allah tarafından tasdik edilen Rasûlullah (sav) bize şöyle anlattı: Sizden herbirinizin yaratılışı anasının karnında iken teşekkül eder. Şöyle ki: Kırk gün nutfe olarak kalır. Sonra ikinci bir kırk günde kan pıhtısı halini alır, üçüncü kırk günde et parçası haline gelir. Bu üç değişimin sonunda, vazifeli melek gönderilir ve bu et parçasına ruhu üfler, daha sonra dört kelimeyi; rızkını, ecelini, amelini ve şakî yahut saîd olacağını yazması emredilir.¹⁷⁵ İbn Abbas (r.a.) burada Allah Teâlâ’nın ezeli ilmini

¹⁷² Bkz., Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, IX, 535.

¹⁷³ el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, III/35.

¹⁷⁴ Bkz., Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XIII, 167-168.

¹⁷⁵ Buhârî, *Kader*, 210; Bkz., en-Neccâr, Selim Osman, *a.g.e.*, s., 42.

vurgulamıştır. Kâinatta değişecek veya değişmeyecek olan her şeyin O'nun ezeli ilmine bağlı olduğunu ifade etmiştir.

Örnek 7: Ra'd Suresi 13 / 41. Ayet

أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا نَأْتِي الْأَرْضَ نَنْفُصُهَا مِنْ أَطْرَافِهَا

“Bizim, yeryüzünü etrafından nasıl eksiltip durduğumuzu görmüyorlar mı?”

Müfessirimiz: “Hâkim’in Müstedrek’inde İbn Abbas’dan (r.a.) nakledilmiştir. Bu görüşe göre Cenâb- ı Hakkı’nın: ‘Onu etrafından eksiltip duruyoruz.’ buyuruğu ile o memleketin ileri gelenlerinin, büyüklerinin, âlimlerinin ölmesiyle, salih ve iyi kimselerin kalmaması manası kastedilmiştir”¹⁷⁶ demiştir. Ayet müfessirler arasında farklı yorumlara sebep olmuştur. Bunlardan kimileri erozyon ve deprem gibi toprağın yerden kayma manasını takdir ederlerken, kimileri de inkârcıların ülkelerinin fethi ile onların topraklarının azalması şeklinde yorumlamışlardır. Bunların dışında ülkelerin yok olması, ülke halkının helak olması, önderlerin, ileri gelenlerin ve ilim adamlarının ölmesi ve toprak ürünlerinin eksilmesi gibi yorumlayanlar da olmuştur. Müfessirimiz bu yorumlardan âlimlerin azalması anlamını tercih etmiş, konuyu Âlûsî’de¹⁷⁷ geçen rivayetten istifade ederek tamamlamıştır.

Örnek 8: İbrahim Suresi 14 / 9. Ayet

أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَبَأُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ قَوْمِ نُوحٍ وَعَادٍ وَثَمُودَ وَالَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ لَا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا اللَّهُ

“Sizden öncekiler, Nuh, Âd ve Semûd kavimleriyle sonradan gelenler hakkındaki bilgiler size ulaşmadı mı? Onları (tam olarak) ancak Allah bilir.”

Müfessirimiz: “İbni Mes’ûd (r.a.) bu ayeti okuduğunda, ‘Nesep bilginleri yalan söylemişlerdir.’ Yani onlar nesep ilmini bildiklerini iddia ediyorlar. Hâlbuki Allah bunun bilgisini kullarından almıştır” dediği rivayet edilmiştir.¹⁷⁸ Ayet çok eski zamanda yaşamış kavimler hakkında insanların yeterli bilgilerinin bulunmadığına işaret etmekte, nasıl bir hayat sürdüklerini Allah Teâlâ’dan başka hiç kimsenin bilmediğini haber vermektedir. Bu durum, soy kütüklerini Hz. Nuh’a kadar

¹⁷⁶ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., III, 37.

¹⁷⁷ Bkz., Âlûsî, Rûhu’l-Meânî, XIII, 173.

¹⁷⁸ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., III,44.

götürenlerin yaptıklarına güvenilmeyeceğine işaret etmektedir. Ayet Râzî'den¹⁷⁹ alınan İbni Mes'ûd'a (r.a.) ait rivayetle tefsir edilmiştir.

Örnek 9: İsrâ Suresi 17/ 97. Ayet

وَمَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ وَمَنْ يُضِلِّ فَلَنْ تَجِدَ لَهُمْ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِهِ وَنَحْشُرُهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلَىٰ وُجُوهِهِمْ
عُمًى وَبُكْمًا وَصُمًّا مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ كُلَّمَا خَبَتْ زِدْنَاهُمْ سَعِيرًا

“Allah kime hidayet verirse doğru yolu bulan işte odur; kimi de hidayetten uzaklaştırırsa artık böylelerine Allah’tan başka destekçiler bulamazsın. Kıyamet gününde onları kör, dilsiz ve sağır bir halde yüzükoyun süründürerek toplarsın. Onların varıp kalacağı yer cehennemdir; onun ateşi zayıfladıkça yakıcı alevlerini çoğaltarak azaplarını sürdürürüz.”

Müfessirimiz: “Buhari ve Müslim’de Hz.Enes’ten (r.a.) rivayet edilmiştir: Rasulullah’a (sav) şöyle denildi:¹⁸⁰ (الَّذِينَ يُحْشَرُونَ عَلَىٰ وُجُوهِهِمْ) “Ey Allah’ın Rasülü! İnsanlar nasıl yüzleri üzerine haşr olunurlar?” Rasulullah (s.a.v) şöyle cevap verdi: Onları ayakları üzerinde yürüten Allah, yüzleri üzerine de yürütebilir.¹⁸¹ Katade de, bu hadis kendisine ulaşınca: Evet Rabbimizin izzeti için kadirdir, dedi. (عُمًى وَبُكْمًا) وَرَأَى (“kör, dilsiz ve sağır” ayeti ile ilgili, Bil ki birisi, İbn Abbas’a (r.a), (إِذَا رَأَتْهُمْ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ) Cenâb-ı Hak, “Günahkârlar ateşi görmüşler”¹⁸²; (دَعَوْا هُنَالِكَ ثُبُورًا) “O, kendilerini uzak bir yerden gördüğü zaman, onlar bunun o müthiş gazaplanışını ve uğultusunu duyacaklardır”¹⁸³; “Orada onlar, ‘yetiş helak (ölüm)!’ diye bağırlar”¹⁸⁴ Binâenaleyh bu ayetlerden onların (Kıyamette) görecekleri, duyacakları ve konuşacakları anlaşılmaktadır. Öyle ise Cenâb-ı Hak niçin bu ayette, (عُمًى وَبُكْمًا وَصُمًّا) “Körler, dilsizler, sağırlar olarak” buyurmuştur?” diye sordu. İbn Abbas buna, şöyle cevap vermiştir: Onlar, gözlerini sevindirecek şeyleri göremeyecekler, kulaklarını hoş kılacak şeyleri duyamayacaklar, kendilerinden kabul edilen makbul sözleri konuşamayacaklardır. Zira onlar dünyada

¹⁷⁹ Bkz., Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XIX, 90.

¹⁸⁰ Furkan 25/34.

¹⁸¹ Bkz., Buhari, *Haşr*, 377; Müslim, *Haşr*, 2859.

¹⁸² Kehf 18/53.

¹⁸³ Furkan25/12.

¹⁸⁴ Furkan 25/13.

hakikatı basiretleri görmez, hakkı konuşmaz, onu dinleme konusunda sağır kesilirlerdi. Ayrıca, hesaptan sonra, mahşer alanından cehenneme götürülürken duyu organlarının fesada uğrayacak olması da mümkündür. Hâlbuki onlar bundan önce görüyor, duyuyor ve konuşabiliyorlardı.¹⁸⁵ Burada Allah'ın ayetlerini ve öldükten sonra tekrar dirilmeyi alaycı bir tavırla inkâr eden dik başlı müşriklerin ahirette nasıl yüzüstü sürünerek, aşağılık bir görüntü içinde mahşer yerine getirileceklerinden bahsedilmektedir. Sahabenin soruları üzerine Hz. Peygamber (sav) inkârcıların mahşer alanına nasıl yüzüstü sürünerek getirilecekleri ile ilgili, İbni Abbas ta (r.a.) onların nasıl kör, dilsiz ve sağır bırakılacakları hakkındaki açıklamaları ayetin daha anlaşılır olmasına sebep olmuştur. Konu hakkında müfessirimizin ana kaynağı Râzî'nin tefsiridir.¹⁸⁶

Örnek 10: Enbiyâ Suresi 21 / 30. Ayet

أَوَلَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا

“İnkâr edenler, gökler ve yer bitişik iken onları ayırdığımızı görmezler mi?”

Müfessirimiz:“(الرَّتْقُ) “Ratk”, eklemek ve yapıştırmak demektir. Yani o ikisi bitişik ve tek bir şeydi. “Ratk”, (فَتَقُّ) “fetk” ayırmak kelimesinin zıddıdır. İbni Abbas şöyle der: “Gökler bitişikti, yağmur yağdırmazdı. Yerler bitişikti, bitki bitirmezdi. Allah, gökleri yağmurla, yerleri de bitkilerle yardı¹⁸⁷ demiştir. “Göklerin ve yerin bitişik olup ayrılması” ifadesini müfessirler farklı şekilde yorumlamışlardır. Müfessirlerin bir kısmı göklerle yerin önceden bitişik olup, daha sonra ayrılarak aralarına havanın yerleştirildiğini, bir kısmı ise göklerin bitişik olup yağmur yağdırmadığını, yerin de bitişik olup bitki bitirmediğini, Allah Teâlâ'nın gökleri yağmurla, yeri de bitki ile yarıp elverişli hale getirdiğini ifade etmişlerdir. Müfessirimiz burada İbni Abbas'a (r.a.) ait olan ikinci görüşü tercih etmiştir. Tefsir kaynağı olarak da Taberî'den¹⁸⁸ istifade etmiştir.

Örnek 11: Nur Suresi 24 / 23. Ayet

إِنَّ الَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ الْعَافِيَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ لَعُنُوا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ

¹⁸⁵ el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, II,228; Buhari, *Tefsir*, 25; Müslim, *Sıfatu'l münâfikîn*, 54.

¹⁸⁶ Bkz., Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XXI, 61.

¹⁸⁷ el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, III,385; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, V, 348.

¹⁸⁸ Bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVII, 19.

“İmanlı, saf ve namuslu kadınlara iftira atanlar dünyada ve âhirette lânetlenmişlerdir, onlara büyük bir ceza vardır.”

Müfessirimiz: “İbn Abbas (r.a.) şöyle der: ‘Bu lanet, Hz. Peygamber’in (sav) eşlerine iftira atan kimseler hakkındadır. Çünkü böyle bir kimsenin tevbesi kabul olunmaz. Herhangi bir mü’min kadına iftira eden kimseye, yüce Allah tevbe hakkı tanımıştır.¹⁸⁹ Ayet iffet ve namusla ilgili iftirayı yasaklamış, bu davranışın ne kadar büyük bir günah ve ağır bir suç olduğuna yer vermiştir. Müfessirimiz ilgili ayeti Allah Rasûlü’nün (sav) eşi Hz. Âişe’ye (r.a.) iftira atanların tevbe hakkının olmadığını, ahirette mutlaka cezalarının verileceğini İbni Abbas’ın (r.a.) rivayetiyle delillendirmiştir. Bunun dışındaki iftiracıların ise her zaman tevbe haklarının olduğu izah edilmiştir. Konunun tefsirinde müfessirimiz Kadı Beydâvî’den¹⁹⁰ istifade etmiştir.

Örnek 12: Zümer Suresi 39/ 31. Ayet

ثُمَّ إِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عِنْدَ رَبِّكُمْ تَخْتَصِمُونَ

“Sonra da kıyamet gününde rabbinizin huzurunda davalacaksınız.”

Müfessirimiz: “Zübeyr (r.a.) dedi ki: Dünyada aramızda olanlardan sonra birbirimizden davacı olmamız tekrarlanacak mı? Rasûlullah (sav) evet buyurdu.¹⁹¹ Zübeyr: “O halde iş o zaman çok ağırdır” dedi.¹⁹² Ebu Said el-Hudrî (r.a.) dedi ki: Rabbimiz bir, dinimiz bir, peygamberimiz bir peki bu davalışma ne oluyor? diyorduk. Sıfın günü olup da birbirimize karşı kılıç kullanınca o vakit, evet işte o budur, dedik.¹⁹³ Ayette ölüm gerçeği hatırlatılmakta ve yargılanmak üzere Allah’ın huzurunda toplanıldığı zaman herkesin kendi iddiasını ortaya koyacağı belirtilmektedir. Hz. Peygamber (sav) Zübeyr b. Avvâm’ın (r.a.) ayetle ilgili sorusunu yanıtlamıştır. Allah Rasûlü’nün (sav) cevabı ve ayetin içerdiği mesaj, Müslümanlar arasında fitne ortaya çıktığında daha iyi anlaşılmıştır. Konu hakkında müfessirimiz Âlûsî’nin¹⁹⁴ tefsirinden istifade etmiştir.

¹⁸⁹ el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, III, 506; Hâşiye-i Şeyhzâde, III, 430.

¹⁹⁰ Bkz., Beyzâvî, *Envâru ’t-Tenzil*, IV/103.

¹⁹¹ Tirmizi, *Tefsir*, 3236.

¹⁹² Ahmed b. Hanbel, *Müsned* 1321.

¹⁹³ el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, IV, 452

¹⁹⁴ Bkz., Âlûsî, *Rûhu ’l-Meânî*, XXIII, 264.

Örnek 13: Duhân Suresi 44 / 15. Ayet

إِنَّا كَاشِفُوا الْعَذَابَ قَلِيلًا إِنَّكُمْ عَائِدُونَ

“Biz azâbı biraz hafifleteceğiz, kuşkusuz siz de hemen eski halinize döneceksiniz.”

Müfessirimiz: “Mesrûk’tan rivayet edilmiştir; dedi ki: ‘Biz İbn Mes’ud’un (r.a.) yanındayken bir adam çıkageldi ve dedi ki: ‘Ey Ebû Abdurrahman kıssa anlatan bir adam, duman ayeti ile ilgili, bu duman’ın kıyamet günü geleceğini; kâfirlerin canını alacağını, bu duman sebebiyle mü’minlerin nezleye tutulmuş gibi olacağını iddia ediyor. Bunun üzerine İbn Mes’ud (r.a.) dedi ki: ‘Ey insanlar! Allah’tan hakkıyla korkun. Her kim birşey biliyorsa onu söylesin, kim de bilmiyor ise: ‘En doğrusunu Allah bilir.’ desin. Allah Rasûlü (sav) Kureyşlileri İslâm’a davet ettiğinde kendisini yalanladılar ve ona karşı gelmeleri üzerine: ‘Allahım, onların Hz. Yusuf’un (a.s.) kılık seneleri gibi kılık senelerine dâçar kalmaları hususunda bana yardım eyle.’ buyurdu. Bunun üzerine başlarına öyle bir darlık ve açlık geldi ki sonunda deri ve ölü eti yemeye başladılar. Gözlerini göğ’e kaldırıp, bakmaya başladıklarında ise dumandan başka bir şey göremediler. Bunun için de Allah Teâlâ: (فَارْتَقِبْ يَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ بِدُحَانٍ مُّبِينٍ) ‘Göğün gözle görülecek bir duman çıkaracağı günü gözle’ buyurdu demiştir.¹⁹⁵ Ortaya çıkacak duman ile ilgili müfessirler iki görüşe ayrılmışlardır. Birinci görüş duman’ın kıyamette gerçekleşeceği hakkındadır. İkinci görüş ise duman’dan kastın açlık yüzünden meydana gelen görme bozukluğudur. Müfessirimiz burada Hz. Peygamber’in (sav) çağrısına uymayıp kılığa maruz kalan müşriklerin açlıktan kendilerini kuşatan bir duman gördüklerini aktaran İbn Mes’ud’un (r.a.) rivayetini görüş olarak tercih etmiştir. Râzî’nin¹⁹⁶ tefsirinden istifade edilmiştir.

Örnek 14: Kalem Suresi 68 / 4. Ayet

وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ

“Ve doğrusu sen elbette üstün bir ahlaka sahipsin.”

Müfessirimiz: “Cenâb-ı Hak, Hz. Peygamber’in (s.a.s) ahlâkını, “yüce” diye tavsif etmiştir. Burada şöyle bir diğer incelik daha vardır. Bu da, burada (عَلَى) harf-i cerrinin yer almasıdır. Çünkü (üzerindesin) ifadesi, “istilâ” içindir. Böylece bu lafız, Hz. Peygamber (sav)’in bu huyların üzerine çıktığına delalet etmektedir. Berâ’dan

¹⁹⁵ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., IV,584.

¹⁹⁶ Bkz., Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XXVII, 243.

(r.a.) rivayet edildiği gibi o demiştir ki: Allah Rasûlü (sav) yüzce insanların en güzeli, ahlâkça en iyisi idi.¹⁹⁷ demiştir. Ayette Hz. Peygamber'in (sav) ahlâkının Kur'ân ahlâkı olduğu ve her yönüyle mükemmel, güvenilir bir rehber olduğu anlatılmaktadır. Aynı zamanda Buhari'de¹⁹⁸ geçen Berâ'a (r.a.) ait rivayetle fiziken de mükemmel oluşuna vurgu yapılmıştır. Müfessirimiz konu ile ilgili Begâvî'nin¹⁹⁹ tefsirinden istifade etmiştir.

Örnek 15: Nuh Suresi 71/ 23. Ayet

وَقَالُوا لَا تَنْزُرُنَّ إِلَيْنَا وَلَا تَنْزُرُنَّ وَلَا سَوَاءًا وَلَا يَغُوثَ وَيَعُوقَ وَنَسْرًا

“Dediler ki: “Sakın ilahlarınızı bırakmayın; hele Vedd'den, Suvâ'dan, Yegûs'tan, Yeûk'tan ve Nesr'den asla vazgeçmeyin!”

Müfessirimiz: “Buhari'de geçen İbn Abbâs (r.a.)'den rivâyete göre, şöyle demiştir: “Nuh (a.s.)'un kavmindeki putlar zamanla arap kavmine geçti.

- Vedd: Devmetu'l-Cendel'de Kelb kabilesinin putu idi.
- Suva: Huzeyl kabilesinin putu idi.
- Yeûs: Murad kabilesinin putu idi.
- Yeûk: Yemenli Hemedân kabilesinin putu idi.
- Nesr: Himyer'in Zü'l-Kelâ hânedânının putu idi.

Bu isimler aslında Nuh'un (a.s.) kavminden salih insanların isimleriydi...²⁰⁰ Tefsir kaynaklarında geçen bu isimlerin Hz. Âdem'in (a.s.) çocuklarına veya Salih kişilere ait olduğu bildirilmektedir. Fakat zamanla bu isimlere kutsallık izafe edilmiştir. Cahiliye dönemi Arapları'nın da tanrıları arasında yer almıştır. Müfessirimiz konuyu açıklayıcı İbni Abbas (r.a.) rivayetiyle delillendirmiş, Râzî'nin²⁰¹ tefsirinden istifade etmiştir.

Örneklerde de görüldüğü üzere Kur'ân tefsirinde sahabenin ilmi seviyesi aynı değildir. Sahabenin bir kısmı sürekli Hz. Peygamber (sav) ile beraberken, bir kısmı arasına gelebiliyordu. Bu durum onların tefsir düzeyini etkilemiş, Kur'ân'ı açıklama konusunda birbirleri arasında farklılık arzetmiştir.

¹⁹⁷ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., V, 294.

¹⁹⁸ Buhârî, *Menâkıb*, 6, Müslim, *Fedâil*, 2337.

¹⁹⁹ Begavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, VIII, 188.

²⁰⁰ Buhari, *Tefsir*, 4935; el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., V, 335.

²⁰¹ Bkz., Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XXX, 143.

3.4. Kur'ân'ı Tabiûn Sözlere Tefsiri

Sahabe Kur'ân'ın inişine şahit olduğu gibi Tabiûn da Sahabilerin yaşantılarına vakıf olmuşlardır. Kur'ân'ın anlaşılmasında sahabeden ilim öğrenen nesildir.²⁰² Bu durum onların yapmış oldukları tefsirin önemini göstermektedir. Tabiûn döneminde yabancı ülkelerin fethi ile birlikte Arap yarımadasından dışarı çıkılmış, Kur'ân'ı anlamak için yapılan ilmî faaliyetler hızla yayılmıştır. Sahabe döneminde Kur'ân'ın tamamı tefsir edilmemişken, Tabiûn döneminde Kur'ân'ın tamamı tefsir edilmeye başlanmıştır. Bu dönemde mezhep ihtilaflarının nüvesi teşekkül etmiştir. Bunun sonucu olarak da derinliklerinde bu mezhepler yatan bir kısım tefsirler ortaya çıkmıştır.²⁰³ Ehl-i kitaptan birçok kimse Müslüman olduğundan, bu devrede hristiyanlık ve Yahudilikten bir hayli husus tefsire girmiştir. Bunlar her ne kadar Müslüman olsalar da şer'i hükümlerde ilgisi olmayan eski dinlerinden kalma birçok haberleri zihinlerinde taşıyorlardı. Yaratılışın başlangıcı, varlığın sırrı, kâinatın başlangıcı ve daha pek çok kıssalar buna örnek olarak gösterilebilir. Zihinler, Kur'ân'ın işaret ettiği Yahudi veya hristiyanlara ait olaylar hakkında tafsilat dinlemeye meyilli idi. Bu yüzden tabiûn biraz müsamahakâr davranarak araştırma yapmadan ve tenkid süzgecinden geçirmeden hristiyan ve Yahudiliğe ait birçok hususları tefsire soktular.²⁰⁴ Böylece İsrâliyyat adı verilen rivâyetler İslam kültürüne girmiştir. Ayrıca Tefsirde bazı sahabîlerin yolunu takip edip, rivâyet veya dirâyet metodunu kullanan tabiûn; Mekke, Medine ve Kûfe ekollerini oluşturmuşlardır.²⁰⁵ Tefsir konusunda tabiûn arasındaki ihtilafa nispetle daha çoktur. Kendilerinden sonra gelen müfessirlere göre ise daha azdır.²⁰⁶

Mustafa Hayrî Efendi, ayetlerde kastedilen murad-ı ilahiye beyân etmek için tabiûn sözlerini tefsirinde kullanmıştır. Konu ile ilgili ayet örnekleri şunlardır;

Örnek 1: Bakara Suresi 2 / 10. Ayet

²⁰² Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 128.

²⁰³ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 131.

²⁰⁴ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 130.

²⁰⁵ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, I, 169.

²⁰⁶ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 131.

فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا

“Onların kalplerinde bir hastalık vardır. Allah da onların hastalığını çoğaltmıştır.”

Müfessirimiz ayetle ilgili olarak: “Abdurrahmân İbn Eslem der ki; bu hastalık bedenî değil, dinî hastalıktır. Hastalık onları sahte olarak İslâm'a sokan şüphedir. Sonra şu âyet-i kerîmeyi okudu, (وَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا إِلَى رِجْسِهِمْ وَمَاتُوا وَهُمْ) (كَافِرُونَ) “Kalblerinde hastalık olanlara gelince bu onların (manevi) kirlerine kir katmıştır ve onlar inkârcı olarak ölüp gitmişlerdir.”²⁰⁷ Ayette Allah Teâlâ'nın Hz. Peygamber'e (sav) ve mü'minlere çeşitli lutuflarını gördükçe kalbi bozuk olan münafıkların haset ve kinlerinin artmakta olduğu ve kalplerinin daha da bozuk hale geldiği anlatılmaktadır. Tabî'n'in büyüklerinden olan Abdurrahmân İbn Zeyd b. Eslem kalpteki hastalığın dinî olduğunu ifade etmiştir. Müfessirimiz de bu rivayetin geçtiği Taberî'yi²⁰⁸ kaynak olarak kullanmıştır.

Örnek 2: Mâide Suresi 5 / 44. Ayet

إِنَّا أَنْزَلْنَا التَّوْرَةَ فِيهَا هُدًى وَنُورٌ يَحْكُمُ بِهَا النَّبِيُّونَ الَّذِينَ أَسْلَمُوا لِلَّذِينَ هَادُوا وَالرَّبَّانِيُّونَ وَالْأَحْبَارُ

“Hiç şüphe yok ki içinde manevi rehber ve ışık mahiyetinde hükümler bulunan Tevrat'ı biz indirdik. Kendilerini Allah'a teslim etmiş İsrailoğulları peygamberleri Tevrat hükümlerini uygularlardı. İsrailoğullarının rabbanileri ve ahbar da Tevrat'a dayanarak hüküm verirlerdi.”

Müfessirimiz: “Mücâhid (r.a.), (الرَّبَّانِيُّونَ) “Rabbâniyyûn”, Yahudi âlimlerinin (الْأَحْبَارُ) “ahbâr” üstünde yer alan ve hem sıradan yahudilerin hem de söz konusu ulemanın yöneticileri konumunda olan âlim fakîh kişilerdir”²⁰⁹ demiştir. Ayetteki Rabbâniyyûn ve ahabâr kelimeleri Yahudi geleneğindeki din âlimleri ve önderlerine işaret etmektedir. Tabî'n'in önde gelen müfessirlerinden Mücâhid b. Cebr (r.a.) bu iki kelimeyi açıklamıştır. Müfessirimiz de bu rivayetin geçtiği Taberî'den²¹⁰ istifade etmiştir.

Örnek 3: A'râf Suresi 7 / 165. Ayet

فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهِ أَنْجَيْنَا الَّذِينَ يَنْهَوْنَ عَنِ السُّوءِ وَأَخَذْنَا الَّذِينَ ظَلَمُوا بِعَذَابٍ بَئِيسٍ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ

²⁰⁷ Tevbe 9/125; el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., I, 37.

²⁰⁸ Bkz., Taberî, Câmiu'l-Beyân, I, 288-289.

²⁰⁹ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., II, 42. Ayrıca bkz. Râzî, Tefsîr-i Kebîr, VIII, 111.

²¹⁰ Bkz., Taberî, Câmiu'l-Beyân, XIII, 403.

“İşte böylece onlar kendilerine yapılan uyarıları göz ardı edince biz de kötülüğü önlemeye çalışanları kurtardık, haksızlığa sapanları da yapmakta oldukları kötülükten ötürü dehşetli bir azap ile cezalandırdık.”

Müfessirimiz: “Yani, yeryüzünde fesat çıkarmaktan menedenleri kurtardık. İsyan edenlere vazgeçmelerini söylemeyen, kendileri de isyan etmeyip sessiz kalan bu ikinci grupla ilgili Selef âlimleri ihtilaf etmiştir.

İbn Abbas: “Ben öğüt vermeyip, masiyet te işlemeyen gruba ne yapıldığını bilemiyorum, demiştir.

İbn Zeyd: “Onlar, bu vazgeçirmeyi terkettiklerinden dolayı ceza olmak üzere isyan eden kesimle birlikte helak edildiler. Çünkü Allah Teâlâ, kötülüğe engel olanları kurtardığını ifade etmiştir.

Kurtubî'nin rivayetinde İkrime der ki: “İbn Abbas, öğüt vermeyip, masiyet te işlemeyen gruba neler yapıldığını bilmiyorum deyince, şöyle dedim: “Bu gibi kimselerin isyankârların yaptıklarından hoşlanmadıklarını, onlara muhalefet ettikleri, bunun için de: (لَمْ تَعْظَوْا قَوْمًا اللَّهُ مُهْلِكُهُمْ) *“Allah'ın kendilerini helak edeceği bir kavme ne diye öğüt veriyorsunuz”*²¹¹ dedikleri dikkatini çekmiyor mu? Ben, bu hususta ona, bunların sonunda kurtulmuş olduklarını kabul ettirinceye kadar ısrarıma devam ettim, sonunda bana bir elbise hediye etti”²¹² demiştir. Ayette üç grup insandan bahsedilmektedir. Birinci grup kurtuluş müjdesine mazhar olup kötülüğe engel olanlar, ikinci grup uyarıları dikkate almayıp Allah'ın hükümlerine karşı gelenler, üçüncü grup ise kendileri iyi olmakla beraber kötülerini uyarmayanlardır. Müfessirler bu üçüncü grup hakkında iki farklı görüş ileri sürmüşlerdir. Bir görüşe göre kötülüklerle engel olmadıkları için bunlar da kötüler gibi azaba çarptırılacaklardır. Müfessirimizin de katıldığı diğer görüş ise, *“Allah'ın helak edeceği yahut çok ağır bir ceza vereceği kimselere ne diye öğüt verip duruyorsunuz?”* diyerek diğerlerinin işlediklerinin kötülük olduğuna inandıkları için onların da kurtulacağı rivayetini İkrime aktarmıştır. Bu rivayeti de müfessirimiz Kurtubî'nin²¹³ tefsirinden derlemiştir.

Örnek 4: Ra'd Suresi 13 / 6. Ayet

²¹¹ A'raf 7/164.

²¹² Ayrıntılı bilgi için bkz. Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XV, 39; el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, II, 289.

²¹³ Kurtubî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, VII, 307, Kurtubi: Bu görüş Hasen el-Basri'ye aittir demiştir.

وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالسَّيِّئَةِ قَبْلَ الْحَسَنَةِ

“Senden, iyilik yerine bir an önce kötülüğün gelmesini istiyorlar.”

Müfessirimiz: “Taberî’de ²¹⁴ geçen, Katâde (r.a.)’den rivâyet edildiğine göre o, bu ayet hakkında şöyle demiştir: ‘Bu kimseler müşrik araplardır. Hayırdan önce acele olarak şerri isteyerek dediler ki:

(اللَّهُمَّ إِنْ كَانَ هَذَا هُوَ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِكَ فَأَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِنَ السَّمَاءِ أَوْ ائْتِنَا بِعَذَابٍ أَلِيمٍ)

“Allahım! Eğer bu kitap senin katından gelmiş bir hakikat ise gökten üzerimize taş yağdır veya bize acı veren bir azap gönder!”²¹⁵ demiştir.²¹⁶ Ayette müşrik Araplar Hz. Peygamber’in (sav) risâletine ve haber verdiği azabın geleceğine inanmadıkları için yaptığı uyarılara kulak asmamışlar ve onunla alay ederek geleceğini söylediği azabın cabucak gelmesini istemişlerdir. Müşrikler her ne kadar, "Bize azap et" diyerek Allah'tan belalarını isteseler de aralarında Hz. Peygamber (sav) ve müminler bulunduğu için Allah onlara azap etmemiştir. Müfessirimiz de ayetin tefsirinde Katâde’nin (r.a.) rivayetini kullanmıştır.

Örnek 5: Yâsin Suresi 36 / 12. Ayet

إِنَّا نَحْنُ نُحْيِي الْمَوْتَىٰ

“Şüphesiz ölüleri diriltecek olan biziz.”

Müfessirimiz: “Yani onları ölümlerinden sonra yeniden dirilteceğiz. Hasan el-Basrî’den (r.a.) rivâyet edildiğine göre, o şöyle demiştir: ‘Onların dirilişi: şirkten îmâna çıkmalarıdır’²¹⁷ demiştir. Ayette ölüleri diriltmeye kadir olanın yalnız Allah Teâlâ olduğuna vurgu yapılmıştır. Tabiîn’in ilk dönem müfessirlerinden olan Hasan el-Basrî (r.a.) “ölüleri diriltme” ifadesinden şirkten çıkarıp imana erdirmek olduğunu ifade etmiştir. Müfessirimiz ayetin tefsirinde Zemahşerî’den ²¹⁸ istifade etmiştir.

Örnek 6: Muhammed Suresi 47 / 20. Ayet

²¹⁴ Taberî, *Câmi’u l-Beyân*, XIII, 435-436.

²¹⁵ Enfal 8/32.

²¹⁶ el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, III, 10.

²¹⁷ el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, IV, 338.

²¹⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, V, 168.

وَيَقُولُ الَّذِينَ آمَنُوا لَوْلَا نُزِّلَتْ سُورَةٌ فَإِذَا أُنْزِلَتْ سُورَةٌ مُحْكَمَةٌ وَذُكِرَ فِيهَا الْقِتَالُ رَأَيْتَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ
مَرَضٌ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ نَظَرَ الْمَغْشِيِّ عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ

“İman edenler ‘Keşke bir sûre indirilse!’ derler. Açık ve kesin hükümlü bir sûre indirildiğinde ve içinde savaştan söz edildiğinde, kalplerinde çürüklük bulunanların sana, ölüm korkusundan baygınlık geçirmiş kimseler gibi baktığını görürsün.”

Müfessirimiz: “Katâde (r.a.), ‘İçerisinde cihad’ın zikredildiği her bir sure muhkemdir ve nesh edilmemiştir.’ dediği rivayet olunmuştur.”²¹⁹ Ayette mü’minlerin cihadın farz kılınmasını istediklerini, münafıkların ise bu isteğe katılmış gibi görünüp, emir geldiğinde korkularından bayılmışcasına bakışlarının donuklaşmasından bahsedilmektedir. Tabiîlerin müfessirlerinden bilinen Katâde (r.a.) cihadla ilgili ayetlerde neshin sözkonusu olamayacağını bildirmiştir. Müfessirimizin istifade ettiği eser Taberî’dir.²²⁰

Örnek 7: Tûr Suresi 52 / 21. Ayet

كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهِينٌ

“Herkes kendi yapıp ettiğinin hesabından kendisi sorumlu olacaktır.”

Müfessirimiz: “Yani, Allah Teâlâ katında herkes ameline bağlıdır. Eğer ameli salih olursa kurtulur değilse helak olur. Şöyle denilmiştir ki: Mü’min ameli karşılığında rehin olmaz. Zira Allah Teâlâ: (كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ إِلَّا أَصْحَابُ الْيَمِينِ) “Her nefis yaptıklarına karşılık tutulan bir rehindir. Ancak, hakkın ve erdemin taraflarında olanlar başka”²²¹ buyurmuştur. Bu görüş Mücâhid’e (r.a.) aittir.”²²² Ayette herkes yaptığıının karşılığını alacaktır denilerek kişinin sorumluluğu rehin kavramıyla açıklanmıştır. Tabiîn dönemi müfessirlerinden Mücâhid b. Cebr (r.a.) Müddesir suresinin 38-39. âyetlerini dikkate alarak mü’minlerin bu ayetteki nitelemesine dâhil olmadığını bildirmiştir. Müfessirimizin de katıldığı bu görüş hakkında müfessirler arasında görüş ayrılığı vardır. Söz konusu ayetin herkesi

²¹⁹ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., V, 31.

²²⁰ Bkz., Taberî, Câmi’u l-Beyân, XXI, 210. Taberî’de “Kur’ân’ın, münafıklara en ağır gelen tarafı da burasıdır” ilavesi vardır.

²²¹ Müddesir 74/38-39.

²²² el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., V, 104.

kapsadığı görüşü müfessirler arasında daha yaygındır.²²³ Müfessirimiz konunun kaynağı ile ilgili Râzî'den²²⁴ istifade etmiştir.

Örnek 8: Mümtetine Suresi 60 / 12. Ayet

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا جَاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ يُبَايِعْنَكَ عَلَى أَنْ لَا يُشْرِكْنَ بِاللَّهِ شَيْئًا وَلَا يَسْرِقْنَ وَلَا يَزْنِينَ وَلَا يَقْتُلْنَ
أَوْلَادَهُنَّ وَلَا يَأْتِينَ بِبُهْتَانٍ يَفْتَرِينَهُ بَيْنَ أَيْدِيهِنَّ وَأَرْجُلِهِنَّ وَلَا يَعْصِيَنَّكَ فِي مَعْرُوفٍ فَبَايِعُهُنَّ

“Ey Peygamber! Mümine kadınlar Allah’a hiçbir şeyi ortak koşmayacakları, hırsızlık yapmayacakları, zina etmeyecekleri, çocuklarını öldürmeyecekleri, elleriyle ayakları arasında bir iftira düzüp getirmeyecekleri, dine ve akla uygun hiçbir konuda sana karşı gelmeyecekleri hususunda sana biat almaya geldiklerinde onların biatlarını kabul et.”

Müfessirimiz: “(وَلَا يَعْصِيَنَّكَ فِي مَعْرُوفٍ)” “Ve hiçbir mâr’ûfta sana isyan etmemeleri” yani onlara ma’rûf’u emretme, ona bağlı kalmada ve yaradanın iradesine aykırı hususlarda hiçbir yaratılmışı itaat edilmeyeceğine özel bir vurgu vardır. İbn Müseyyeb (r.a.): ‘Kadınlara emredilen ve nehyedilen hususlar şunlardır; ‘Ağıt yakmak, elbiseleri yırtmak, saç yolmak, erkeklerle mahremi olmadan konuşmamak ve mahrem olmayanlarla tenhada başbaşa kalmamak. Zikri geçen emirler ile bir de çoğunlukla kadınlar arasındaki yaşanan durumlardır.”²²⁵ Ayette Hz. Peygamber’e (sav) dinin temel buyruk ve yasaklarına uyma hususunda söz vermeyi ifade ettiği görülmektedir. Kadınlarla yapılan biat bağlamında kadının da marufa uygun olmayan buyruklara karşı hak ve özgürlüğünün bulunduğu ifade edilmiştir. Müfessirimiz Tabiînden Medineli Sâid ibn Müseyyeb’in (r.a.) ifadesini ayetin tefsirinde kullanmıştır. Konu hakkında Râzî’den²²⁶ istifade edilmiştir.

Örnek 9: Cum’a Suresi 62 / 9. Ayet

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ

“Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığında Allah’ı anmaya koşun.”

²²³ Bkz., Elmalılı, M. Hamdi, *Hak Dini Kur’ân Dili*, VIII, s. 5463-5464.

²²⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz., Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XXVIII, 252-253.

²²⁵ el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, V, 237.

²²⁶ Bkz., Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XXIX, 309.

Müfessirimiz: “Hasan el-Basrî ise şöyle der: “Allah’a yemin olsun ki, bu, ayaklar üzerinde yapılan koşma değildir. Ne var ki bu, kalb ile niyetle, arzu ile vb. şeylerle sa’yetmektir, yönelmektir...”²²⁷ Ayette Allah’ı anmaya koşmaktan maksadın hutbe ile iki rek’atlık farz namaz olduğu ifade edilmiştir. Müfessirler tarafından genellikle “koşun” emrinden gerçek anlamda koşmanın kastedilmediği belirtilir. Bununla birlikte bazıları bunun “gidiniz” anlamına geldiğini, bazıları da kalp ve niyetle yönelme manasında olduğu söylenmiştir. Müfessirimizin de görüşünü belirten açıklamayı Tabiînün büyüklerinden Hasan el-Basrî (r.a.) rivayet etmiştir. Konu hakkında Taberî’den²²⁸ istifade edilmiştir.

Örnek 10: İnşikâk Suresi 84 / 16. Ayet

فَلَا أُقْسِمُ بِالشَّفَقِ

“Hayır, hayır yemin ederim o şafağa.”

Müfessirimiz: “Mücâhid (r.a.) demiştir ki: ‘Şafak gündüzün tamamı demektir’²²⁹ demiştir. Şafak kelimesi müfessirlere göre farklı yorumlanmıştır. Bazılarına göre, güneş battıktan sonra ufukta görünen kırmızılığı ifade eder. Bazılarına göre gündüzün son kısmı demektir. Müfessirimizin naklini yaptığı Tabiîn dönemi müfessirlerinden Mücâhid b. Cebr’e (r.a.) göre ise, şafak gündüz anlamına gelmektedir. Müfessirimizin ilgili rivayeti aldığı kaynak Taberî’nin²³⁰ tefsiridir.

Hiz. Peygamber (sav) ile birebir karşılaşmayan, ayetlerin nüzûlüne de şahit olmayan tabiûn, ayetlerin tefsirini sahabeye göre biraz daha fazla yapmışlardır. Örneklerde de görüldüğü üzere, tabiîler arasında farklı görüşlerin ortaya çıkmasıyla birlikte rivâyet ve dirâyet yöntemi kullanılarak tefsir ekolleri oluşmuştur.

Şimdi Kur’ân İlimleri konularından Esbâb-ı Nüzûl ile ilgili müfessirimizin görüşlerine yer vereceğiz.

²²⁷ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., V, 248.

²²⁸ Bkz., Taberî, Câmi’u’l-Beyân, XXI, 640.

²²⁹ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., V, 463.

²³⁰ Bkz., Taberî, Câmi’u’l-Beyân, XXIV, 230.

3.5. Esbâb-ı Nüzul Hakkında Düşüncesi

Kur’ân-ı Kerim’in büyük bölümü, herhangi bir soru veya neden olmaksızın, bir kısmı ise sebeplere bağlı olarak indirilmiştir.²³¹ Bir veya daha fazla ayetin inmesine sebep olan olay veya soruya sebep-i nüzûl denir. Ayetin nüzûlü ve kıssasına vakıf olmadan tefsirini bilmek mümkün değildir. Esbâb-ı nüzûlü bilmek, Kur’ân’ın manalarını anlamada en sağlam yoldur.²³²

Bir olay veya soru sebebiyle inen ayetler, bazen muhatabını eğitmek bazen de kişisel soru veya sorunlara cevap olarak gelerek genel bir hüküm ihtiva etmektedir. Nüzûl sebebini bilmenin faydalarından bir tanesi de hangi ayetin hangi olayla ilgili indirildiğini bilip, onun ilâhi maksada uygun yorumlanmasını sağlamış ve yanlış anlaşılmanın önüne geçmiş olmasıdır.

Bu nedenledir ki, insanların nüzûl sebeplerini bilmemeleri çoğu zaman onların, şüphe ve açmazlara düşürmekte ayetleri olduklarından başka manalara çekmelerine sebep olmakta ve Allah’ın ayetlerini indirdiği ilâhî hikmetleri tesbit edememe gibi olumsuzluklara yol açmaktadır.²³³

Bu hususa örnek olarak müfessirimize ait âyet örnekleri şunlardır;

Örnek 1: Bakara Suresi 2 / 158. Ayet

إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوْ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَإِنَّ اللَّهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ

“Safâ ile Merve Allah’ın nişanlarındandır; dolayısıyla hac veya umre yaparak Beytullah’ı ziyaret eden bir kimsenin bu yerleri tavaf etmesinde kendisi için bir günah yoktur. Kim gönüllü bir iyilik yaparsa bilsin ki Allah iyiliği mükâfatıyla karşılayan çok iyi bilendir.”

Müfessirimiz: “Urve b. Zubeyr (r.a.)’den rivayet olunmuştur. O der ki: “Mü’minlerin annesi Hz. Aîşe’ye (r.a.) (إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ) âyeti ile ilgili hükmü sorarken: “Safâ ile Merve’yi tavaf etmemekten dolayı kimsenin günahkâr olacağını sanmıyorum, dedim.” Hz. Aîşe (r.a.) bana: “Ey kardeşimin oğlu, ne kötü söz söyledin! Şayet âyet’in hükmü senin te’vil ettiğin gibi olsaydı, âyet:

(فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ لَا يَطَّوَّفَ بِهِمَا)

²³¹ Suyûtî, *el-İtkân*, II, 71.

²³² Suyûtî, *el-İtkân*, I, 48.

²³³ Sâlih, Subhî, *Mebâhis fî Ulûmi ’l-Kur’an*, 130.

“Onların tavaf etmemesinde bir günah yoktur, şeklinde olurdu.”dedi.

Cahiliye Arapları Safa ve Merve tepeleri arasında bulunan iki puttan dolayı sa'y yapıyorlardı. Safa tepesinde bulunan putun ismi “İsaf”, Merve tepesindeki putun ismi ise “Naile” idi. Müslümanlar, Câhilliye ehline benzemekten korktukları için, bu iki tepe arasında sa'y etmeyi günah saydılar. Bunun üzerine bu âyet indi. Safa ile Merve'nin Allah'ın dininin alâmetlerinden olduğunu ve bu iki tepe arasında sa'yetmede, müslümanlar üzerine bir günah olmadığını açıkladı. Zira müslümanlar putlar için değil, Allah için sa'y ediyorlardı. Hz. Aîşe (r.a.) dedi ki : “*Rasûlullah (sav) her ikisi arasında tavaf etmeyi bir sünnet olarak uyguladı. Herhangi bir kimsenin ikisi arasında tavaf etmeyi terk etmesi yakışmaz.*”²³⁴ Asım İbn Süleyman'dan o şöyle dedi: Ben Enes İbn Mâlik'e: “Sizler Safa ile Merve arasında sa'y etmeyi çirkin görüyor muydunuz? diye sordum.” Enes: “Evet Çünkü bu sa'yler, câhiliyet zamanı alâmetlerinden idi.” diye cevâb verdi. Bu olumsuzluğun giderilmesindeki sır da işte budur²³⁵ demiştir. Âyette, sa'yin farz olmaması gerektiği hususu ifade edilmektedir. Urve b. Zubeyr (r.a.) buna dayanarak, sa'yin farz olmadığı görüşünü ileri sürmüştür. Hz. Âişe, âyeti bu şekilde anlayan Urve'ye sebebi nüzûlünü hatırlatarak cevap vermiştir. Gerçekte Sahabe-i Kiram sa'yin cahiliye âdetlerinden olduğunu kabul ederek günaha girdiklerini sanmışlardı. Âyet de bunun üzerine nâzil olmuştur.²³⁶ Müfessirimiz de bu olayı tefsirinde rivayet etmiştir.

Örnek 2: Bakara Suresi 2 / 159. Ayet

إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَىٰ مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِي الْكِتَابِ أُولَٰئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَيَلْعَنُهُمُ
اللَّاغِنُونَ

“İndirdiğimiz açık delillerle hidayet bilgisini –kitapta onu insanlara apaçık göstermemizden sonra- gizleyenler yok mu, işte onlara hem Allah lânet eder hem de lanet okuyanlar lânet eder.”

Müfessirimiz: “Bu ayet, ihânet eden yahudi din âlimleri hakkında nazil olmuştur. Bu âyet, dini hükümlerden herhangi bir şeyi gizleyen herkesi içine almaktadır. Çünkü buradaki en önemli nokta lafzın umûmî oluşudur. Sebebin husûsî

²³⁴ Buhari, *Tefsir*, 398; Müslim, *Hac*, 1288.

²³⁵ el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, I, 178-179.

²³⁶ Bkz., Suyûtî, *el-İtkân*, II, 72.

oluşu değildir.²³⁷ Ayette Allah'ın indirdiği delilleri ve hidayete götüren vesileleri gizlemenin tehlikesinden bahsedilmektedir. Müfessirlerin çoğu burada eleştirilenlerin, Tevrat'ın hükümlerini insanlardan saklayan yahûdi bilgileri olduğunu belirtmişlerdir.²³⁸ Ayrıca bu hususta Müslümanlara da bir mesaj vermektedir. Nitekim bu ayetin, yahudiler hakkında inmiş olmasına rağmen hükmünün genel olduğu müfessirimizce vurgulanmıştır.

Örnek 3: Bakara Suresi 2 / 219. Ayet

يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا

“Sana içkiyi ve kumarı soruyorlar. De ki: Bu ikisinde insanlar için büyük zarar ve bazı faydalar vardır.”

Müfessirimiz: “Rivâyet edildi ki; Ensardan içlerinde Hz. Ömer (r.a.) ve Muaz b. Cebel'in de bulunduğu bir grup Rasûlullah'a (sav) gelerek dediler ki; “İçki ve kumar hakkında bize fetvâ ver. Bunlar akılgiderici, malı telef edici şeylerdir. Bunun üzerine Allah Teâlâ (يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ) *sana içki ve kumarı soruyorlar...* ayetini indirdi.²³⁹ Ayette içki ve kumarın bazı faydaları bulunsada zararının daha fazla olduğu hususu ifade edilmektedir. Başta Hz. Ömer (r.a.) olmak üzere birçok sahabînin çeşitli sebeplerle içki ve kumarın hükmünün açıklanmalarını istemeleri, yasaklama gerekçesini açıklayan bu ayetin inişsebebini oluşturmuştur. Müfessirimiz de konunun izahında hadislerden²⁴⁰ istifade etmiştir.

Örnek 4: Âl-i İmran Suresi 3 / 77. Ayet

إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَأَيْمَانِهِمْ ثَمَنًا قَلِيلًا أُولَٰئِكَ لَا خَلَاقَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ وَلَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا يُزَكِّيهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ

“Allah'a verdikleri sözü ve yeminlerini az bir bedelle satanlara gelince, işte onların ahirette hiç nasipleri yoktur. Kıyamet günü Allah onlarla konuşmayacak, onlara bakmayacak ve onları temize çıkarmayacaktır. Onlar için elem veren bir azap vardır.”

²³⁷ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., I, 180.

²³⁸ Bkz., Taberî, *el-Câmiu'l-Beyân*, II, 53.

²³⁹ el-Hisnî el-Mansûrî a.g.e., I, 232.

²⁴⁰ Buhari, *Eşribe*, 2-21; Müslim, *Eşribe*, 3-12.

Müfessirimiz: “Buhari’de rivayet edildiğine göre, İbn Ebî Evfâ’dan (r.a.) (şöyle dediğini) haber verdi: Bir kimse çarşıda bir malı satışa çıkardı. Satıcı, müslümânlardan alıcı olan bir kimseyi kandırmak için bu mala onun vermediği para verilmiştir diye yemîn etti. Akabinde bu âyet indi.”²⁴¹ Ahmed b. Hanbel’in Müsned’inde ²⁴² ve Taberî’de ²⁴³ geçtiğine göre, Adiy b. Umeyre diyor ki: “Kinde kabilesinde İmriü’l-Kays isimli bir adam ile Hadramutlu bir adam bir arazi hakkında Rasulullah’ın (sav) huzurunda muhâkeme oldular. Rasulullah dava konusu yerin kendisine ait olduğunu iddia eden Hadramutlu’ya, şahit getirmesini söyledi. Fakat onun şahidi yoktu. Bunun üzerine Rasulullah (sav), İmriü’l-Kays’ın yemin etmesine karar verdi. Hadramutlu adam dedi ki: “Ey Allahın Rasulü, eğer sen buna yemin etme imkânı verecek olursan vallahi bu benim arazimi alır götürür.” Bunun üzerine Rasulullah, “Kim kardeşinin bir malını haksız olarak almak için yalan yere yemin edecek olursa, Allah’ın huzuruna çıktığında onun, kendisine gazaplı olduğunu görecektir.” buyurdu ve “*Şüphesiz ki, Allaha verdikleri sözü ve kendi yeminlerini verip karşılığında az bir değeri satın alanlar var ya...*” ayetini okudu. Bunun üzerine İmriü’l-Kays dedi ki: “Ey Allahın Rasulü, araziyi terkedip bırakana ne mükâfat var?” Rasulullah da: “Cennet var.” diye cevap verdi. İmriü’l-Kays da bunun üzerine “Şahit ol ben o arazinin tümünü ona bıraktım.” dedi ve bunun üzerine bu ayet nazil oldu.²⁴⁴ Ayette Ehl-i kitap’tan bazılarının, yeminin kutsallığını hiçe sayarak menfaat elde etmeye çalışan kimselerin akibetleri ile ilgili bilgi verilmektedir. Dünyevî çıkarları için Allah’ın adını kendi sözlerine kalkan yapan Ehl-i kitap’tan bazıları hakkında yer alan ifadeler, Tefsir ve Hadis kaynaklarında bu ayetin nüzûl sebebinin oluşturmuştur. Müfessirimiz de konunun daha iyi anlaşılması için bu rivayetlerden ²⁴⁵ istifade etmiştir.

Örnek 5: Mâide Suresi 5 / 11. Ayet

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ إِذْ هُمْ قَوْمٌ أَنْ يَبْسُطُوا إِلَيْكُمْ أَيْدِيَهُمْ فَكَفَّ أَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ

²⁴¹ Buhari, *Tefsir*, 213.

²⁴² Müsned, IV, 191.

²⁴³ Taberî, *Câmi’u l-Beyân*, III, 318.

²⁴⁴ el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, I, 340.

²⁴⁵ Buhari, *Şehâdet*, 25.

“Ey iman edenler! Allah’ın üzerinizdeki nimetini hatırlayın; hani bir kavim size el uzatmaya yeltenmişti de Allah onların ellerini sizden çekmişti.”

Müfessirimiz: “Sizi yok ekmek isteyip, ellerini uzatanlara Allah Teâlâ engel olmuştu. Müslim’de geçen Câbir b. Abdullah (r.a)’ın rivâyet etmiş olduğu şu hadis te bu ayete işaret eder: ‘Müşrikler Hz. Peygamber’i (sav) ve ashâbını Usfan’da gördüler. Birlikte öğle namazına durmuşlardı. Namazı bitirdiklerinde, niye üzerlerine çullanıp işlerini bitirmedikleri konusunda hayıflandılar. İkinci vakti olup da namaza durduklarında üzerine çullanmaya ve işlerini bitirmeye azmettiler. Korku namazını indirmek suretiyle Allah Teâlâ onların tuzaklarını ters çevirdi.²⁴⁶ Başka bir rivâyet hakkında da şöyle denilmiştir: Câbir b. Abdullah (r.a)’tan rivâyet edilen şu hadis te yine buna işaret eder; Hz. Peygamber (sav) bir yolculuk esnasında mola vermişti. İnsanlar ağaçların altında gölgelenmek üzere etrafa dağılmışlardı. Hz. Peygamber (sav) de kılıcını bir ağaca asmış idi. Bir bedevî gelmiş; Hz. Peygamber (sav)’ın kılıcını kınından çıkarmış üzerine yürüyerek “Söyle bakalım şimdi bana kim engel olacak?!” demişti. Hz. Peygamber (sav): “Allah Teâlâ!” diye buyurunca bedevî’nin elindeki kılıç düştü...²⁴⁷ Malûmdur ki, bir ayet hakkında sebep-i nüzûl’un birkaç kez olması câizdir²⁴⁸ demiştir. Müfessirimiz ayetle ilgili iki rivâyeti de aktararak sebep-i nüzûl’un birden fazla olabileceğini göstermiştir.

Örnek 6: Enam Suresi 6 / 19. Ayet

قُلْ أَيُّ شَيْءٍ أَكْبَرُ شَهَادَةً

“De ki: Şahitlik yönünden hangi şey daha büyüktür?”

Müfessirimiz: “Kelbî’den rivayet olunduğuna göre Mekke’nin ileri gelenleri Hz. Peygamber’e (sav) dediler ki: Ya Muhammed! Peygamberlikle ilgili olarak söylediklerinde, seni doğrulayan hiç kimse göremiyoruz. Seni Yahudilere ve Hıristiyanlara sorduk, kitaplarında, adının ve sıfatlarının geçmediğini söylediler. O halde, Allah’ın elçisi olduğuna senin için tanıklık edecek birini bize göster.” dediler. Bunun üzerine bu âyet-i kerime nazil oldu”²⁴⁹ demiştir. Ayette Hz. Peygamber’in (sav) risâletine en güçlü ve en büyük şahidin kim olduğuna vurgu yapılmıştır.

²⁴⁶ Bkz. Müslim, *Salâtü’l Müsâfirîn*, 308.

²⁴⁷ Buhârî, *Cihad*, 84; Müslim, *Salâtü’l Müsâfirîn*, 843.

²⁴⁸ el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, II, 17-18.

²⁴⁹ el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, II, 104; Vâhidi, *Esbâbu’n- Nüzûl*, s., 122.

Müfessirimizin de istifade ettiği tefsir kitaplarındaki ²⁵⁰ bilgilere göre müşrikler Hz. Peygamber'e gelip, “Senin gerçekten Allah'ın elçisi olduğuna kim şahitlik eder?” deyince bu ayet nazil olmuştur.

Örnek 7: Yâsîn Suresi 36 / 77. Ayet

أَوَلَمْ يَرَ الْإِنْسَانُ أَنَّا خَلَقْنَاهُ مِنْ نُطْفَةٍ فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُبِينٌ

“İnsan kendisini bir nutfeden yarattığımızı görmez mi? Oysa bak, şimdi o, açıktan açığa bize karşı duran biri olmuştur.”

Müfessirimiz: “Rivayet edildi ki, Übey İbn Halef, Rasûlullah (sav)’a, çürümeye yüz tutmuş bir kemiği getirmiş onu ezdikten sonra havaya savurmuş ve sonra: “Ey Muhammed, bu çürümüş kemiği kim diriltecektir?” demiştir. Rasûlullah (sav) : “Onu Allah diriltecektir. Sonra seni öldürecek ve cehennem ateşine sokacaktır.” demiştir.²⁵¹ Ayetin iniş sebebi bu olaydır. Fakat sebebin özel oluşu lafzın umûmi oluşuna engel teşkil etmez. Çünkü her insan Allah’ı ve Haşr’ı inkâr edebilir. İşte bu ayette bu durumu reddetmektedir ²⁵² diyerek Allah’ı ve dirilişi inkâr eden herkesi kapsadığını ifade etmektedir.

Örnek 8: Ahkâf Suresi 46 / 17. Ayet

وَالَّذِي قَالَ لَوْلَا إِلَهُيْ أَفْ لَكُمَا أَتَعِدَانِي أَنْ أُخْرَجَ وَقَدْ خَلَتِ الْقُرُونُ مِنْ قَبْلِي

“Anne babasına, “Yeter be! Benden önce nice nesiller gelip geçmiş iken beni yeniden dirilip çıkmakla mı tehdit ediyorsunuz?”

Müfessirimiz: “Allah Teâlâ, ana babalarına iyilik edenlerin durumunu zikrettikten sonra bu ayette, ana babalarına âsi olanların durumunu hatırlattı. Yani kendisini îman’a davet eden ana babasına dedi ki: (أَفْ لَكُمَا) “Öf size” yani bu davetinizden dolayı utanın. Bu ayet-i kerime ana babasına âsi olan, yeniden dirilişi yalanlayan, kâfir kimse hakkındadır. Rivayet edildiğine göre, bu ayet-i kerime müslüman olmadan önce Abdurrahman b. Ebî Bekr hakkında nazil olduğu rivayet edilmiştir. Fakat ayetin devamında gelen (أُولَئِكَ الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ) “İşte bunlar dakendilerine (azap) sözü gerekli olmuş kimselerdir.” Oysaki o, müslümanların

²⁵⁰ Bkz. Kurtubi, *el-Câmiu 'l-Beyân*, VI, 257.

²⁵¹ Taberî, *Câmi 'u 'l-Beyân*, XIX, 486.

²⁵² el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, IV, 363.

faziletliyelerinden ve Allah'ın razı olduğu kimselerdendi. Ayet-i kerimesinin zâhiri de bu rivayeti reddetmektedir.²⁵³

Buhâri, Nesâi ve diğerklerinin rivayet ettiklerine göre, Mervân b. Hakem, Muâviye tarafından Hicâz bölgesine vâli tayin edilmişti. Bir gün hutbe esnasında, Yezid b. Muâviye'yi anarak, babasından sonra halife olması için ona biat edilmesini istedi. Bunun üzerine Abdurrahman: “And olsun ki, Hilâfeti Bizans İmparatorluğu haline getirdiniz.” dedi. Mervan onun yakalanmasını emredince, Abdurrahman Hz. Aişe (r.a.)'nin evine kaçtı. Adamları onu yakalayamayınca Mervân: “O, ... وَالَّذِي قَالَ لَوَالِدِيهِ âyeti kerimesi hakkında inen kimsedir” dedi. Mervan'ın dedikleri Hz. Aişe (r.a.)'ye ulaşınca, o: “Mervan yalan söylemiştir. Zirâ ayette söz konusu edilen kimse o değildir. Ayetin hakkında indiğı kimsenin adını söylemek isteseydim, söylerdim. Allah'a yemin ederim ki, Allah, Ebû Bekir ailesi hakkında benim masum olduğumu bildiren ayetten başka hiç bir şey indirmemiştir.”²⁵⁴ Ayette anne babasına isyan edip onlara kötü davranan kâfir bir kuldân bahsedilmektedir. Mervân ise Hz. Âişe'nin kendisine, sebebi nüzûlünü açıklayıncaya kadar ilgili âyetin ebeveynine karşı gelen Abdurrahman b. Ebi Bekr hakkında nâzil olduğunu zannetmektedir.²⁵⁵ Böylece olayın sebab-i nuzûlünün bilinmesiyle yanlış anlaşılmanın önüne geçilmiştir.

Örnek 9: Teğâbun Suresi 64 / 14. Ayet

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنِّ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ وَأَوْلَادِكُمْ عَدُوًّا لَكُمْ فَاحْذَرُوهُمْ وَإِنْ تَعَفَّوْا وَتَصْنَفَحُوا وَتَغْفِرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ

“Ey iman edenler! Eşlerinizden ve çocuklarınızdan da size düşman olanlar vardır, onlardan sakının. Ama affeder, hoşgörölü ve bağışlayıcı davranırsanız, şüphesiz Allah'ta çok bağışlayıcı ve engin merhamet sahibidir.”

Müfessirimiz: “İbn Abbas'tan (r.a.) rivayet olunmuştur. O der ki: ‘Bu ayet-i kerime, Mekke halkından müslüman olmuş bazı kimseler hakkında nazil olmuştur ki, bunlar, Hz. Peygamber'in (sav) yanına gitmek istemişlerdi. Ancak, eşleri ve çocukları kendilerini terketmelerine razı olmayıp, bizi kime terk ediyorsunuz? demişlerdi. Bir müddet sonra Medîne'ye gidip Hz. Peygamber'in (sav) huzuruna vardıklarında, oradaki müslümanların dini konularda bilgili kimseler olduklarını

²⁵³ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., V, 12.

²⁵⁴ Buhari, Tefsir, 350.

²⁵⁵ Bkz., Suyûtî, el-İtkân, II, 73.

görünce, kendilerini bundan geri bıraktıkları için eşlerini ve çocuklarını cezalandırmak istediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ bu ayet-i kerime'yi inzal buyurdu.²⁵⁶ Ayette ailesinin istek ve arzularına uyup, Allah'ın emirlerine aykırı hareket etmekten ötürü pişman olan kimselerin duyarlı olmaları hususu hatırlatılmaktadır. Müfessirimiz, bahsedilen düşmanlığın imandan engellenme sebebiyle olduğunu ifade etmektedir. Âyetin sebab-i nüzûlünü rivayet ederek konu açıklığa kavuşturulmuştur. Kendisinden istifade edilen Tefsir kaynağı Râzî'nin Tefsir-i Kebir'idir.²⁵⁷

Örnek 10: Duha Suresi 93 / 1-3. Ayetler

وَالضُّحَىٰ وَاللَّيْلِ إِذَا سَجَىٰ مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلَىٰ

“Yemin olsun, kuşluk vaktine; Kararıp sakinleştiğinde geceye ki; Rabbin seni bırakmadı ve sana darılmadı.”

Müfessirimizin ayeti: “Cündeb b. Süfyân el-Becelî'den (r.a.) rivayet olunmuştur. O der ki: “Bir gün Hz. Peygamber (sav) hastalanmıştı. Bu yüzden bir ya da iki gece kalkamadı. Bir kadın yanına gelip O'na: “Ey Muhammed! Öyle zannediyorum ki, Şeytan'ın seni terketti, dedi. Bunun üzerine Allah, Duhâ suresini inzal buyurdu”²⁵⁸ demiştir. Müfessirimizin Buhâri ve Müslim'den istifade ettiği Cundeb'den yapılan bu rivayetle²⁵⁹ ayet daha güzel anlaşılmıştır.

Mustafa Hayrî Efendi'nin zikrettiği nüzûl sebeplerini sahâbeden nakledilen rivayetler, (رُوِيَ , قِيلَ) “ruviye, kıyle” vb. lafızlarla senedi zikredilmeden verilenler, aralarında tercih yapılmadan verilen birden ziyade rivayetler, kendi görüşünü ilave ettiği rivayetler ve müfessirlerin müşterek görüşü olan rivâyetler olarak tasnif etmek mümkündür.

3.6. Kırâat İlmi Bakımından Özelliği

Kırâat, Kur'ân-ı Kerim'in ayetlerini nakledenlerin muhtelif anlayış ve rivayetlerine göre, Kur'ân'ın kelimelerinin nasıl eda edileceğini bildiren bir

²⁵⁶ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e.,V, 261-262; Ayrıca bkz., Tirmîzi, Tefsir, 3317.

²⁵⁷ Bkz., Râzî, Tefsîr-i Kebîr, XXX, 27.

²⁵⁸ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e.,V,517.

²⁵⁹ Bkz. Buhari, Tefsir, 4950; Vâhidî, Esbâbu'n- Nüzul, s. 256.

ilimdir.²⁶⁰ Allah Teâlâ Kur’ân-ı Kerim’i Kureyş lehçesi üzerine indirmiş, diğer lehçelerdeki farklı kırâat şekli ise ona mana zenginliği kazandırmıştır. Kur’ân-ı Kerim’i farklı kırâatlerin biriyle namazda ve namaz dışında okumak caizdir.²⁶¹ Ayrıca kelimelerin farklı okunuşu ahkâm ayetlerinde söz konusu değildir. Her bir kırâate göre Kur’ân okuyan, o kırâatini nakille asıl kaynağı olan Hz. Peygamber’e (sav) dayandırmış olur ki bu da dinsizlerin şüphelerine bir cevap oluşturur.²⁶² Kırâat imamlarının kırâatleri semâ ve müşâfehe yoluyla Hz. Peygamber’den (sav) o kırâati alan sahâbiye dayanmadığı müddetçe o kırâat kabul edilemez.²⁶³

Mustafa Hayrî Efendi, tefsirinde gerek gördükçe Kırâat konularına temas etmektedir. Vereceğimiz örneklerde de görüleceği üzere müfessirimiz, kırâati bazen sahâbiye nisbet ederek, bazen de etmeden, bazen başka kırâatle o kırâatin anlamını destekleyerek, bazen iki kırâat arasındaki farkı beyan ederek, bazen de mutlak bir kırâati diğer bir kırâatle takyid etmiştir.

Şimdi konu ile ilgili örnek ayetleri sunmaya çalışalım:

Örnek 1: Bakara Suresi 2/ 61. Ayet

فَادْخُلْنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُثْبِتُ الْأَرْضُ مِنْ بَقْلِهَا وَقَتَائِهَا وَفُومَهَا

“Bizim için Rabbine dua et de bize toprağın mahsullerinden; sebzelerinden, kabakgillerinden, sarımsağından, soğanından bitirsin’ demiştiniz.”

Müfessirimiz: “Bazı tefsirciler (الْفُومُ) kelimesini buğday diye tefsir ederlerken, bazıları da sarımsak diye tefsir etmişlerdir. Bu kelime ikincisine daha yakındır. Çünkü sarımsak soğana benzer bir mahsüldür. İbn Mes’ûd (r.a.) kıraatında peltek se ile (وَفُومَهَا) şeklinde okunması da bu görüşün delilidir²⁶⁴ demiştir. Müfessirimiz burada (الْفُومُ) lafzının anlam olarak (الْتُّومُ)’e benzediğini ifade etmektedir. Delil olarak da Taberî’de²⁶⁵ geçen İbn Mes’ûd’un (r.a.) kıraatini örnek göstermiştir. Oysaki İbn Mes’ûd (r.a.), Hz. Peygamber’den (sav) dinlediklerini yazıya geçirirken, kendi yorumlarını da açıklama mahiyetinde ilave etmiştir. Onun mushafındaki bazı

²⁶⁰ Zerkânî, *Menâhil*, I, 412.

²⁶¹ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr fî l-Kırâati l-Aşr*, I, 31.

²⁶² İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr fî l-Kırâati l-Aşr*, I, 52-53.

²⁶³ Bkz., ed-Dânî, *et-Teyisir*, (thk. Otto Pretzl), s. 8-10.

²⁶⁴ el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, I, 94.

²⁶⁵ Bkz., Taberî, *el-Câmiu l-beyân*, II, 18-19.

fazlalıkların bulunuşu farklı bir kıraat çeşidi değil, tefsir ve açıklama mahiyetindedir.²⁶⁶ Bu sebeple müfessirimizin de rivayet olarak kabul ettiği mânâ ile kırâati câiz görmek mümkün değildir.²⁶⁷

Örnek 2: Nisa Suresi 4/ 12. Ayet

وَإِنْ كَانَ رَجُلٌ يُورَثُ كَلَالَةً أَوْ امْرَأَةٌ وَلَهُ أَخٌ أَوْ أُخْتُ

“Eğer kendisine varis olunan bir erkek veya bir kadının evladı ve babası olmaz ve bir erkek veya bir kız kardeşi bulunursa...”

Müfessirimiz: “Sa’d ibn Ebi Vakkas’tan (r.a), âhâd kırâat’ın dışında rivâyet edildiğine göre onun kırâati (وَلَهُ أَخٌ أَوْ أُخْتُ مِنْ أُمِّهِ) “*aynı anadan bir erkek veya kız kardeşi varsa*” şeklindedir. Şayet bu kıraat şaz olsaydı birçok İslâm âlimi bunu isnadlarında kullanmazlardı. Binâenaleyh şaz kıraatin senedi sahih ise, haber-i vâhid gibi onunla amel edilmesi gerekir²⁶⁸ demiştir. Müfessirimiz bu bilgileri Âlûsî’nin²⁶⁹ tefsirinden iktibas etmiştir. Şaz kırâatler, sahabe veya tabiinden nakledilmekle beraber hattı Osmânî mushafa uygun düşmeyen kırâatlerdir.²⁷⁰ Bununla kırâat câiz görülmemiştir.²⁷¹ Hafs’ın kırâatinde (مِنْ أُمِّهِ) ifadesi yoktur. Hukûkî işlemlerle ilgili meselelerde amel edilmesi gerekir denmiştir. Suyûtî bu tür rivayetleri hadis nevilerinden müdrec’e²⁷² benzetmiştir.²⁷³

Örnek 3: Maide Suresi 5 / 38. Ayet

وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا

“Hırsızlık eden erkek ve kadının ellerini kesin.”

²⁶⁶ Bkz., İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr fî l-Kırâati l-Aşr*, I, 32.

²⁶⁷ Geniş bilgi için bkz., Karaçam, İsmail, *Kur’ân-ı Kerim’in nüzûlü ve kırâati*, İFAV, 2012 İst., s. 297.

²⁶⁸ el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, I, 424

²⁶⁹ Bkz., Âlûsî, *Rûhu l-Meânî*, IV, 231.

²⁷⁰ Zerküşî, *el-Burhân*, I, 331; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 73.

²⁷¹ Zerkânî, *Menâhil*, I, 424.

²⁷² Kur’ân-ı Kerim’in aslından olmadığı halde bazı sahâbilerin açıklama maksadıyla ellerindeki Mushaf metni arasına ilave ettikleri kelime anlamına gelmektedir. Geniş bilgi için bkz., Suyûtî, *el-İtkân*, II, 167.

²⁷³ Bkz., Suyûtî, *el-İtkân*, II, 167.

Müfessirimiz: “Ayet-i kerimede geçen eller ifadesinden maksat, sağ ellerdir. Nitekim Abdullah b. Mesud’un kıraatindeki ifade, (فَاقْطَعُوا أَيْمَانَهُمْ) “*Sağ ellerini kesin*” şeklindedir²⁷⁴ demiştir. Bu okunuş usul kitaplarında şaz kırâatlerden sayılmıştır. Burada şaz kırâatten maksat, İbn Mes’ûd’un (r.a.) (فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمْ) yerine (فَاقْطَعُوا أَيْمَانَهُمْ) kırâati hırsızlıkta hangi elin kesileceğini tesbit etmeye dair yardımcı olmuştur. Ayetin tefsiri yapılmış, anlamına açıklık getirilmiştir. Fakat kırâatine cevaz verilmemiştir. Suyûti’ye göre, ilave edilen bu ve buna benzer kelimeler, Tâbiûndan rivayet edilmiş ve iyi karşılanmıştır. Tâbiûndan yapılan rivayetler iyi karşılanırken, Sahabenin büyüklerinden rivayet edilenler, nasıl iyi karşılanmasın? Bu ilave kıraatler tefsirden daha öte, daha kuvvetli, âyetin sahih tefsirini ortaya çıkarmada daha sıhhatlidir²⁷⁵ diyerek daha çok anlama vurgu yapmıştır. Mushafın hattına uymayan İbn Mes’ûd (r.a.) ve diğer sahâbeden birinin kırâati ile okuyan kimse hakkında, onun arkasında namaz kılınmaz denmiştir.²⁷⁶ Müfessirimiz de ayetin tefsiri hakkında rivayette bulunmuş ve kaynak olarak da Taberî’nin²⁷⁷ tefsirinden istifade etmiştir.

Örnek 4: Yusuf Suresi 12/ 24. Ayet

إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُخْلَصِينَ

“Şüphesiz o ihlâslı kullarımızdandı.”

Müfessirimiz: “Ayette geçen (الْمُخْلَصِينَ) ifadesi lââm’ın fethası ile Hz.Yûsuf (a.s.), Allah’ın kötülüklerden arındırdığı, hâlis ve ihlâslı kıldığı kimselerdendi demektir. İbn Kesîr ve Ebû Amr ise, (الْمُخْلَصِينَ) şeklinde yani lââm’ın kesrası ile okumuşlardır. Bu şekildeki kırâat ise “Yûsuf dinini yalnız Allah’a has kılan ihlâslı kullarımızdandı” şeklinde bir mana ifade etmektedir²⁷⁸ demiştir. Ayette Hz.Yûsuf’un (a.s.) peygamberlik öncesinde de büyük günah işlemekten korunmuş olduğu anlatılmaktadır. Kûfe ehli ve İmam Nâfi (v.169/785) ayeti (الْمُخْلَصِينَ) lââm’ın fethası ile okurlarken, diğer kırâat imamları (İbni Kesîr (v. 120/737) , Ebû Amr (v.154/770),

²⁷⁴ el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, II, 36; Ayrıca bkz., Taberî, IV, 569, Suyûtî, *ed-Dürri’l-Mensûr*, V, 295.

²⁷⁵ Bkz., Suyûtî, *el-İtkân*, II,175.

²⁷⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 222.

²⁷⁷ Bkz., Taberî, *el-Câmiu’l-Beyân*, VIII, 407.

²⁷⁸ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr fi’l-Kırâati’l-Aşr*, II, 295; el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, II, 587.

İbni Âmir (v. 118/736) ve Yakub (v. 205/821)) lââm'ın kesrası ile okumuşlardır.²⁷⁹ Müfessirimiz bu ayetin tefsirinde Kadı Beydavî'den²⁸⁰ istifade etmiştir.

Örnek 5: Saffat Suresi 37 / 130. Ayet

سَلَامٌ عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ

“İlyas’a selam olsun.”

Müfessirimiz: “Nâfi (v.169/785), İbnu Âmir (v. 118/736) ve Ya’kub (v. 205/821) kıraatlarında (آلِ يَاسِينَ), diğerleri ise (إِلْيَاسِينَ) şeklinde okumuşlardır. Her iki kıraatte de kastedilen Hz İlyas (a.s.)’tır. Zeccâc (v. 311/923), (مِيكَال و مِيكَائِيل) nasılsa, (إِلْيَاس و إِلْيَاسِينَ) de aynı öyledir”²⁸¹ demiştir. Tefsir kitaplarında İlyâsîn’le ilgili olarak “Âl-i Yâsîn” şeklindeki kırâat farkını²⁸² da alan değişik açıklamalar yapılmıştır.²⁸³ Müfessirimiz bu açıklamalardan İlyâsîn şeklindeki kırâati tercih etmiş, bununla da Hz. İlyas’ın (a.s.) kastedildiğini ifade etmiştir. Ayrıca kaynak olarak da Râzî’den²⁸⁴ istifade etmiştir.

Örneklerde de görüldüğü üzere selef âlimlerinden gelen farklı kırâatler Kur’ân’ın daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamış, müfessirimiz gibi diğer Kur’ân’ı tefsir eden âlimlere de örnek olmuştur.

Şimdi rivâyet tefsiri konularından İsrâiliyyâtla ilgili müfessirimizin görüşlerine yer vereceğiz.

3.7. İsrailiyyat’a Bakışı

İsrailiyyat, ism-i mensup olan israiliye kelimesinin çoğuludur. Bu kelime, israili bir kaynaktan alınan kıssa veya olay demektir.²⁸⁵ Kelimenin kökü “İsrâîl’e dayanmaktadır. İbranice bir kelime olan İsrâîl, Kur’ânda zikredilen on iki Yahudi boyunun atası olan Yakup b. İshak b. İbrahim’dir. Kur’ân-ı Kerîm’de olduğu gibi Yahudiler ona nisbet edilerek “benü İsrail/israiloğulları” diye adlandırılırlar. O halde

²⁷⁹ Bkz., ed-Dânî, *et-Teyisir*, (thk. Otto Pretzl), Dâru’l-Kütübi’l-Arabî, Beyrut 1984, s. 168.

²⁸⁰ Bkz., Beydavî, *Envâru’t-Tenzil*, III, 160.

²⁸¹ el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, IV, 394.

²⁸² Bkz., ed-Dânî, *et-Teyisir*, (thk. Otto Pretzl), s. 187.

²⁸³ Bkz., Taberî, *el-Câmiu’l-Beyân*, XXIII, 61.

²⁸⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XXVI, 162.

²⁸⁵ ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin, *el-İsrailiyyat fi’t-Tefsir ve’l-Hadis*, Kahire 1986, s. 13.

İsrailiyat, Yahûdi kaynaklardan aktarılan malumat anlamındadır. Yahudi ve Hristiyan kültürlerin yanı sıra geçmişlerin mitolojilerinden tefsir ve hadis kitaplarına sokuşturulan haberlerin tamamına israiliyat demişlerdir. Hatta bazıları, geçmiş kaynaklarda mevcut olmayıp İslam düşmanlarının, sırf İslam'ı bulandırmak, İslam inanç ve kültürünü bozmak için uydurdukları haberleri de bu kelimenin kapsamına almışlardır.²⁸⁶ Buna göre diğer kültürlerden İslam kültürüne sokuşturulan haberlerin tamamına İsrailiyat denmektedir.²⁸⁷

İsrailiyat'a dair rivayetler tefsir ilmi konuları arasında yerini almıştır. Tevrat ve İncilde geçen birtakım kıssalar Kur'an-ı Kerim'de de geçmektedir. Bundan dolayı ayetlerin tefsirinde Ehl-i Kitaptan gelen rivayetlerin nakli ile ilgili Hz. Peygamber (sav), tamamen yasaklayıcı olmak yerine konuyla ilgili ana prensipleri ortaya koymuştur. Bu prensipler, Hz. Peygamber'in (sav) nakline ruhsat vermediği İslâm'a ters düşen isrâilî haberler, İslâm'a aykırı olmayan ve nakli câiz görülen rivayetler ile hakkında bir şey söylenilmeyip, sükûtla karşılanması gereken haberlerdir.²⁸⁸

Müfessirimiz Mustafa Hayrî Efendi, Ehl-i kitaptan gelen bilgilere dayanarak peygamberlerin günahsızlığı hususunda İslam inançlarına aykırı düşen isrâilî kıssaların batıl ve fasit olduğunu vurgulayarak çeşitli bilgiler vermektedir. Râzî, Kurtubî, Nesefî ve Ebûs Suûd Efendi gibi, müfessirimizin istifade ettiği kaynaklar İsrailiyat'ı bilgi olarak nakletmiş ve bunları eleştirmişlerdir. Bu durum israiliyat ile ilgili müfessirimizin vermiş olduğu örneklerden de anlaşılmaktadır.

Şimdi bu örneklerden birkaçını inceleyelim;

Örnek 1: Bakara Suresi 2 / 248. Ayet

وَبَقِيَّةٌ مِّمَّا تَرَكَ آلُ مُوسَىٰ وَآلُ هَارُونَ

“İçinde Musa ve Harun ailelerinin bıraktıklarından bir bakiye bulunur.”

Müfessirimiz: “Burada Hz. Musa ve Harun’un ailelerine ait özel eşyalar bulunmaktadır ki bunlar: Hz Musa’nın elbisesi ve asası ile Hz Harun’un sarığı ve içerisinde Tevrat’ın yazılı olduğu birtakım levhalardır.”²⁸⁹ Ayette Hz. Musa (a.s.) ve Hz. Harun’a (a.s.) ait tâbût denilen bir sandıktan bahsedilmektedir. Tabut’un içinde

²⁸⁶ ez-Zehebi, Muhammed Hüseyin, *el-İsrailiyyat fi't-Tefsir ve'l-Hadis*, s. 13-14.

²⁸⁷ Şimşek, M. Sait, *Kur'an Kıssalarına Giriş*, Yöneliş yay., İstanbul 1993, s. 129.

²⁸⁸ Bkz., ez-Zehebi, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 179.

²⁸⁹ el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, I, 261.

Tevrat'ın sayfaları yazılı malzeme, Hz. Musa (a.s.) ile kardeşi Hz. Harun'dan (a.s.) kalan elbise, baston (asâ), sancak gibi bir kısım eşya (bakiye)²⁹⁰ bulunmaktadır. İslâmî öğretinin lehine veya aleyhine bir durum söz konusu değildir. Dolayısıyla bu tür isrâîlî rivayetler hakkında olumlu veya olumsuz bir şey söylenilmeyen rivayetlerden kabul edilmiştir.

Örnek 2: Maide Suresi 5/ 22. Ayet

قَالُوا يَا مُوسَى إِنَّ فِيهَا قَوْمًا جَبَّارِينَ وَإِنَّا لَن نَدْخُلُهَا حَتَّى يَخْرُجُوا مِنْهَا

“Dediler ki: “Ey Musa! Orada zorba bir topluluk var, onlar oradan çıkmadıkça biz oraya asla giremeyiz.”

Müfessirimiz: “Tefsir kitaplarının bir kısmında rivayet edildiğine göre, bu zorba kimselerin vasıfları ile ilgili gelen rivayetler, Yahudiler tarafından yayılan çoğu israili efsanelerdendir. Onlardan bir kısmının anlattığına göre bu zorba kimseler: Amalika kavminden, iri yapılı, boylu poslu, Hz. Musa'nın kavmine mensup yetmiş kişidir.²⁹¹ Ayette İsrâiloğulları'nın Hz. Musa (a.s.) önderliğinde Filistin'e yerleşme kararı alındıktan sonraki süreç anlatılmaktadır. Sînâ çölüne geldiklerinde Amalika denilen kavmin Filistin'i işgal edip, güçlü bir devlet kurduklarını öğrenmişlerdir. Amalika kavmi ile ilgili ehl-i kitaptan gelen aşırı abartılı haberler tefsir kitaplarında rivayet edilmiştir. Bu rivayetlerle ilgili müfessirimizin isim vermeden tefsir kitaplarının bir kısmında geçmektedir diye ifade ettiği tefsirlerden bir tanesi de Begavî'nin tefsiridir.²⁹² Sahih kaynaklarla karşılaştırıldığında ortaya çıkan bu durum nakline Hz. Peygamber tarafından (s.av.) ruhsat verilmeyen rivayetlerden olduğu görülmüştür.

Örnek 3: Maide Suresi 5 / 117. Ayet

مَا قُلْتُ لَهُمْ إِلَّا مَا أَمَرْتَنِي بِهِ أَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ رَبِّي وَرَبَّكُمْ وَكُنْتُمْ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا

“Ben onlara ancak senin bana emrettiklerini söyledim; ‘Benim de Rabbim sizin de Rabbiniz olan Allah’a kulluk edin’ dedim. Onların yaptıklarına tanık idim”

²⁹⁰ Geniş bilgi için bkz. Küçük, Abdurrahman, “Ahid Sandığı”, *DİA*, I, 535.

²⁹¹ el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, II, 26.

²⁹² Ayrıntılı bilgi için bkz., Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, III, 36.

Müfessirimiz: “Onların karşı gelmelerine engel oluyor, gözetleyici olarak onların durumlarını takip ediyordum. İmân ve küfür yönünden yaptıklarına şahittim. Onların kendilerine ait İncil’lerindeki Yuhanna bölümünde rivâyet edildiğine göre Hz. İsa (a.s.) : ‘Sonsuz yaşam, tek gerçek ilah olan seni tanımlar’²⁹³ demiştir. Bu konuda müfessirimiz Hz. İsa (a.s.) ile ilgili ilahlık iddiasında bulunmadığını destekleme mahiyetinde İncil’in Yuhanna bölümünde geçen bu ifade²⁹⁴ ile izah etmiştir. Mezkûr ifadede Tevhid inancına vurgu yapıldığından dolayı rivayet edilmesinde herhangi bir sakınca görülmemektedir. Müfessirimizin kullandığı kaynaklar arasında biz bu ifadenin geçtiği herhangi bir tefsir kitabına rastlayamadık.

Örnek 4: Sad Suresi 38/ 21-24. Ayet

وَهَلْ أَتَاكَ نَبَأُ الْخَصْمِ إِذْ تَسَوَّرُوا الْمَخْرَابَ (21) إِذْ دَخَلُوا عَلَى دَاوُودَ فَفَزِعَ مِنْهُمْ قَالُوا لَا تَخَفْ خَصْمَانِ
بَغَى بَعْضُنَا عَلَى بَعْضٍ فَاحْكُم بَيْنَنَا بِالْحَقِّ وَلَا تُشْطِطْ وَاهْدِنَا إِلَى سَوَاءِ الصِّرَاطِ (22) إِنَّ هَذَا أَخِي لَهُ تِسْعٌ
وَتِسْعُونَ نَعْجَةً وَلِيَ نَعْجَةً وَاحِدَةً فَقَالَ أَكْفُلْنِيهَا وَعَزَّنِي فِي الْخِطَابِ (23) قَالَ لَقَدْ ظَلَمَكَ بِسُؤَالِ نَعَجِكَ إِلَى نَعَاجِهِ
وَإِنَّ كَثِيرًا مِّنَ الْخُلَطَاءِ لَيَبْغِي بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَقَلِيلٌ مَا هُمْ وَظَنَّ دَاوُودُ أَنَّمَا
فَتَنَاهُ فَاسْتَغْفَرَ رَبَّهُ وَخَرَّ رَاكِعًا وَأَنَابَ

21-22- “Davacıların hikâyesi sana ulaştı mı? Bu adamlar mâbedin duvarına tırmanıp Davud (a.s.)’un yanına girmişlerdi. Dâvûd (a.s.) onları görünce telaşlanmıştı. “Korkma” dediler, “Birimizin diğerini haksızlık etmekle suçladığı iki davacıyız biz. Aramızda âdil bir hüküm ver; doğruluktan sapma, bize de doğru yolu göster.”

23- “Şu adam benim kardeşim. Onun doksan dokuz koyunu, benim ise bir tek koyunum var. Buna rağmen onu da bana ver dedi ve bu tartışmada bana baskın çıktı.

24- Dâvûd (a.s.) şöyle dedi: “Senin koyununu kendi koyunlarına katmak istemekle doğrusu sana karşı haksızlık etmiştir. Zaten aralarında ortaklık ilişkileri bulunanların çoğu birbirine haksızlık ederler; yalnız iman edip dünya ve ahiret için yararlı işler yapmakta olanlar böyle değildir; ama onlar da o kadar az ki!” Dâvûd (a.s.) kendisini (böyle bir temsil ile) sınıadığımızı düşündü. Bunun üzerine rabbinden kendisini bağışlamasını dileyerek secdeye kapandı ve bütünüyle O’na yöneldi.”

Müellifimiz, yukarıdaki ayetlerle ilgili: Bu kıssa hakkında üç görüş vardır:

²⁹³ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., II, 90.

²⁹⁴ Bu bilgiler için bkz., İncil, Yuhanna, 17/3.

Bu görüşte olanların bu kıssa ile ilgili sözlerinin özeti şudur: Dâvûd (a.s.), Uriyâ'nın karısına âşık olur. Çeşitli çarelere başvurur. Neticede kocasını öldürtür ve o kadınla evlenir. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak kendisine, bu hadiseye benzer bir hadise hakkında, iki davalı adam kılığında iki melek gönderir. Melekler hadiseyi hüküm vermesi için ona arzederler. Böylece Dâvûd (a.s.) kendisinin günahkâr olduğunu itiraf edeceği bir biçimde bir hüküm verir ve sonra bunu anlayıp, Allah'a □ tövbe eder. Bu husustaki inancım ve fikrim, anlatılan bu hikâyenin batıl olmasıdır. Yaptığımız bu izahlarla, ayetleri bu manaya hamlettiğimizde, Dâvûd'a(a.s.) herhangi bir günahın isnad edilmesi şöyle dursun, tam aksine bu, taatların en büyüğünün ona isnad edilmesini gerektirir. Bu rivâyet, ancak, biz o iki davalının melek olduğunu kabul etmemiz durumunda geçerli olur. O iki davalı meleklerden olup, aralarında herhangi bir husumet bulunmayıp biri de diğerine tecavüz etmemiş olduğuna göre, o iki şahsın, "Biz birbirimize zulmetmemiş iki davalıyız." şeklindeki sözleri yalan olmuş olur. Dolayısıyla bu rivayet ancak şu iki şeyle tam olur:

- O yalanın meleklerle isnad edilmesi;
- Kabahatların en adisini peygamberlerin ulularından büyük bir zata isnad etme çabası, ama biz ayeti, bahsettiğimiz manaya aldığımızda o yalanı meleklerle isnad etmekten ve bu çirkin işi peygamberlere mal etmekten kurtulmuş oluruz. Şu halde bizim görüşümüz daha evladır. Allah, kendi kelâmının inceliklerini en iyi bilendir.²⁹⁵

Müfessirimiz bu bölümde birtakım müfessirlerin araştırma ve inceleme yapmadan, Ehl-i kitaptan gelen bilgilere dayanarak, senedi sahih ve güvenilir olmayan bazı boş sözlerin aktarılması suretiyle büyük bir hataya düşüldüğünü ifade etmektedir. Konunun öneminden dolayı müfessirimiz Hz. Dâvûd'a (a.s.) atılan iftira ile ilgili Râzî'nin ayrıntılı izahından istifade etmiştir.²⁹⁶ Çünkü nakledilen bu rivayetler İslâm'ın peygamberlik öğretisiyle uyuşmayan İsrâîlîyat türü haberlerdendir.²⁹⁷ Bundan dolayı Hz. Peygamber'in (sav) nakline ruhsat vermediği kıssalardan kabul edilmiştir.

Örnek 5: Fetih Suresi 48/ 29. Ayet

وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنجِيلِ كَزَرْعٍ أَخْرَجَ شَطْأَهُ فَآزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوَىٰ عَلَىٰ سُوقِهِ

²⁹⁵ el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, IV, 416-417.

²⁹⁶ Detaylı bilgi için bkz. Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XXVI,189.

²⁹⁷ Bkz., İbn-i Kesîr, *Tefsîru'l Kur'âni'l Azîm*, VII, 60.

“Onların İncildeki misalleri ise, bir ekindir: Çiftçileri sevindirmek üzere filiz verir, onu güçlendirir, kalınlaşır ve kendi sapsarı üzerinde durur.”

Müfessirimiz: “İncilde şöyle geçmektedir: Ekinin yetiştiği gibi yetişen öyle bir kavim gelecek ki, iyiliği emredip, kötülüğe engel olacaklardır.”²⁹⁸ Bu ayetin tefsirinde müfessirimizin istifade ettiği kaynaklar Taberî ²⁹⁹ ve Suyûti’dir.³⁰⁰ Ayet incildeki ifade ile karşılaştırıldığında Müslümanlar ekine benzetilmiştir. Bu sebeple rivayet Hz. Peygamber’in (sav) nakline ruhsat verdiği, İslam’a aykırı olmayan rivayetlerden olduğu görülmüştür.

Müfessirimizin yapmış olduğu izahlardaki verilen örneklerde de görüldüğü üzere Hz Peygamber’in (sav) nakline ruhsat vermeyip, İslam’a ters düşen isrâilî haberlerle³⁰¹ ilgili Mustafa Hayrî Efendi, önceki tefsir kitaplarında yer alan isrâiliyâtın zararlarından okuyucuyu kurtarmak istemiş, İslam’a ve akla aykırılıklarını ortaya koymaya çalışmıştır. Hz. Peygamber’in (sav) nakline ruhsat verdiği³⁰² İslam’a aykırı olmayan haberleri ise müfessirimiz de tefsirinde nakletmiştir.

Buraya kadar müfessirimizin el-Muktetaf’ta yapmış olduğu rivâyet tefsirinin kaynaklarından sayılan, Kur’ân, Sünnet, sahâbe ve tabiûndan nakledilen rivâyetler ile kırâat ve isrâiliyât konularını incelemeye çalıştık.

3.8. Huruf-u Mukattayı Değerlendirmesi

Müfessirimiz: (الم) “*Elif Lam Mim*” “Şüphesiz bu harfler hakkında, ilmini sadece Allah’ın bildiği müteşabih ayetlerdendir denilmiştir. Kur’ân’ı Kerim’deki Allah’ın sırrıdır. Biz zahirine bakar, gerisini Allah’a havale ederiz. Nitekim Ebu Bekr es-Sıddîk (r.a.) der ki; “Her kitapta bir sır vardır. Allah’ın Kur’ân’da ki sırrı da sûrelerin başlangıcıdır.”³⁰³ Ali ibn Ebu Tâlib (r.a.) de der ki; “Her kitabın bir özü vardır. Bu kitabın özü de hecâ harfleridir.”³⁰⁴ Yine bu harfler hakkında sure

²⁹⁸ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., V, 54.

²⁹⁹ Bkz., Taberî, *el-Câmiu ’l-Beyân*, XXI, 230.

³⁰⁰ Bkz., Suyûti, *ed-Dürrü ’l-Mensûr*, XIII, 523.

³⁰¹ Bu konuda geniş bilgi için bkz., Müsned, III, 387; İbn-i Kesîr, *Tefsîru’l Kur’âni’l Azîm*, V, 329.

³⁰² Bkz., Buhârî, *Enbiyâ*, 50; Müslim, *Zühd*, 72; Tirmizi, *İlim*, 13; Müsned, III, 39.

³⁰³ Kurtubî, *el-Câmi*, I, 154; ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 173; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, s. 136

³⁰⁴ Subhi es-Salih, *Mebâhis*, s. 236; Cerrahoğlu, İsmail, a.g.e., s. 136

isimleridir denilmiştir. Kutrûb (v.206/821) der ki: Araplar Kur'ân-ı Kerim'i içtiktiklerinde kaçıp gidiyorlardı fakat (المص) “*Elif, Lam, Mim, Sad*” gibi ayetler inmeye başlayınca Allah Rasûlü (sav) bu harfleri okudu. Böyle bir sözü (önce) tepki ile karşıladılar. Ancak okunan şeylerin ne olduğu onları kendine çekti ve Kur'ân'ı dinlemek için seslerini kesip Allah Rasulu'ne yöneldiler. Veyahut ta bu harfler kısaltılmış kelimelerden oluşan birer işarettir. Nitekim İbn Abbas'ın şu açıklaması buna benzer: Elif Allah'tan, Lam Cebrail'den, Mim ise Muhammed'den (sav) (kısaltma) dır. Böylece şu demek olur ki; Kur'ân Allah tarafından Cebrail aracılığı ile Hz. Muhammed'e (sav) indirilmiştir.³⁰⁵

Müfessirimiz, yukarıda bakara suresinin birinci ayeti ile ilgili açıklamayı yaptıktan sonra tefsirinde ara ara önemli gördüğü konular hakkında detaylı bilgi vermek için ‘fasıl’ adını verdiği özel bölümler açmaktadır. İşte bu bölümlerden bir tanesi de Hurûf-i Mukatta hakkındadır. Müellifimiz konu hakkındaki görüşünü “Surelerin Hurûf-i Mukatta’a İle Başlamasının Hikmeti” başlığı altında şu şekilde dile getirmektedir:

“Hakîm olan, gafletteki yahut kalbi birşeyle meşgul olan kimseye hitab ettiğinde, muhatab kendisine dönsün ve bütün kalbiyle kendisine yönelsin diye, söyleyeceği esas sözden önce, başkabirşey söyler ve sonra esas maksadına geçer. Böylece esas söylenecek şeyden önce söylenen o söz, bazan manası anlaşılan bir söz olur: Mesela, birisinin “Dinle” demesi gibi. Bazen bu bir ses olur, birisinin arkasından dönmesi için çalınan ıslık gibi. Bazen de insanın ellerini birbirine vurması gibi olur. Sonra gaflet edilecek husus ne kadar tam ve söylenmesi gereken söz de ne kadar ehemmiyetli olursa, esas sözden önce söylenecek söz de o nisbetle çok olur. İşte bundan ötürü, yakın kimseye “hemze” ile nida edilip, mesela “E Zeyd”; uzakta olana yâ ile nida edilip, “Yâ Zeyd”;gafil (dalgın) kimsenin de önce dikkati çekilip, sonra nida edilerek, “Dikkat, ey Zeyd”, “Dikkat, ey insanlar” denilir. Şair’in şu beyitte dediği gibi:

أَلَا يَا حَمْزُ لِلشُّرْفِ النَّوَاءِ وَهَنْ مُعَقَّلَاتٍ بِالْفَنَاءِ

“Dikkat ey Hamza!,şu semiz yaşlı develere Avluda bağlı olanlara...”³⁰⁶

Binâenaleyh hakîm olanın, bir uyarı niteliğindeki bir takım harfleri, esas maksadını söylemezden önce söylemesi güzel olur. Ayrıca, o harfler, manası

³⁰⁵ el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, I, 25.

³⁰⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz., Müslim, *Eşribe*, 1979.

anlaşılmayacak biçimde oldukları zaman, dikkat çekme işinde bu maksadı ifadede manalı olan harfleri getirmekten daha mükemmel olur. Çünkü harflerin önce telaffuz edilmesi, dinleyen kimseyi, o harflerden sonra gelecek sözü dinlemek gayesiyle, konuşana yöneltmek için olup, ilk söylenen söz düzgün ve manasıylaşılan bir söz olduğu zaman, dinleyen onu duyduğunda, maksadın hepsinin bundan ibaret olduğunu, artık başka bir sözün gelmeyeceğini zanneder ve o söze olan ilgisini sürdürmez. İşte bazı sure-i kerimelerin bu mukattaa hecâ harfleriyle başlamasındaki sır budur. Yirmi dokuz sûrenin başında bulunan mukatta harflerinden bazıları şunlardır: (الم), (المص), (و), (حم), (عسق) و (كهيعص) و (حم) و (الر), (و), (ق) bunlardan Sure-i Bakara ve Âli imran'ın dışındakilerin tamamı Mekkî'dir. Kutrûb (v.206/821) der ki: "Müşrik araplar, Kur'an'ı dinlemekten yüz çeviriyorlar ve birbirlerine de dinlememeyi tavsiye ediyorlardı. AllahTeâlâ'nın buyurduğu gibi:

(وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَسْمَعُوا لِهَذَا الْقُرْآنِ وَالْغَوْا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَعْلَمُونَ)

İnkâr edenler! Bu Kur'an'ı dinlemeyin, okunurken gürültü yapın. Umulur ki bastırırsınız, dediler."³⁰⁷ Bunun üzerine (المص) و (كهيعص) ile başlayan ayetler nazil olmaya başlayıp, Allah Rasûlü de (sav) bunları okumaya başlayınca onlar, bu sözden yüz çevirdiler. Ancak okunanlar onların dikkatlerini çekmiş böylece gürültü etmekten vazgeçerek Kur'an'ın açık ayetlerine kulak vermeye başlamışlardı. Bu sûrelerin Hurûf-ı Mukattaa ile başlama hikmetinin sebeplerinden bir tanesi de işte budur ³⁰⁸ diyerek Hurûf-ı Mukattaa'nın başında bulundukları sûrelerin muhtevalarına dikkat çekmek olduğu görüşü üzerinde durmuştur.

3.9. Nesh Meselesine Yaklaşımı

Nesh, bir nassın hükmünün, daha sonra gelen bir nassla kaldırılmasıdır.³⁰⁹ Hükmü kaldırılan ayete mensûh, kendinden önceki hükmü kaldıran ayete nâsih, yapılan bu işe de nesh denir. Tefsir usûlü konularından önemli bir yer teşkil eder. İslâm âlimlerine göre tartışmalı bir konudur. Bir kısım âlimler neshi câiz görürken diğer bir kısmı câiz görmemiştir. Bu iki anlayış farkı sebebiyle Kur'an-ı Kerim'de

³⁰⁷ Fussilet 41/26.

³⁰⁸ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., I, 25-26.

³⁰⁹ Zerkânî, Menâhilu'l-İrfân, II, 72.

nâsîh ve mensuh ayetlerin sayısı da farklı tesbit edilmiştir.³¹⁰ Mensûh olduğu ileri sürülen ayetlerin hangileri olduğu hususunda da müellifler arasında bir birlik yoktur. Ancak onlardan pek azı âyetlerin mensûhluğunu tartışarak ilgili ayetlerin mensûh olmadığını ifade etmişlerdir.

Cumhûra göre nesh emir ve nehiy konularında olur. ihbârî konularda neshin caiz olabileceğini kabul edenler emir ve nehyi kasteden haberlerde olabileceğini söylemişlerdir.³¹¹

Mustafa Hayrî Efendi, Kur’ân’ın zâhîrî olan ahkâmda neshin muhtemel olduğunu nakleder. Yeri geldikçe nâsîh ve mensûh ayetlere işaret eder. Cumhur gibi akâid ve ihbârî konularda neshin mümkün olamayacağını,³¹² Allah Teâlâ’nın kullarının mâliki olduğunu ve maslahatın gerektirdiği istikamette neshi gerçekleştirebileceğini beyan etmektedir.

Müfessirimizin konu ile ilgili yapmış olduğu izahları içeren örnek ayetler şunlardır;

Örnek 1: Bakara Suresi 2 / 106. Ayet

مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

“Biz bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak, mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz Bilmez misin ki Allah her şeye kâdirdir.”

Müfessirimiz: “Maslahatın ve hikmetin gerektirdiği istikamette, onun yerine bedel bir hüküm veya bir âyet getiririz. (أَوْ نُنْسِهَا) veya onu senin kalbinden silersek Ey Muhammed (sav). (نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا) yani Ey inananlar! gerek dünya, gerekse ahiret hususunda sizin için ondan daha hayırlı ve daha faydalısını veya onun dengini getiririz. Bunu da, ya sizden meşakkati kaldırmakla veya mükâfat ve sevâbınızı artırmakla yaparız. Bütün bunların sebebi bir ilim ve hikmete binâen olmasıdır.

Âyet’in neshi, kendisinin kırâatiyle kulluğun nihâyete ermesinin beyânıdır veya kendisinden istifade edilen hükmün neshidir. Bundan dolayı peşinden Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: (أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ) yani Ey akıllı mü’min bilmiyor musun ki Allah Teâlâ herşeyi bilir, hikmet sahibidir ve herşeye kâdirdir.

³¹⁰ Geniş bilgi için bkz, Şimşek, M. Sait, *Kur’ân’ın Anlaşılmasında İki Mesele*, Yöneliş Yay., İst. 1991, s. 95.

³¹¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 33.

³¹² Bkz. el-Hısnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, IV, 82.

Kulları için O'ndan, her türlü hayır ve iyilikten başka bir şey meydana gelmez³¹³ demiştir. Müfessirimizin ayetle ilgili ifadelerinden Kur'an'ın kendi bünyesinde bulunan neshi kabul ettiğini görüyoruz. Yaptığı izahla da bütün bunları Allah Teâlâ'nın bir hikmete binâen gerçekleştirdiğini ve kullarının maslahatı gereği olduğunu vurgulamıştır.

Örnek 2: Bakara Suresi 2 / 180. Ayet

كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِن تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةُ لِلْأَقْرَبِينَ وَالْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ

“Birinize ölüm yaklaştığında, eğer geriye mal bırakıyorsa anasına, babasına ve akrabasına uygun bir vasiyette bulunması farz kılındı.”

Müfessirimiz: “(الْوَصِيَّةُ لِلْأَقْرَبِينَ وَالْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ) ayeti (كُتِبَ) fiilinin nâib-i fâili olduğundan merfu okunmuştur. Bu hüküm İslam'ın ilk yıllarında mevcut iken, bilâhere mîras paylaşımını düzenleyen ayetlerle³¹⁴ Hz. Peygamber (sav)'in; *“Şüphesiz Allah her hak sahibine hakkını vermiştir. Dikkat ediniz! Bu sebeple, vârise (vârislerden biri lehine) vasiyet etmek yoktur.”*³¹⁵ Hadisiyle nesh edilmiştir. Bir de ümmetin kabullenip, benimsemiş olmasıyla bu rivâyet mütevâtir konumuna kavuşmuştur. ”³¹⁶ ayetle ilgili yapılan açıklamadan anlaşılan, vasiyet âyetinin neshedilmesi mîras ayeti ile değil de bu konuda sabit olan sünnet ile olmuştur. İlim adamlarının çoğunluğunun görüşü de buna göredir.³¹⁷

Örnek 3: Bakara Suresi 2 / 187. Ayet

أَجَلَ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ إِلَى نِسَائِكُمْ هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّ

“Oruç gecesinde kadınlarınızla birleşmek size helal kılındı. Onlar sizin için elbisedir, siz de onlar için elbisesiniz.”

³¹³ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., I, 138.

³¹⁴ Nisa 4/11-12,176.

³¹⁵ Ebû Dâvûd, Vesâyâ, 6; Tirmizî, Vesâyâ, 5.

³¹⁶ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., I, 198.

³¹⁷ Bkz. Kurtubî, a.g.e., III, 99.

Müfessirimiz: “Ey oruçlular Ramazan gecelerinde eşlerinize ilişkiye girmeniz size mubah kılındı. (أُحِلَّ) *“helâl kıldı”* ifadesi ile önceki durumun haram olduğunu gerektirir. İslâmın ilk yıllarında oruçlu iken, insan uyumadığı veya yatsı namazını kılmadığı müddetçe yemesi, içmesi ve cinsi münâsebette bulunması helâl idi. İnsan uyuduğu ve yatsı namazını kıldığı zaman, ertesi günün akşamına kadar yeme, içme ve cinsi münasebette bulunma haram oluyordu. Sonra müslümanlardan bir grup kendilerine hıyanet ederek, uykudan sonra eşlerine yaklaştılar. Onlardan biri de Hz. Ömer (r.a.)’di. O evine gelip karısının yatağına gelmesini istedi. O da; ben yemek yemeden uyudum, dedi. Hz. Ömer (r.a.) karısının bahane uydurduğunu zannederek kendisine yaklaştı. Sonra olayın gerçek olduğu ortaya çıkınca, Hz. Peygamber (s.a.s)’e gelerek durumu bildirdi. Daha başka kimseler de geldiler. Bu türden yaptıkları şeyleri itiraf ettiler. İşte bunun üzerine, ³¹⁸ (أُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَقُ إِلَى نِسَائِكُمْ) ayeti nazil oldu. Ramazan’da gece boyunca kadınlarınızla birleşmek size mubah kılındı demektir. (حَانَ-يَبِينُ-أَنْ) *“zamanı geldi”* (يَبِينُ-أَنْ) *“Şimdi artık onlarla birleşin”* (فَالْآنَ بَاشِرُوهُنَّ) *“vakti geldi”* kalıbı gibidir. (بَاشِرُوهُنَّ) *“onlara yaklaşın”* ifadesinin manası, oruç gecelerinde hanımlarınızla bir araya gelin demektir. Önceden yasak olan bu durum mubah hale gelmiştir. Burada Kur’ân’ın sünneti neshettiğine de dair bir delil vardır.³¹⁹ Oruç ibadetinin farz kılındığı günlerde birtakım yasakların olduğu rivayet edilmektedir. Oruçla ilgili bu yasakların neshi konusunda iki görüş vardır. Birincisi, neshin söz konusu olmadığını bildiren mu’tezile kelamcısı ve müfessir Ebû Müslim el-İsfahânî’ye ait (v. 322/934) görüştür. İkincisi ise müfessirimizin de dâhil olduğu Cumhur’a ait olan, ayetin önceki uygulamayı neshettiğine dair görüştür.³²⁰ Bu konu Kur’ân’ın açıklama şekillerinden müşkil bir durumu da izah etmektedir. İlgili ayet gelmeden önce Yahudilerin ve Hristiyanların adetlerinden etkilenen bazı sahabiler ramazan gecelerinde cinsel ilişkinin caiz olmadığını zannediyorlardı. Hatta kendi anladıklarına göre hıyanet ederek günah işledikleri kanaati oluşmuştu. Bu müşkil durum Hz. Peygamber’e (sav) intikal ettikten sonra inen ayetle açıklığa kavuşturulmuş oldu.

Örnek 4: Bakara Suresi 2 / 240. Ayet

³¹⁸ Ebu Davud, *Salât*, 506.

³¹⁹ el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, I, 205-207.

³²⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, VI,110-111.

وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لِأَزْوَاجِهِمْ مَتَاعًا إِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ إِخْرَاجٍ

“İçinizden vefat edip de geride eşler bırakanlar, bir yıla kadar evlerinden çıkarılmaksızın eşlerinin geçimliğini vasiyet etsinler.”

Müfessirimiz: “Ayetin manası; aranızdaki erkeklerden öldüğünde geride eşler bırakacak olanların ölüm döşeğine düşmeden önce, kendilerinden sonra eşlerine tam bir sene yetecek kadar bir mal vasiyet etmeleri gerekir. Bu terekeden alınır ve eşler evlerinden çıkarılmadan, onlara harcanır. Bu hüküm, İslâm'ın başlangıcında idi. Daha sonra (أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا) *“dört ay on gün iddet beklemek zorundadır”* ³²¹ ayeti nazil olunca bu süre dört ay on güne indirilerek, âyetin hükmü neshedilmiştir. ³²² Ayette Allah Teâlâ'nın kocası vefat eden kadının iddet geçirme süresi hususu anlatılmaktadır. Müfessirimize göre bu ayet, nüzûlü daha sonra olan 234. âyetle neshedilmiştir. Oysaki nüzûlü sonra olan âyette kocası vefat eden kadının, evinden çıkmadan dört ay on gün iddet beklemesini mecbur tutmuştur. Söz konusu olan âyet ise müddetin bir yıla çıkarılması kocanın vasiyetine bağlı olarak meşru kılınmış, kadında bu vasiyete uyup uymamakta serbest bırakılmıştır. Buna göre âyet dört ay on gün koca evinde iddet geçirme hükmünü ortadan kaldırmış değildir. Yani âyet mensuh sayılmamıştır. ³²³

Örnek 5: Hicr Suresi 15 / 85. Ayet

فَاصْفَحْ الصَّفْحَ الْجَمِيلَ

“Sen şimdi güzel bir şekilde hoşgörülü ol.”

Müfessirimiz: “Bunların eziyetlerine tahammül et. Onlardan intikam almak için acele etme demektir. Safh (güzellikle davranmak) ise azarlamamanın dışında affetmekten daha derin bir anlama sahiptir. – Burada şu duruma da bir işaret vardır ki - Bu durumda Allah Rasûlü (sav) intikam alma gücüne sahip olduğu halde, aralarındaki hususlarda ondan hoşgörülü davranması istenmiştir. Özetle Allah Teâlâ, Hz. Peygamber'den (sav) Hakkın rızası için mahlûkata karşı acele etmemesini, savaştan önce onları kendisine davet edip, uyarmasını emretmektedir. Bu durumda âyet mensuh sayılmaz. İbn Abbas (r.a.)'tan rivayet edildiğine göre, Mücâhid ve

³²¹ Bakara 2/234.

³²² el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., I, 256.

³²³ Bkz, Şimşek, M. Sait, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında İki Mesele*, s. 118.

Katâde bu âyetin kılıç ayetiyle neshedildiğini söylemişlerdir.”³²⁴ Ayette Hz. Peygamber’e (sav) ve onun şahsında bütün inananlara karşılarındaki kişilerin olumsuz tutumlarına mümkün olduğunca yumuşak davranarak, güzellikle, hoş görülmesi bir tarzda davranılması hususu dile getirilmektedir. Tabiîn’in büyüklerinden Mücâhid ve Katâde her ne kadar ayetin mensuh olduğunu ifade etmişlerse de müfessirimiz bu görüşe katılmamıştır. Ayrıca ayetin siyakından anlaşılacağı gibi İsrâil oğullarından alınan teminatlar arasında olduğu zikredilmiştir.³²⁵

Örnek 6: Nahl Suresi 16 / 101. Ayet

وَإِذَا بَدَّلْنَا آيَةً مَكَانَ آيَةٍ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنْزِلُ قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مُفْتَرٍ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ

“Biz bir âyetin yerine başka bir âyeti getirdiğimiz zaman –ki Allah neyi indireceğini çok iyi bilir- “Sen sadece uyduruyorsun dediler”. Öyle değil fakat onların çoğu bilmezler.”

Müfessirimiz: “Biz bir ayetin yerine başka bir ayet indiripte, öncekinin okunmasını ve hükmünü kaldırarak ikincisini onun yerine koyduğumuzda (وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنْزِلُ) “evvel ve âhir Allah ne indirdiğini iyi bildiği halde” Hükümler maslahat esasına dayanır ve dün yararlı olan bir hüküm bugün zararlı; zıddı ise yararlı olabilir. Allah Teâlâ neyin yararlı neyin zararlı olduğunu bilir ve hikmeti ile dilediğini tutar, dilediğini kaldırır. Şârî, müslümanları basamak basamak ve tedricî olarak şartlar ve durumlara göre tekâmül ettirir ve kullarının menfaatına uygun olarak tedvir eder. Bu, tıpkı bir doktorun, hastasına bir şurup almasını emredip bir müddet sonra da onu yasaklayarak, ona o şurubun zıddı olan bir şeyi almasını emretmesi gibidir. Neshin hikmetinden dolayı cahil kâfirler (قَالُوا) dediler ki: (إِنَّمَا أَنْتَ مُفْتَرٍ) “Sen müfterisin”. Yani müşrikler ‘Muhammed ashabıyla alay ediyor. Onlara bugün bir şey emrediyor, yarın aynı şeyi yasaklıyor; daha hafif olan bir hüküm veriyor diyorlardı. Aslında iftira ediyorlardı. Zira Hz Peygamber (sav)’in ağırlı hafifle, hafif ağırla değiştirdiği oluyordu. İnkârcıların bu sözü şeytanın tahrik etmesinden kaynaklanmaktadır. (بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ) “Hayır!... Onların çoğu bilmez.” Muhakkak ki neshte tam bir hikmet vardır. Bunu bilenlerin bulunduğu çoğunluğa dayanır. Onu inkâr eden de ancak

³²⁴ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., III, 98.

³²⁵ Bkz., Suyûtî, el-İtkan, II, 39.

inadından eder.³²⁶ Ayette Kur’ân’ın bir ayetinin başka bir ayetle değiştirilmesi değil, Tevrat veya İncildeki bir hükmün Kur’ân’ın bir ayetiyle değiştirilme hususu anlatılmaktadır. Kur’ân-ı Kerim, toplumu ıslah için tadrîcî bir yol takip etmiştir. Peyderpey indirilmesinin en büyük hikmetlerinden biri budur.³²⁷ Müfessirimizin burada yaptığı açıklamaya göre tadrîcîliği, nesh olarak anladığı görülmektedir.

Örnek 7: Mü’minûn Suresi 23 / 96. Ayet

ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ السَّيِّئَةِ نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَا يَصِفُونَ

“Sen kötülüğü en güzel bir tutumla sav. Onların yakıştırdıkları şeyleri biz çok iyi biliyoruz.”

Müfessirimiz bu ayetle ilgili : “Bu ayetin, seyf (kılıç)³²⁸ ayeti ile mensûh olduğu ileri sürülmüştür. Doğrusu ise ayet, muhkemdir. Çünkü dine herhangi bir hasar vermedikçe veya kişiliği noksanlaştırmaya götürmedikçe, iyi geçinmek, yumuşak davranmak teşvik edilmiştir”³²⁹ diyerek müfessirimiz ayetin mensuh olmadığı yönünde tercihini beyan etmiştir.

Örnek 8: Nûr Suresi 24 / 2. Ayet

الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِئَةَ جَلْدَةٍ

“Zina eden kadın ile zina eden erkeğin her birine yüz sopa vurun.”

Müfessirimiz ayetle ilgili: “Bu, zina’nın hükümleri hakkındadır. Bu durum yaygın kanâatle evli ve bekâr kimseler hakkında idi. Evli kimseler hakkındaki bu hüküm kesinlikle nesh edilmiştir. Çünkü Hz. Peygamber (sav), Mâiz isimli sahabî gibi diğer kimseler hakkında da recim cezası hükmünü uygulamıştır. Böylece Sünnet’in Kur’ân’ı neshi konusu oluşmuştur. Hz. Ali’den (r.a.) rivâyet edildiğine göre O: “Allah’ın kitabına göre sopa vurdum, Rasûlullah (sav)’ın sünnetine göre de recmettim”³³⁰ demiştir.³³¹ Ayette cinsel suçlarla ilgili cezalandırmalar hakkındaki düzenlemelerden bahsedilmektedir. Söz konusu cezaların kaynağı sünnet ve buna dayalı sahabe icmâi olmuştur. Müfessirimize göre mensuh olduğu söylenen ilgili

³²⁶ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., III, 158.

³²⁷ Bkz, Şimşek, M. Sait, *Kur’ân’ın Anlaşılmasında İki Mesele*, s. 114.

³²⁸ Kur’ân-ı Kerim’de ifade edilen Kılıç ayeti Tevbe suresi 5. ayettir.

³²⁹ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., III, 485.

³³⁰ Buhârî, *Hudûd*, 21

³³¹ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., III, 494.

ayetin hükmünün eşcinseller için geçerli olduğunu söylemek mümkündür.³³² Bu durumda suçların cezalarıyla ilgili hükümlerde herhangi bir nesh söz konusu değildir.

Örnek 9: Kasas Suresi 28 / 55. Ayet

وَإِذَا سَمِعُوا اللَّغْوَ أَعْرَضُوا عَنْهُ وَقَالُوا لَنَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَا تَبْتَغِي الْجَاهِلِينَ

“Onlar, boş söz işittikleri zaman ondan yüz çevirirler ve “Bizim yaptıklarımız bize, sizin yaptıklarınız da size; esen kalın; bizim cahillerle işimiz yok” derler.”

Müfessirimiz bu ayetle ilgili: “Bazı kimseler, ayetteki bu ifadenin “kıtal”(savaş) emriyle neshedildiğini ileri sürmüşlerdir, ama bu uzak bir ihtimaldir. Çünkü savaşmak vacip ise de, sefihliği bırakmak da menduptur.³³³ Ayette Ehl-i kitaptan olup da Hz. Peygamber (sav) zamanında Kur’ân’a îmân eden ve bu uğurda her türlü maddi manevi baskıya maruz kalan müminlerden bahsedilmektedir. Âyetin mensuh olamayacağını müfessirimiz de ifade etmiştir.

Örnek 10: Mücadele Suresi 58 / 12. Ayet

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَاجَيْتُمُ الرَّسُولَ فَقَمُّوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَةٌ

“Ey iman edenler! Peygamberle özel görüşme yapmak istediğiniz zaman, bu görüşmenizden önce bir sadaka verin.”

Müfessirimiz: “Hususi görüşmenizden önce sadaka veriniz. Bu durumda Hz. Peygamber(sav)’ın makamı yüceltilmiş, fakirlere bir fayda sağlanmış ve soru sormada aşırıya gidenler de azarlanmıştır. Ayrıca samimi müslümanlarla münâfıkların arası ayrılmıştır. Ayetin vacip veya mendup olma hususunda ihtilaf edilmiştir. Fakat ayet, (أَشْفَقْتُمْ) “çok zor geldi değil mi?” ifadesiyle neshedilmiştir. Bu ayet her ne kadar tilâveti bakımından bitişik olsa da nüzul bakımından bağımsızdır”³³⁴ Ayette Hz. Peygamber’le (sav) özel görüşmek isteyenlerin âdâbına ilişkin bir düzenleme getirildiğinden bahsedilmektedir. Müfessirimize göre mensuh olan bu ayet fuzûlî olarak Rasulullah’ı meşgul edenlere ve sadaka vermeye gücü yetenlere

³³² Bkz, Şimşek, M. Sait, *Kur’ân’ın Anlaşılmasında İki Mesele*, s. 120.

³³³ el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.* , IV, 153; Ayrıca bkz. Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XXIV, 263.

³³⁴ el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.* , V, 210.

konulmuştur. Böylece Hz. Peygamber'i (sav) lüzumsuz yere meşgul edenlerin önüne geçilmiştir. Bu durum nesh anlamına gelmeyip, Müslümanların pratik hayatlarında her zaman kendisiyle amel edilecek ve ölçü alınacak bir ayet olmaya devam edecektir.³³⁵

Örneklerden de anlaşıldığı üzere Mustafa Hayrî Efendi, Tefsirinde neshin varlığını kabul etmekle birlikte kendi görüşünü de dile getirmektedir. Kur'ânî hükümlerin birbirine karıştırılmaması ve okuyucunun bundan istifade edebilmesi için gerek ayetlerin tefsirinde gerekse ondan hüküm çıkarmada neshi dikkate almıştır.

4. MÜELLİF'İN TEFSİRİNDE İSTİFADE ETTİĞİ DİĞER İLİMLER

4.1. Ahkâm Ayetlerini Tefsiri

Fıkhi tefsir, Kur'ân'ın ahkâmı ile ilgili ayetlerini ele alıp inceleyen ilim dalıdır. Fıkıh alanında uzman olan fakih müfessirimiz ahkâm ayetlerinin tefsirinde karmaşıklıktan uzak akıcı bir üslup kullanmıştır. Fıkıh konularında geniş izahlara yer vermemiştir. Çünkü bu konuların yeri tefsir kitapları değil, fıkıh kitaplarıdır.³³⁶ Şumnu Nüvvab Okulunda müderrislik yaptığı yıllardaki te'lif ettiği eserleri ile Başmüftülük Divân-ı Âlî Şeriye azalığı görevinde iken vermiş olduğu fetvalar onun İslam hukuku alanındaki ilmi gücünü gösterir. Bundan dolayı Mustafa Hayrî Efendi, yaşadığı dönemde insanların fetva yönünden ihtiyaç duydukları hususlarda ve halledemedikleri bazı müşkil meselelerde müracaat edilen önemli bir fakîhtir.

Müfessirimiz ahkâm ayetlerini tefsir ederken mensubu olduğu Hanefî mezhebinin görüşünü yansıtır. Bunu ifade ederken de (مذهبنا, عندنا, ولنا) "mezhebünâ", "indenâ" ve "lenâ" gibi lafızlar kullanır. Şimdi müfessirimizin ahkâm ayetleri ile ilgili yapmış olduğu izahlardan örnekler sunalım;

Örnek 1: Bakara Suresi 2 / 104. Ayet

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنَا وَقُولُوا انْظُرْنَا وَاسْمَعُوا وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ أَلِيمٌ

"Ey îmân edenler! "Râinâ " demeyin; "ünzurnâ" deyin ve iyi dinleyin. Kâfirler için elem verici bir azap vardır."

³³⁵ Geniş bilgi için bkz, Şimşek, M. Sait, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında İki Mesele*, s. 126.

³³⁶ Bkz. en-Neccâr, Selim Osman, *a.g.e.*, s. 193.

Müfessirimiz: “Yüce Allah önceki ayetlerde Yahudilerin çirkin işlerini ve kendilerine mahsus sihirbazlık ve göz bağcılıklarını anlattıktan sonra bu ayetlerde de, onların diğer kötülük ve şerlerini açıklar. Bu kötülükler, Yahudilerin Hz Peygamber’e (sav) ve Müslümanlara karşı kalplerinde gizlemiş oldukları kin, hased, kötüleme idi. Nimetin mü’minlerin elinden gitmesini temenni ediyorlardı. Yahudiler görünürde cömertlik ve hayır dileyip te, ahmaklık ve cahillik anlamına gelen “raûnet” sözünden türetilmiş(رَاعِنًا) “Râinâ” kelimesini kullanarak sövgü ve küfür manasını kastediyorlardı. Bundan dolayı Yüce Allah mü’minlerin bu kelimeyi kullanmalarını yasaklayarak kötülüklere engel (sedd-i zerâi) olmuştur”³³⁷ diyerek ayetle ilgili görüşünü dile getirmiştir. Bir Fıkıh usulü terimi olan sedd-i zerâi, şeran sakıncalı sonuçlara götürmesi kesin veya kuvvetle muhtemel olduğunda mubah fiillerin yasaklanmasını ifade eder.³³⁸ Böylece Müslümanlar için mubah olan bir kelime diğeriyle değiştirilmek suretiyle Yahudilerin kötülük yapmalarına engel olunmuştur.

Örnek 2: Bakara Suresi 2 / 187. Ayet

أَجَلٌ لَّكُمْ لَيْلَةُ الصَّيَامِ الرَّقْتُ إِلَى نِسَائِكُمْ هُنَّ لِبَاسٌ لَّكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّ عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ أَنْفُسَكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَعَفَا عَنْكُمْ فَالْآنَ بَاشِرُوهُمْ وَأَبْنَعُوا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ ثُمَّ أَتُمُوا الصَّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ وَلَا تُبَاشِرُوهُمْ وَأَنْتُمْ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَقْرُبُوهَا كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ آيَاتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ

“Oruç gecesinde kadınlarınızla birleşmek size helal kılındı. Onlar sizin için elbisedir, siz de onlar için elbisesiniz. Allah nefislerinize güvenemeyeceğinizi bildiği içindir ki (bu konuda) tevbenizi kabul ederek sizi affetmiştir. Bundan böyle onlara yaklaşın ve Allah’ın sizin için takdir ettiğini isteyin. Fecrin siyah ipliği beyaz ipliğinden ayırt edilinceye kadar, yiyiniz; içiniz sonra orucu geceye kadar tamamlayınız.”

Müfessirimiz: “Ey oruçlular Ramazan gecelerinde kadınlarınıza yaklaşmak size helal kılındı. (أَجَلٌ) “helâl kıldı” ifadesi ile önceki durumun haram olduğunu gerektirir. İslâmın ilk yıllarında oruçlu iken, insan uyumadığı veya yatsı namazını kılmadığı müddetçe yemesi, içmesi ve cinsi münâsebette bulunması helâl idi. İnsan

³³⁷ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., I, 136.

³³⁸ Dönmez, İbrahim Kâfi, “Sedd-i Zerâi”, DİA, XXXVI, s. 278.

uyuduğu ve yatsı namazını kıldığı zaman, ertesi günün akşamına kadar yeme, içme ve cinsi münasebette bulunma haram oluyordu. Sonra Müslümanlardan bir grup kendilerine hıyanet ederek, uykudan sonra eşlerine yaklaştılar. Onlardan biri de Hz. Ömer'di (r.a.). O evine gelip karısının yatağına gelmesini istedi. O da; ben yemek yemeden uyudum, dedi. Hz. Ömer (r.a.) karısının bahane uydurduğunu zannederek kendisine yaklaştı. Sonra olayın gerçek olduğu ortaya çıkınca, Hz. Peygamber' e (sav) gelerek durumu bildirdi. Daha başka kimseler de geldiler. Bu türden yaptıkları şeyleri itiraf ettiler. İşte bunun üzerine, (أَجَلٌ لَكُمْ لَيْلَةَ الصَّيَامِ الرَّفَثُ إِلَى نِسَائِكُمْ)³³⁹ ayeti nazil oldu. Ramazan'da gece boyunca kadınlarınızla birleşmek size mubah kılındı demektir. (الرَّفَثُ) “Rafes”, cinsi temastan kinayedir”³⁴⁰ şeklinde ifade ederek (أَجَلٌ) “helâl kıldı” lafzı ile isteyenin ramazan gecelerinde eşiyle cinsî temasta bulunabileceğini belirtmiştir. Ayrıca burada guslün sabaha kadar ertelenmesi de zaruri olarak caiz kılınmış olacağından âlimlerin çoğunluğuna göre imsak eden kimsenin cünüp te olsa orucunun sahih olacağı da bildirilmiştir.

Örnek 3: Bakara Suresi 2 / 196. Ayet

وَلَا تَحْلِفُوا رُءُوسَكُمْ حَتَّى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحَلَّهُ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ بِهِ أَدَى مِنْ رَأْسِهِ فَفِدْيَةٌ مِنْ صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ

“Kurban, mahalline ulaşıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin. Fakat içinizden biri hasta ise veya başından bir rahatsızlığı varsa (tıraşını olup) oruç, sadaka veya kurban olarak bir fidye ödesin.”

Müfessirimiz: “Kâ'b İbn Ucre'den şöyle dediğini nakletti: Rasûlullah (sav) yanıma geldi, ben tenceremin altını yakıyordum. Bitler yüzüme doğru yayılıyordu. Rasûlullah; başındaki haşerât seni rahatsız ediyor mu? deyince, Ben: “Evet! ediyor!” dedim. Bunun üzerine Bana : “Öyleyse tıraş ol ve üç gün oruç tut, ya da altı fakiri doyur veya bir kurban kes, buyurdu. Hangisinden önce başladığını bilemiyorum, diye cevap verdi.³⁴¹ (النسك) “nüsuk” kelimesinin tekili (نسيكة) “nesike” dir. Allah için kesilen Kurban demektir. En aşağısı/küçüğü koyun, ortası sığır, büyüğü ise devedir. Fidyenin nerede yerine getirileceği hususu beyan edilmemiştir. Genel kabul edilen

³³⁹ Ebu Davud, *Salât*, 506.

³⁴⁰ el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, I, 206.

³⁴¹ Buhârî, *Muhsar*, 7,8 *Meğazi*, 35, *Tefsir*, 32, *Tıp*, 16, Müslim, *Hac*, 80.82.83.85; Ebû Dâvûd, *Menâsik* 42; Tirmizî, *Tefsir*, 20,21; Nesâî, *Menâsik* 96; İbn Mâce, *Menâsik* 86.

görüş her yerde yerine getirilebilir ki bu da İmam Mâlik'in (r.a.) görüşüdür.³⁴² Ayette Hacıların ihramlı oldukları süre içinde tıraş olmaları yasaklanmıştır. Fakat zikri geçen sahabînin özrü gibi bir problemi bulunanlara, bir fidye ödemeleri koşuluyla tıraş olma ruhsatı verilmiştir. Hac görevleriyle ilgili bu fidye ya oruç tutmak, ya altı yoksulu akşamlı sabahlı doyurmak ya da kurban kesmekle ödenir. Ebû Hanîfe gibi âlimlerin görüşüne göre kurbanın kesim yeri Harem bölgesidir. Ancak müfessirimiz kurban mahalli konusunda İmam Mâlik (r.a.)'in görüşünü tercih etmiştir.

Örnek 4: Bakara Suresi 2 / 219. Ayet

يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا

“Sana içkiyi ve kumarı soruyorlar. De ki: Bu ikisinde insanlar için büyük zarar ve bazı faydalar vardır.”

Müfessirimiz: (الخمير) “el-hamr”, (خميره) “hamerahu” (onu örttü) mastar sıygasından türetilmiştir. İçkinin hamr (örtme) diye isimlendirilişi akli ve temyiz gücünü perlediği içindir. Hamr üzüm suyundan elde edilen, kaynayıp yoğunlaşan ve köpüğünü atan şeydir. Şu bir gerçektir ki; Buhari ve Müslim’de de geçtiği gibi, “Her sarhoş eden sıvı (hamr) şaraptır.” Her kim de şarabın haram olduğunu inkâr ederse ayeti inkâr ettiği için küfre girmiştir. Çünkü Allah Teâlâ onu pislik (rics) diye isimlendirmiştir. Necâsetin kendisi haram olduğu gibi, onun bir damlası da haram kılar. Şüphesiz ki içkiye her ne isim verilirse verilsin, ister üzümünden veya bundan başka her neden üretilirse üretilsin onun haramlığı konusunda gerçeği değiştirmez. Her ne zaman haram kılındı, onun azı da çoğu da birdir. Necâcet-i galîza’dan sayılmıştır. Buhârî ve Müslim’de ifade edildiği gibi, “Sarhoşluk veren her içki haramdır.” Hadis-i şerifine göre onu içen kimseye de had cezâsı uygulanır.³⁴³

Hamr (الخمير)’ın tarifi hususunda âlimler iki görüşe ayrılmışlardır. İmâm Âzam Ebû Hanîfe (r.a.)’ye göre, yalnız üzüm şirasından yapılan sarhoş edici içkiye hamr denir. Üzüm dışındaki şeylerden yapılan sarhoş edici içkiye ise hamr değil, nebiz (نبيذ) (sarhoş edici bir madde) denir. Bu görüş Kûfe âlimleri, Nehâî, Sevrî ve İbn-i Ebî Leylâ’nındır.

³⁴² el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, I, 215.

³⁴³ el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, I, 232-233. Ayrıca bkz. Buhârî, *Eşribe*, 4, *Vudû*, 71; Müslim, *Eşribe*, 67-68; Muvatta, *Eşribe*, 9; Ebu Dâvud, *Eşribe*, 5; Tirmizî, *Eşribe*, 2,3; Nesâî, *Eşribe*, 23, 8.

Cumhûr'a göre (İmâm Mâlik (r.a.), İmâm Şâfiî (r.a.) ve İmâm Ahmed b. Hanbel (r.a.) ise hamr; hurma, üzüm, arpa ve diğer herhangi bir maddeden yapılırsa yapılsın, sarhoş edici şeylere denir. Bu görüş de bütün muhaddis ve Hicaz âlimlerinin görüşüdür.³⁴⁴

Müfessirimiz Mustafa Hayrî Efendi, hamr'ın tarifi konusunda İmam Âzam Ebû Hanîfe'nin görüşünü değil de Cumhur'un görüşünü uygun bulmuştur.³⁴⁵

Örnek 5: Bakara Suresi 2 / 228. Ayet

وَالْمُطَلَّاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ

“Boşanan kadınlar kendi başlarına (evlenmeksizin) üç âdet süresince beklerler.”

Müfessirimiz: “Üç defa ay hâli beklesinler demektir. – yani hayız – bunun delili Hz. Peygamber'in (sav) (دَعَى الصَّلَاةَ أَيَّامَ أَقْرَانِكَ) âdet günlerinde namazı terket!³⁴⁶ diye buyurmasıdır. (القرء) : Çoğulunun (الأقراء) formu hususundaki dilcilerin ihtilafına göre zıt manalı isimlerden olup, kadınların hem temizlik, hem de hayız hallerine verilen isimdir. Fakîhler bu konu hakkında iki görüşe ayrılmışlardır. Birincisi: Bu hayız demektir. Hz. Ömer (r.a.), Hz. Ali (r.a.), İbni Mesud (r.a.), İbni Abbas (r.a.) bunlarla birlikte Ebû Hanîfe ve Ahmed b. Hanbel'in de görüşü budur. İkinci görüş: Bu temizlik süresi demektir. Zeyd b. Sâbit, İbn Ömer ve Hz. Âişe ile birlikte İmâm Mâlik ve İmâm Şâfiî'nin de görüşü budur³⁴⁷ ifadesiyle müfessirimiz önce tercih ettiği görüşü belirtmiştir. Sonra sünnetten delilini dile getirmiş, daha sonra da fakihler arasındaki ihtilafa işaret etmiştir.

Örnek 6: Bakara Suresi 2 / 275. Ayet

الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا

³⁴⁴ es-Sâbûnî, Muhammed Ali, *Ravâiu'l-Beyân Tefsîru Âyâtî'l-Ahkâm*, Mektebü'l-Gazâlî, Şam, 1400/1980, 3. Baskı, I, 277.

³⁴⁵ Bkz. en-Neccâr, Selim Osman, *a.g.e.* s. 222.

³⁴⁶ Bkz. Tirmizî, “*Talak*”, 7.

³⁴⁷ el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, I, 242.

“Faiz yiyenler ancak şeytanın çarparak sersemlettiği gibi kalkarlar. Bunun sebebi onların, “Alım satım da ancak faiz gibidir” demeleridir. Hâlbuki Allah alım satımı helâl, faizi ise haram kılmıştır.”

Müfessirimiz: “Faiz; lügatte “fazlalık” demektir. Burada “riba” ile sermayede meydana gelen az veya çok fazlalık kastedilmektedir.³⁴⁸ Câbir (r.a.) şöyle der: “Rasûlullah (sav) faizi alana, verene ve muâmeleyi yazana ve ona şahit olanlara lanet etti ve: Sorumlulukta hepsi birdir” dedi. (لَا يَقُومُونَ) Kıyamet günü kabirlerinden (إِلَّا كَمَا) delirerek sar’aya tutulmuş kişinin kalktığı gibi kalkarlar. (مِنْ) (مُسَّ الرَّجُلِ) Delilik demektir. Birisine bir delilik veya cinnet isabet ettiği zaman (الرَّجُلِ) denir. Bu kelimenin asıl manası, “el ile dokunmaktır.” Sanki şeytan insana dokunuyor da, ondan delilik hâsıl oluyor. Hadis-i Şerifte: “Doğan hiçbir çocuk yoktur ki, doğduğu an, şeytan ona dokunmuş olmasın. İşte doğarken ağlaması, şeytanın dokunmasından kaynaklanmaktadır.” Ağlaması yani çığlık atması, delirerek sar’aya tutulmuş kişinin kalktığı gibi kalkmasıdır. Düşe kalka giderler, düzgün yürüyemezler. Sar’alı hastalar gibi delicesine kalkarlar. Zira Allah Teâlâ onların yediği faizi karınlarında artırdı ve onları ağırlaştırdı. Böylece düşüp kalkan deliler haline geldiler. İşte ilim ehline göre; Faiz yiyenlerin, kıyamet günündeki alâmeti budur³⁴⁹ diyerek önce ayette geçen kelimeler tahlil edilmiştir. Sonrasında ayet hadisle delillendirilerek izah edilmiştir.

Örnek 7: Nisâ Suresi 4 / 23. Ayet

وَأَنْ تَجْمَعُوا بَيْنَ الْأُخْتَيْنِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا

“İki kız kardeşi birden almak da size haram kılındı; ancak geçen geçmiştir.”

Müfessirimiz: “Bu ayette, mülkiyet yoluyla olmayıp, iki kız kardeşi aynı anda nikâh altında bulundurma kastedilmiştir. Rivâyet edildiğine göre, Bir adam Osman b. Affan’a sordu. Kız kardeş olan iki câriyeyi, bir adam aynı anda nikâh altında bulundurabilir mi? Hz. Osman (r.a.) şöyle dedi: ‘Bir âyet bunu helal kılarken ki o

³⁴⁸ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., I, 286, Ayrıca bkz. Sâbık, Seyyid, *Fıkhu’s-Sünne*, (Trc. Mehmet Yılmaz), Pınar Yay. İstanbul 1992, c. 4, s. 63.

³⁴⁹ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., I, 286-287.

âyet: (إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ) *elinizin altında bulunan câriyeler müstesnâ*³⁵⁰ bir başka âyet haram kılıyor, mezkûr âyet. Ben böyle bir şey yapmak istemem.³⁵¹ Hz. Ali (r.a.), tercihini haram olduğu yönünde kullanırken, Hz. Osman (r.a.) ise helâl olduğu yönünde kullanmıştır. Fetvâ da esas olan ise Hz. Ali'nin (r.a.) görüşüdür. Bir kadınla halası ve yine bir kadınla teyzesi aynı nikâh altına alınma hususu da bu hükümde ortaktır. Çünkü Rasûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: 'Hala kardeş kızı üzerine, kız kardeş kızı da teyze üzerine nikâh edilemez.'³⁵² Neticede akrabalık hukukuna riâyet edilmesi gerekir. İki kız kardeş arasındaki akrabalık ister süt hısımlığı, ister nesep hısımlığı olsun fark etmez³⁵³ şeklinde açıklayarak ayeti sahabe kavilleri ile delillendirmiştir. Daha sonra da konu fikhî yönden izah edilerek tamamlanmıştır.

Örnek 8: En'âm Suresi 6 / 108. Ayet

وَلَا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَيَسُبُّوا اللَّهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍ

“Allah’tan başkasına tapanlara hakaret etmeyin; sonra onlar da bilgisizlik yüzünden sınırı aşarak Allah’a hakaret ederler.”

Müfessirimiz ilgili ayette: “İçerisinde iğrençliklerin bulunduğu, kendilerinin ibadet ettikleri ilahlarını dile getirmeyin. Sanki onlar (müslümanlar): ‘siz ve ilahlarınız yuh olsun’ dediklerinde, ilahlara sövmek, onlara sövmek gibi anlaşılmıştır. Bu durum hayvanı kamçılayıp ta sanki binicisini dövmek gibidir denilmiştir. (فَيَسُبُّوا اللَّهَ عَدْوًا) *“haddi aşır Allah’a söverler.”* Hak batıl sınırını ihlal ederek, sizin söylemlerinize benzer sözler söylemeleri suretiyle.(بِغَيْرِ عِلْمٍ) bilmeyerek... yani Allah Teâlâ hakkında ve hatırlanılması gereken hususlarda tam bir bilgisizlikle. Taberî (v.310/923)’nin rivâyetinde geçtiğine göre, İbn Abbas (r.a) şöyle demiştir: Müşrikler Peygamber’e (sav): ‘Ey Muhammed, ya ilahlarımıza sövmeyi yasaklarsın, değilse bizde senin ilâhını kötüleriz! Böylece Allah Teâlâ onların putlarına sövmeyi yasakladı.’³⁵⁴ Putlara sövmenin yasaklanması ile ilgili ayetin manasındaki maksat,

³⁵⁰ Nisâ 5/24.

³⁵¹ Bkz., İmam Mâlik, b. Enes (v. 179/795), *Muvattâ*, (thk. Külâl Hasan Alî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2013, Nikâh34.

³⁵² Müslim, *Nikâh*, 36.

³⁵³ el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, I, 433.

³⁵⁴ Taberî, IX, 480; Ayrıca bkz. Muhtasar-ı İbn Kesir, I, 607.

Allah Teâlâ'ya hakâret etmeye vesile olmasına engel olmaktır. Burada, masiyet gerçekleştiğinde taatin terkedilmesinin gerekliliğine dair bir delil vardır. Şerrin gerçekleştirilmesi sonuçta şerdir. Sövmeye eylemi çoğunlukla cahillikten, dini meselelerdeki farklı görüşlerden ileri gelir. Mesela Yahûdi, Hristiyan'ın peygamberine söverken, Hristiyan da Yahûdi'nin peygamberine söver. Şîa Sünnîlere hakaret edip, Hz. Ebû Bekr'in (r.a.) değerini düşürürken, Sünnîler de Hz. Ali'ye (r.a.) hakaret ederler. Bunların hepsinin sebebi cehâlet, öfke ve kindir ³⁵⁵ açıklamasıyla İslam toplumunun inşasında önemli bir konuyu asr-ı saadetten örnek vererek ilgili ayeti tefsir etmiştir.

Örnek 9: Tevbe Suresi 9 / 60. Ayet

إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ
وَابْنِ السَّبِيلِ فَرِيضَةً مِّنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ

“Sadakalar (zekât gelirleri) ancak şunlar içindir: Yoksullar, düşkünler, sadakaların toplanmasında görevli olanlar, kalpleri kazanılacak olanlar, âzad edilecek köleler, borçlular, Allah yolunda (çalışanlar) ve yolda kalmışlar. İşte Allah'ın kesin buyruğu budur. Allah bilmekte ve hikmetle yönetmektedir.”

Müfessirimiz: “(وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ) kalpleri (İslam'a) ısındırılmaya çalışılanlara... Bunlar üç sınıftır:

- Hz. Peygamber'in (sav) hem kendilerini İslam'a alıştırmak, hem de kavimlerinin de onlar vasıtasıyla İslam'a alışmasını sağlamak kastıyla birşeyler verdiği kimselerdir.
- Zâhiren İslam'a girmiş fakat kalplerinde kesin kanaat oluşmamış bir topluluktur. İslam kalplerinde iyice yer etsin diye kendilerine zekâtta pay verilen diğer gruptur ki bunlar: Uyeyne b. Hısn, Akra b. Habis, Abbas b. Mirdâs gibi sahabeden olan kimselerdir.
- İslâm'ın ilk yıllarında müslümanlara bir zarar vermesinden kokulup, şerlerinden emin olunmaya çalışılan kimselerdir.

³⁵⁵ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., II, 155.

Sahâbe-i kiram, Hz. Ebû Bekir'in (r.a.) Halifeliği döneminde müellefe-i kulûb'a mensup kimselerin paylarının düştüğü hususunda icma etmişlerdir.³⁵⁶ Başlangıçta bir ihtiyaçtan doğan İslâm'a ısındırma eylemi daha sonra bu ihtiyacın ortadan kalkmasıyla Hulefâ-yi Raşidîn döneminde kaldırılmıştır. Müfessirimiz burada Hz. Peygamber (sav) dönemindeki uygulamaya dikkatimizi çekmiş, “*müellef-i kulûb*” e yani gönülleri İslâm'a ısındırılacak olanlara ayrılan bu fonun daha sonra uygulamadan kaldırıldığını ifade etmiştir. Fakat ayetin hükmü konusunda müfessirimiz kendi dönemi ile ilgili herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.

Örnek 10: İsrâ Suresi 17 / 33. Ayet

وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لَوْلِيهِ سُلْطَانًا فَلَا يُسْرِفُ فِي الْقَتْلِ إِنَّهُ كَانَ مَنْصُورًا

“Haklı bir sebep olmadıkça Allah’ın dokunulmaz kıldığı cana kıymayın. Bir kimse haksızlıkla öldürülürse velisine yetki verdik; ancak o da öldürme hususunda haksızlığa sapmasın; çünkü o, yeterince yardıma mazhar olmuştur.”

Müfessirimiz: “Hür köle karşılığında, müslüman da zimmî (ülkenin gayr-i müslim vatandaşı) karşılığında kısas’ın icrâ edileceğine ayet’in zahiri delâlet eder. Çünkü zimmîlerin de canlarının dokunulmazlığı ayetin kapsamına dâhil edilmiştir³⁵⁷ diyerek mensubu olduğu Hanefî ekolü’nün görüşünü ifade etmiştir. Cumhur aynı şekilde kâfire karşılık müslümanın öldürülmeyeceğini kabul ederler. Çünkü Hz. Peygamber (sav) : ‘Kâfire karşılık müslüman öldürülmez’³⁵⁸ buyurmuştur.³⁵⁹

Mustafa Hayrî Efendi, Hanefî mezhebine mensup olmakla birlikte ahkâm ayetlerinin tefsirinde yeri geldikçe diğer mezheplerin görüşlerine de yer vermiştir. Ahkâm ayetlerini tefsir ederken zaman zaman usûl-i fıkıh kâidelerini de zikreder. Bu tür ayetlerin tefsirinde mezheb imamlarının görüşlerini belirttiği gibi, bazen onlarla birlikte kendi görüşünü de zikretmiştir. Çok az da olsa kendi görüşünü ortaya koyduğu meseleler de olmuştur.

³⁵⁶ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., II, 400.

³⁵⁷ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., III, 194.

³⁵⁸ Buhârî, *İlim*, 39, *Diyet*, 24, 31; Ebû Dâvûd, *Diyet*, 11, *Cihad*, 147; İbn Mâce, *Diyet*, 31; Nesâî, *Kasâme*, 9, 10, 13; Tirmizî, *Diyet*, 16.

³⁵⁹ Kurtubî, a.g.e., III, 68.

4.2. İtikadi Konuları Değerlendirmesi

Mustafa Hayrî Efendi, rivâyet ilimlerinin yanı sıra kelâm ve akliyat ilimleri gibi dirâyet sahasında da ders okumuş, icazet almış, kelâm ve akliyat ilimlerinde de kendisini yetiştirmiş bir âlimdir. Her ne kadar O’nun kelim ve mantık ilmine dair klasik manada te’lif ettiği bir eserine rastlamasak da, O’nun tefsirinde kelâm, mantık ve akliyata dair hususları ehl-i sünnet çizgisinde güzel ve başarılı bir şekilde tahlil ettiğine şahit olmaktadır.

Şimdi bu özellikteki örnek ayetleri inceleyelim;

Örnek 1: Bakara Suresi 2 / 154. Ayet

وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتٌ بَلْ أَحْيَاءٌ وَلَكِنْ لَا تَشْعُرُونَ

“Allah yolunda öldürülenlere “ölüler” demeyin. Bilakis onlar diridirler, lakin siz anlayamazsınız.”

Müfessirimiz: “Onların hayatının bedenle değil, hatta zahiri duyularla hissedilecek cinsten olmadığına dair bir uyarı vardır. Bu durum akılla değil ancak vahiyle anlaşılabilir. Hasan-ı Basrî’den (r.a.) şöyle nakledilmiştir: ‘Şehitler Allah’ın katında diridirler; rızıkları ruhlarına sunulur da onlara huzur ve ferah ulaşır. Tıpkı Firavun hanedanının ruhlarına sabah akşam ateşin sunulup ta kendilerine zahmet ulaştığı gibi.’ Bu ayette ruhların başlı başına ayakta duran ve hissedilen beden cevherinden başka birer özü bulunduğuna ve bunun ölümden sonra duyarlı bir halde kaldığına, yani ruhun baki oluşu meselesine bir işaret vardır. Sahabînin ve tabînin çoğunluğunun görüşleri budur. Buna işaret eden daha birçok ayet ve hadis vardır. O halde burada bunun şehitlere tahsisi, makamlarının Allah yanında yüksekliğini bildirmek içindir ³⁶⁰ denilerek şehitlerin Allah yanında diri olduğu ayeti ve Hasan-ı Basrî’den (r.a.) gelen rivayetle delillendirilmiştir.

Örnek 2: Bakara Suresi 2 / 253. Ayet

تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللَّهُ وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ

“İşte o peygamberlerden kimini kiminden üstün kıldık, Allah onlardan kimiyle konuştu, kimini de derecelerle yükseltti.”

³⁶⁰ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., I, 175.

Müfessirimiz: (فَصَلُّنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ) “Bir kısmını diğerlerinden üstün kıldık.” Peygamberler arasındaki fazilet/üstünlük farkı, ancak onlardan bazısında zuhur eden hallerin daha fazla olmasından; özelliklerin yapılan ikramların ve nail oldukları lütufların farklı olmalarından, ellerinden zuhur eden mucizelerinde farklı kategorilerde olmasından ileri gelir. Üstünlük nübüvvetin dışında diğer birtakım hususlarda da söz konusu olabilir. Bunlardan dolayı onlardan kimisiyle (مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ) “Allah konuşmuş” ve onlardan bazısını da üstün derecelere yükseltmiştir. Onlardan öylesi vardır ki, Allah vasıtasız olarak Tur dağında Hz. Musa (a.s.) ile Sahih hadislerde sabit olduğu üzere Hz. Âdem (a.s.) ile ve yine Mi’raç’ta Sidre-i Munteha’ya ulaştığında Hz. Peygamber (sav) ile konuşmuştur. (وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ) “Bazılarına da yüksek ve yüce mertebeler tahsis etmiştir.”³⁶¹ Evrensel davetin ona mahsus olması, mucizelerinin kendisinden sonra da devam etmesi, delillerinin çokluğu gibi birçok yönden Hz. Peygamber (sav) diğer peygamberlere göre üstün kılınmıştır. Ebû Hureyre’den (r.a.) rivayet edildiğine göre Allah Rasulu (sav) şöyle buyurmuştur: “Peygamberler üzerine şu altı şeyle üstün kıldım:

- Bana “Cevâmi’ul-Kelim” (az sözle engin manalar dile getirme sanatı) verildi.
- Düşmana korku vermekle yardım olundum.
- Ganimetler bana helal kılındı.
- Yeryüzü benim için mescid ve temizleyici hale getirildi.
- (Diğer peygamberler sadece kendi kavimlerine gönderilirken) ben bütün insanlığa peygamber olarak gönderildim.

• Benimle peygamberlik son buldu”³⁶² diyerek, Hz. Musa (a.s.) ve Hz. Âdem (a.s.)’e verilen üstünlük derecelerini belirttikten sonra sadece Hz. Peygamber’e (sav) mahsus özellikleri beyân etmiştir. Buna göre Hz. Peygamber’e (sav) verilen faziletlerle diğer peygamberlere göre onun üstünlüğü dile getirilmiştir.

Örnek 3: Ahkâf Suresi 46 / 29. Ayet

وَإِذْ صَرَفْنَا إِلَيْكَ نَفَرًا مِّنَ الْجِنِّ يَسْتَمِعُونَ الْقُرْآنَ

“Bir zamanlar cin toplululğundan bir grubu, Kur’ân’ı dinlemek üzere sana doğru yönlendirmiştik.”

³⁶¹ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., I, 265.

³⁶² Müslim, Mesâcid, 1.

Müfessirimiz, Râğıb el-İsfahânî'den (v.V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) rivayetle diyor ki: “Cin: ‘Duyu organlarıyla algılanamayan gizli ve ruhani varlıklardır. Bu manevi varlıklar üç kısma ayrılır:

- Hayırlı olan, Allah’ın emrinden çıkmayan ve insana iyi şeyler ilham eden melekler,
- İnsanı aldatan, kötülöklere yönlendiren şeytanlar,
- Bu iki grup ortasında olan ve hem hayırlıları hem de şerlileri bulunan cinlerdir ki, Allah Teâlâ’nın (وَأَنَا مِّنَ الْمُسْلِمِينَ وَمِنَّا الْقَاسِطُونَ) “*Aramızda ilahi emirlere uyanlar da var, ama hak yoldan sapanlarımız da var*”³⁶³ ayet-i kerimesi buna işaret eder³⁶⁴ diyerek önce cin lafzının tanımı yapılmış, sonrasında cinlerin de müslümanı ve müslüman olmayanı olduğu ilgili ayetle izah edilmiştir.

Örnek 4: Araf Suresi 7 / 8. Ayet

وَالْوَزْنُ يَوْمَئِذٍ الْحَقُّ فَمَنْ تَقَلَّتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ

“O gün tartı haktır. Kimin (sevap) tartıları ağır gelirse, işte onlar kurtuluşa erenlerdir.”

Müfessirimiz: “Tartıdan kasıt, amellerin kıyamet gününde adaletle mizan ile tartılmasıdır. Bu tartının nasıl olacağı konusunda ihtilaf edilmiştir. Cumhura göre amel defterleri bir dili ve iki kefesi olan bir tartı ile tartılır; herkese eşit davranıldığına gösterilmesi ve her türlü mazeretin de önünün kesilmesi için bütün mahlûkatın gözünün önünde tartılır. Abdullah b. Amr el-As’tan (r.a.) rivayet edilen hadis te bunu destekler. O demiştir ki: ‘Rasulullah (sav) şöyle buyurdu: “Kıyamet gününde, herkesin gözü önünde (duyacağı bir şekilde) ümmetimden bir kişi çağrılacak. Onun karşısına her birisi gözüne uzanabildiği kadar uzanacak doksan dokuz kayıtlı sicil yayılacak. Sonra, şanı yüce ve mübarek olan Allah şöyle buyuracak: Bunlardan herhangi bir şeyi inkâr ediyor musun? O, hayır Rabbim diyecek. Yüce Allah soracak: Benim koruyucu yazıcılarım (meleklerim) sana zulmetti mi?. O, hayır diyecek, Sonra şöyle buyuracak: Senin ileri sürecekle bir mazeretin var mı? Senin bir hasenen var mı? Adam, korkacak ve: Hayır diyecek. Bu sefer AllahTeâlâ şöyle buyuracak. (Durum) sandığın gibi değil. Senin Bizim nezdimizde iyiliklerin var. Bugün senin aleyhine zulüm söz konusu olmaz, denilecek ve ona,

³⁶³ Cin 72/14.

³⁶⁴ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., V, 18.

üzerinde: “Eşhedü en lâilâhe illallah ve enne Muhammeden Abduhu ve Rasulühü” diye yazı bulunan bir belge çıkartılacak. O da, Rabbim bu kâğıt parçasığının bunca sicillere karşılık kıymeti ne olabilir ki? diyecek. Yüce Allah: Şüphesiz sana zulmedilmeyecek diye buyuracak ve bütün o siciller bir kefeye konulacak, (şehâdet kelimesinin yazılı olduğu) o kâğıt parçası da diğer kefeye konulacak. Bütün o siciller (in bulunduğu kefe) havaya kalkarken, o kâğıt parçası ağır basacak. Ve Allah'ın adına karşı hiç bir şey ağır basmayacak”³⁶⁵ ifadeleriyle Kelâmî meselelerden Hesap konusunun incelendiği hadisle söz konusu ayet delillendirilmiştir.

Örnek 5: Mü'min Suresi 40 / 46. Ayet

النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ

“Onlar sabah akşam o ateşe sokulurlar. Kıyametin kopacağı günde: firavun ailesini azabın en çetinine sokun (denilecek)!”

Müfessirimiz: “Buhari ve Müslim’de geçen bir hadiste Abdullah b. Ömer (r.a.)’den rivayet edildiğine göre, Allah Rasûlü (sav) şöyle buyurmuştur: ‘Biriniz öldüğü zaman, ona varıp yerleşeceği yeri sabah akşam gösterilir. O kimse cennet ehlinden ise cennetliklerin yeri, cehennem ehlinden ise cehennemliklerin yeri gösterilir. Ve ona işte senin yerleşeceğin yer burasıdır. Sonunda kıyamet günü Allah seni buraya gönderecek denilir.’³⁶⁶ İşte bu ayet kıyametten önce, öldükten sonra ateşe atıldıkları için, kabir azabının olduğuna dair delildir³⁶⁷ diyerek müfessirimizin burada kabir azabı hakkındaki görüşünü de öğrenmiş bulunmaktayız.

Örnek 6: Yasin Suresi 36 / 51. Ayet

وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَإِذَا هُمْ مِنَ الْأَجْدَاثِ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يَنْسِلُونَ

“Nihayet Sur’a üfürülecek. Bir de bakarsın ki onlar kabirlerinden kalkıp koşarak Rablerine giderler.”

Müfessirimiz: “Bu ikinci üfürüştür. Allah Teâlâ’nın(ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ أُخْرَىٰ فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ) “...Sonra ona bir daha üflenince, bir de ne göresin onlar ayağa kalkmış bakıyorlar”³⁶⁸ ayetinde buyurduğu gibidir. Buhari ve Müslim’de geçen Ebû

³⁶⁵ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., II, 200; Ayrıca bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 213.

³⁶⁶ Buhâri, *Cenâiz*, 39.

³⁶⁷ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., IV, 488.

³⁶⁸ Zümer, 39/68.

Hureyre'den (r.a.) rivayet edildiğine göre o demiştir ki: Hz Peygamber (sav) buyurdu ki: “İki üfleme arası kırktır.” dedi. Oradakiler: “Ey Ebû Hureyre: “Kırk gün mü?, ay mı?, kırk yıl mı?dediler: “Bir şey diyemem” dedi.³⁶⁹ Ebû Hureyre (r.a.) kırkla ilgili herhangi bir süre belirtmemişken, müfessirimiz kıyametle ilgili iki üfürme arasının kırk yıl olduğunu ifade etmiştir.

Örnek 7: Âl-i İmrân Suresi 3 / 6. Ayet

هُوَ الَّذِي يُصَوِّرُكُمْ فِي الْأَرْحَامِ كَيْفَ يَشَاءُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ

“Rahimlerde sizi dilediği gibi şekillendiren O’dur. Ondan başka ilah yoktur. O mutlak izzet ve hikmet sahibidir.”

Müfessirimiz: “Size dilediği şekli veren, yaratılıştta sizi siyah, beyaz, güzel, çirkin, nakıs, tam olarak dilediği gibi yaratan O’dur. Bu ayette Hristiyanların iddiaları red edilmektedir. Çünkü onlar Hz İsa’nın (a.s.) ilahlılığını iddia ederler. Yüce Allah diğer insanlar gibi Hz İsa’yı da (a.s.) ana rahminde şekillendirmiştir”³⁷⁰ denilerek Hz. İsa’nın da (a.s.) diğer insanlardan farklı olmadığını, onun da normal bir insan gibi teşekkül ettiği belirtilmiştir.

Örnek 8: Ra’d Suresi 13 / 5. Ayet

وَإِنْ تَعْجَبْ فَعَجَبٌ قَوْلُهُمْ أَإِذَا كُنَّا تُرَابًا أَئِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ

“Eğer şaşacağın bir şey varsa o da onların, ‘Biz toprak olduğumuz zaman gerçekten yeniden mi yaratılacakmışız?’ demeleridir. Onlar, Rablerini inkâr edenlerdir.”

Müfessirimiz: (أُولَٰئِكَ) “Onlar”, Rablerinin büyük alâmetlerini açık seçik gördükten sonra, ba’s’i inkâr edenlerdir. İmana götüren bu durumu keşke görebilselerdi. (الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ) Cenâb-ı Hakk’ın “işte bunlar Rablerini tanımayanlardır” buyruğu yeniden dirilişi inkârın Allah’ın kudretini inkâr etmek olabileceği için küfür neticesi ortaya çıkmıştır. Bu ifâde, ölümden sonra dirilmeyi ve Kıyameti inkâr eden herkesin kâfir olduğuna delâlet etmektedir”³⁷¹ beyânı ile hükmün kesin oluşu belirtilmiştir.

³⁶⁹ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., IV, 353.

³⁷⁰ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., I, 300.

³⁷¹ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., III, 10, III, 256.

Örnek 9: Kıyâme Suresi 75 / 22,23. Ayet

وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاطِرَةٌ

“Oysa o gün bir kısım yüzler rablerine bakarak muthulukla parıldayacaktır.”

Müfessirimiz: “Yani görenle Allah Teâlâ arasında bir mesâfe mevcut olmaksızın, bir yönde olmadan ve mahiyeti bilinmeden apaçık şekilde Rablerine bakar. Mütalaa konusunda tam anlamıyla O’nun cemâlini görür. Bil ki ehl-i sünnet’in çoğu, mü’minlerin kıyâmet günü (ahirette) Allah’ı görecekleri hususunda bu ayete tutunurlar. Mu’tezile’ye göre ayetin manası Rablerinin nimetlerini beklemekte idirler şeklindedir. Vücûh kelimesinin insanın yüzüne isnâd edilmemesi, nazar kelimesinin de intizar manasına hamledilip, Cennette Ru’yet’ullah’a mülâki olanamıyacağı sebebiyle, Mu’tezile’nin bu görüşü reddedilmiştir. el-Ezherî (v. 370/980) dedi ki: ‘Araplar, intizar (beklemek) anlamında (نظرتُ إلى الشيء) demezler. Ancak göz ile görmek anlamında kullanılan, (نظرتُ فلاناً) Filana baktım derler. Buhari ve Müslim’in rivayet etmiş oldukları hadis-i şerif te ehl-i sünnetin bu görüşünü destekler. Cerir b. Abdullah (r.a.) demiştir ki : ‘Biz Rasullullah (sav)’ın yanında oturuyorduk. Bir dolunay gecesini, aya baktı ve : ‘Siz şu ayı gördüğünüz gibi, Rabbinizi de böyle perdesiz göreceksiniz ve O’nu görmede herhangi bir sıkışıklığa düşmeyeceksiniz’³⁷² diyerek müfessirimiz Ehl-i sünnete olan bağlılığını göstermiştir.

Örnek 10: A’raf Suresi 7/ 43. Ayet

وَنُودُوا أَن تِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي أُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ

“Onlara,”İşte size cennet! Yapmış olduğunuz iyi amellere karşılık o size kaldı” diye seslenilir.”

Müfessirimiz ayetle ilgili: “Yani salih amelleriniz sebebiyle demektir. Miras olarak diye isimlendirilişi ise sadece Allah’ın lütfu sebebiyle olup, bilakis amel karşılığı olmamasından dolayıdır. Mu’tezile, kulun cennete ancak amelleri sebebiyle girebileceğini iddia etmektedir. (بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ) ilâhi lütfu ile değil. Mâlumdur ki, bir kimsenin Allah Teâlâ’nın fazl-ı keremine gerek olmadan aklen, sahibinin eylemleri

³⁷² el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., V, 376. Ayrıca bkz. Buhârî, *Mevâkit*, 16, 26; *Ezan*, 129; Ebû Dâvud, *Sünnet*, 19; Tirmizî, *Cennet*, 16.

neticesinde cennete girebilmesidir. Özetle cennete girmenin yolunu Allah Teâlâ lütfu ile düzenlediği anlaşılr. Şayet O'nun lütfu olmasaydı böyle olmazdı. Onların (Mu'tezile) bu konu hakkındaki son sözleri şudur, şüphesiz ki cennet ve onun nimetleri Allah Teâlâ üzerine bir haktır. O'nun burada lütfuna gerek yoktur. Bilakis O, sahibine borcunu ödeyen kişi gibidir. Bu, Allah Teâlâ'ya büyük bir iftiradır. Sahih hadisi de yalanlamaktır ki: *“Sizden hiç kimsenin ameli kendisini cennete asla sokamayacaktır. “Sen de mi? Ey Allah'ın Rasûlü!”, demeleri üzerine şöyle buyurdu: ‘Ben dâhi, Allah'ın kendinden bir rahmete ve bir lütfu beni barındırması hali müstesnâ”*³⁷³ konuyu bu şekilde tefsir ederek, Mu'tezile ve onun taraftarlarına karşı ehl-i sünneti müdafaa etmiştir.

el-Muktetaf'ta kısa ve özlü olarak kelâmî meselelere temas edilmiştir. Mustafa Hayrî Efendi, kelâmî meseleleri istifade ettiği kaynaklara dayanarak verdiği gibi zaman zaman kendi görüşlerini de belirtir. Ehl-i sünnet akîdesine bağlı kalarak başta mu'tezile olmak üzere şîa ve tarikatlerin Ehl-i Sünnet'e muhalif görüşlerini tenkit eder.

4.3. Lugavi Yönden Tefsirinin Özelliği

Sarf ve Lugat ilimleri, Kur'ân İlimlerinde bir müfessirin iyi bilmesi gereken ilimler arasında zikredilmiştir. Kur'ân-ı Kerim Arapça olarak nazil olduğundan dolayı ayetleri açıklarken ve hüküm çıkarırken bu iki ilimden yararlanılması gerekir.³⁷⁴

Müfessirimiz de, tefsirinde dilsel açıklamalarda bulunmuştur. Biz bu başlık altında Mustafa Hayrî Efendi'nin, Sarf ve Lugat, Nahiv ve Belâğat İlimlerinden yararlanarak yapmış olduğu tefsire örnekler vereceğiz.

Örnek 1: Fatiha Suresi 1 / 1. Ayet

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

“Rahmeti sonsuz, merhameti sınırsız Allah'ın adıyla”

Müfessirimiz: “Besmeledeki bâ harf-i ceri hazfedilmiş bir fiile tealluk etmektedir. Allah Teâlâ burada besmele çekilen işi ayrıca zikretmedi. Burada önemli olan Allah'ın ismini, hazfedilen fiilden önce zikrederek sadece O'nun isminin

³⁷³ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., II, 221; Bkz. Buhârî, *Rikâk*, 18; Müslim, *Sıfât 'ü'l-Münâfikîn*, 71,76,78; İbn Mâce, *Zühd*, 20; Dârimî, *Rikâk*, 24; Müsned, II, 235, 256, 264.

³⁷⁴ Zerkânî, *Menâhil*, I, 519.

zikredilmesi gerektiği anlamını kastetmesi gerekli olmuştur. Burada Allah'ın varlığının konumunu, hususiyetinin delâletini ve yüceltilmesinin, sadece kendisine yapılacağı anlamını ifade etmek maksadıyla isim, fiilin öncesinde zikredilmiştir. Buna göre Peygamber (sav) “Allah’ın ismi ile başlanmayan her önemli iş, eksiktir; sonuçsuzdur”³⁷⁵ buyurmuş olduğu için mü’min yaptığı fiilin şeriata muteber sayılması ve sünnete uygun olmasının, ancak başında Allah’ın ismini zikretmesi ile mümkün olacağına, aksi takdirde o fiilin yok hükmünde sayılacağına inanır. Bu durumda mana “Allah’ın ismi ile okuyorum.” şeklinde olur. Kendi ismi ile nasıl teberrük edileceğini kendisine nasıl hamd edileceğini ve O’nun lutfunun nasıl istenileceğini öğrenmeleri için bu ve bundan sonraki ifadeler kulların dilinden söylenmiştir.³⁷⁶ Ayette bir kimsenin herhangi bir şeye başlamadan önce Allah Teâlâ’nın adının öne alınması hususu ifade edilmektedir. Müfessirimiz de bu konuyu gramer açısından inceleyerek güzel bir şekilde izah etmiştir.

Örnek 2: Bakara Suresi 2/ 18. Ayet

صُمُّ بُكْمٌ عُمًى فَهُمْ لَا يَرْجِعُونَ

“Artık onlar sağırdırlar, dilsizlerdir ve körlerdir; bu yüzden geri de dönemezler.”

Müfessirimiz: (الصَّمُّ) “Sağırlık” işitmeyi engelleyen, kulaktaki tıkanıklık demektir. (البُكْمُ) “Dilsiz” konuşmayı engelleyen, dildeki düğümlülüktür. (الْعُمًى) “Körlük” Görmenin gitmesi, yok olması demektir ³⁷⁷ diyerek kelimeleri lugavî yönden tek tek izah etmiştir.

Örnek 3: Bakara Suresi 2/ 271. Ayet

إِنْ تُبْدُوا الصَّدَقَاتِ فَنِعِمَّا هِيَ وَإِنْ تُخْفُوهَا وَتُؤْتُوهَا الْفُقَرَاءَ فَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ وَيُكَفِّرُ عَنْكُم مِّن سَيِّئَاتِكُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ

“Sadakaları açık olarak verirsiniz bu ne güzel! Şayet onu yoksullara verirken gizlerseniz bu sizin daha da hayırlıdır ve sizin bir kısım günahlarınıza kefarete olur. Allah yaptıklarınızdan haberdardır.”

³⁷⁵ İbn Mâce, *Nikâh*, 32.

³⁷⁶ el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, I, 9-10.

³⁷⁷ el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, I, 45.

Müfessirimiz: “التكفير”) kelimesinin asıl manası gizlemek ve örtmek demektir. Günahların örtülüp, cezanın giderilmesi ise, sevap ve tövbe ile insandan onun kaldırılmasıdır. Böylece o kişi hiç günah işlememiş gibi olur ³⁷⁸ denilerek kelimenin ince dil analizi yapılmıştır.

Örnek 4:Nisa Suresi 4/ 83. Ayet

وَإِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِّنَ الْأَمْنِ أَوْ الْخَوْفِ أَذَاعُوا بِهِ وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَى أُولِي الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ

“Kendilerine güven veya korku veren bir haber geldiğinde onu yayıyorlar. Hâlbuki onu Rasulullah’a ve aralarından yetki sahibi kimselere götürselerdi, içlerinden haberin mana ve maksadını çıkarabilenler şüphesiz onu anlardı.”

Müfessirimiz: “Bunlar, işin aslına dair bilgiyi onların sayesinde yani, Hz. Peygamber (sav) ve yetkililerden işin iç yüzünü öğrenen kimselerdir.(الإستنباط) kelimesi (نَبَط) kökünden türetilmiştir. O da, kuyu ilk kazıldığında çıkan sudur. Kişinin, üstün zekâsı sayesinde manaları çıkarsamasını anlatmak üzere istiare olarak ta kullanılır. Müctehid, anlayışı ve içtihiyâyla kitap ve sünnet’ten çıkarsamada bulunduğu, “Fakih meseleden ahkâm istinbat etti” denir ³⁷⁹ denilerek kelimenin daha iyi anlaşılması için örnek cümle ile izah edilmiştir.

Örnek 5: Nisa Suresi 4/ 162. Ayet

لَكِنِ الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ مِنْهُمْ وَالْمُؤْمِنُونَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ وَالْمُؤْتُونَ الزَّكَاةَ...

“Onlar arasından ilimde derinleşmiş olanlarla müminler –ki bunlar sana indirilene ve senden önce indirilmiş olana iman ederler- namazı kılanlar, zekâtı verenler... başkadır.”

Müfessirimiz: (وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ) “Namazı dosdoğru kılanlar...” ifadesi, medh üzere mansuptur. Yani, diğer ibadetlerden özellikle namazın dile getirilmesi, faziletini belirtmek için başında var sayılan bir (امدح) “emdehu” fiilinin mef’ulü olarak mansuptur. Allah Teâlâ’nın bu tam ve kusursuz ifadesinde ince bir mana vardır. Buradaki ince mananın ayırt edici özelliği ise namazdır. Onun ikâmesi de tam ve mükemmel bir îmanın işâretidir. İşte âyetin takdiri de, “Yani namazı dosdoğru

³⁷⁸ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., I, 283.

³⁷⁹ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., I, 480.

kılanları kastediyorum” şeklindedir”³⁸⁰ demiştir. Ayette namaza dair özel bir vurgu vardır. Müfessirimiz de bu durumu nahvî yönden izah etmiştir.

Örnek 6: Mâide Suresi 5 / 4. Ayet

يَسْأَلُونَكَ مَاذَا أُحِلَّ لَهُمْ قُلْ أُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّبَاتُ وَمَا عَلَّمْتُم مِّنَ الْجَوَارِحِ مُكَلِّبِينَ تُعَلِّمُونَهُنَّ مِمَّا عَلَّمَكُمُ اللَّهُ

“Kendileri için nelerin helal kılındığını sana soruyorlar. De ki: “İyi ve temiz olanlar size helal kılınmıştır.” Yırtıcı hayvanlardan olup Allah’ın size öğrettiği ile eğiterek avcı hale getirdiğiniz hayvanların sizin için yakaladıklarından da yiyin.”

Müfessirimiz: (الْجَوَارِحِ) “yani eğittiklerinizin avları. (الجوارح) “el-cevârih” (الجارحة) kelimesinin çoğuludur. Kelimenin sonundaki hâ mübalağa için gelmiştir. Yetiştirilmiş, yırtıcı hayvanlar ve alıcı kuşlar diye tefsir edilmiştir. Çoğunlukla köpek, çakal, doğan ve şahin gibi hayvanlar avlarını yaraladıklarından ötürü (الجوارح) “el-cevârih” diye isimlendirilmiştir. Ayrıca helâl olabilmesi için yaralayıp kan akıtması da gerekir. (مُكَلِّبِينَ) Eğitimin en fazla köpek cinsi üzerinde gerçekleşmesinden dolayı kelb yani köpek kelimesinden türetilmiş olup, av hayvanı eğitici demektir. (مُكَلِّب) Mükellib, avcı hayvanı yetiştirip, avın peşinden göndermek anlamına gelir.³⁸¹ Müfessirimizin kelimeleri izah ederken dile olan hâkimiyeti göze çapmaktadır. Ayetteki manayı okuyucuya en sağlıklı bir şekilde verebilmek için kelimeleri ayrıntılı bir şekilde izah etmiştir.

Örnek 7: Mâide Suresi 5 / 12. Ayet

وَلَقَدْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَبَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيبًا

“Andolsun ki Allah İsrailoğullarından söz almıştı. Onlardan on iki de (nakîb) temsilci göndermiştik.”

Müfessirimiz: (النقيب) kelimesi (النقب) kökünden türemiştir. (وَبَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيبًا) “فَتَقَبَّطُوا فِي الْبِلَادِ”³⁸² âyet-i kerimesinde geçtiği gibi, teftiş etmek anlamına gelir. Bundan dolayı *Nakîb*, mensup olduğu kavmin hallerini denetleyen kişi demektir. Kavminin durumunu iyi bildiği için arif te denir. Rivayet edildi ki; İsrailoğulları, Firavun’un helakinden sonra Mısırda istikrar bulunca Allah onlara

³⁸⁰ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., I, 527.

³⁸¹ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., II, 10.

³⁸² Kaf 50/36.

Suriye toprakları Erîha'ya gitmelerini emretti. Orada zorba Kenanlılar oturmaktaydı. Hazret-i Mûsâ'ya her boydan kavminin kendilerine emrolunan şeyi yapacaklarına dair kefil olacak, güvence verecek birer temsilci (النقيب) delege seçmesini emretti. Hazret-i Mûsâ bu temsilcileri seçti. İsrailoğullarından söz aldı ve temsilciler bu sözün gereğini yerine getireceklerine dair kavimlerine kefil oldular. Kenan topraklarına yaklaşıncı Hazret-i Mûsâ temsilcileri haber toplamak üzere gönderdi. Orada iri cüsseli adamlar, görülmedik bir güç ve kudret gördüler. Bunun üzerine korktular ve dönüp kavimlerine gördüklerini anlattılar. Oysa Hazret-i Mûsâ onlarla konuşmalarını yasaklamıştı ³⁸³ demiştir. Müfessirimiz kelimelerin izahıyla birlikte diğer ayetlerde geçen türevlerini de örnek olarak göstermesi konuyu daha iyi anlaşılır hale getirmiştir.

Örnek 8:Maide Suresi 5/ 75. Ayet

مَا الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ وَأُمُّهُ صِدِّيقَةٌ كَانَا يَأْكُلَانِ الطَّعَامَ انْظُرْ كَيْفَ نُبَيِّنُ لَهُمُ الْآيَاتِ ثُمَّ انْظُرْ أَنَّى يُؤْفَكُونَ

“Meryem oğlu mesih sadece bir peygamberdir. Ondan öncede peygamberler gelip geçmiştir. Onun annesi dürüst ve inançlı bir kadındır. İkisi de yiyip içen birer insandı. Bak, ayetleri onlara nasıl açıklıyoruz, sonra bak nasıl saptırılıyorlar!”

Müfessirimiz: “Yani haktan nasıl da döndürülüyorlar...(الإفك) “İfk” yalan söylemek demektir. Kelimenin asıl manası döndürmek ve çevirmektir. Yalana da haktan döndürdüğü için ifk denilmiştir. Bunun, “bühtan/iftirâ” manasında olduğu da söylenmiştir ki “Bühtan”, farkına varmadan kişinin başına ansızın gelen bir şeydir. ³⁸⁴ Ayette Hz. Meryem’in ve Hz. İsa’nın mahiyeti meselesine herkesin anlayabileceği bir üslûpla açık bir cevap getirmektedir. “İfk” kelimesinin gramer yönünden incelenmesi ayeti daha iyi anlaşılır hale getirmiştir.

Örnek 9:Araf Suresi 7/ 169. Ayet

فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ وَرِثُوا الْكِتَابَ يَأْخُذُونَ عَرَضَ هَذَا الْأَدْنَى

“Onların ardından kitaba vâris olan şu dünyanın geçici menfaatine sarılan bir kuşak geldi.”

³⁸³ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., II, 18.

³⁸⁴ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., II, 64.

Müfessirimiz: “Lâm’ın sükûnü ile yazılan (خَلْفٌ) kelimesi genellikle şer konusunda kötülükte başkasının yerine geçen demektir. Lââm’ın fethasıyla yazılan (خَلَفٌ) kelimesi ise hayır konusunda başkasının yerine geçen manasınadır. Arapların Allah seni hayırlı selefe hayırlı halef kılsın! Şeklindeki sözleri, bu kelimedendir.³⁸⁵ Ayette her topluluğun iyilerinin ve kötülerinin bulunduğu; kötü olanların tuttukları yanlış yoldan dönsünler diye iyi durumlarla da imtihan edildikleri bildirilmiştir. Burada söz konusu kelimenin sarf yönünden tahlili yapılarak, ayetin okuyucu tarafından daha iyi anlaşılması sağlanmıştır.

Örnek 10: Meryem Suresi 19/ 68. Ayet

فَوَرَبِّكَ لَنَحْشُرَنَّهُمْ وَالشَّيَاطِينَ ثُمَّ لَنُحْضِرَنَّهُمْ حَوْلَ جَهَنَّمَ جِثِيًّا

“Rabbine andolsun ki onları şeytanlarla birlikte mahşerde toplayacağız; sonra onları cehennemin çevresinde diz üstü çökmüş vaziyette hazır tutacağız.”

Müfessirimiz: “ (جِثِيًّا) Cisiy, (جاث) kelimesinin çoğulu olup “diz üstü oturanlar” demektir. Yani korkunun şiddetinden dolayı bir kimse diz üstü oturduğunda (جاث)denir. O suçluları, korku ve dehşetten dizleri üstüne çökmüş olarak cehennemin çevresine getiririz. İlim ehli (جاثون) kelimesi ile ilgili ayette (وَتَرَى كُلَّ أُمَّةٍ جَاثِيَةً) “Ve sen her ümmeti diz çökmüş halde göreceksin”³⁸⁶ buyurulmuştur.³⁸⁷ Ayette her bir kâfirin, bir şeytanla aynı zincire vurulmuş olarak mahşer yerine getirilişinden bahsedilmektedir. Olayın şiddetinden dolayı dizleri üzere çöken kâfirlerin durumunu izah etmek için müfessirimiz (جاثون) kelimesini tahlil etmiştir.

el-Muktetafta ayetler bir veya birkaç kelime halinde alınarak sarf, nahiv, istikak ve mana yönünden tahlil edilmiştir. Mustafa Hayrî Efendi, bu hususta faydalandığı kaynaklara da genellikle temas etmişse de bazı kısa açıklamalarda buna lüzûm görmemiştir. Kelimelerin mânâlarını verirken istifade ettiği kaynak bazı müteber lügatların yanı sıra Râğıb el-İsfahânî’nin el-Müfredât adlı eseridir.

³⁸⁵ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., II, 291.

³⁸⁶ Câsiye 45/28

³⁸⁷ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., III, 314.

4.4. Şiir İle İstişhadı

Kur’ân-ı Kerim Hz. Peygamber (sav) döneminde kullanılan Arapça ile inmiştir. Bu dil Ku’an’ı anlamamız açısından önemlidir. O dönem Arapçasına bizi ulaştıran tarihi kaynaklar ise şiirlerdir. Dolayısıyla Kur’ân lafızlarının anlaşılması için, sahabe ve tabiün döneminden bu yana Arap şiirinden istifade edilmiştir.³⁸⁸ Hz. Ömer (r.a.) devrinde (12/634-24/644) bir Kur’ân kelimesinin anlamının şiirle belirlendiğine dair bir rivayet mevcuttur.³⁸⁹ Bu rivâyete göre Hz. Ömer (r.a.) “Ey insanlar! Divânınız olan Câhiliye şiirine sarılın. Çünkü onda Kitabınızın tefsîri ve kelâmınızın manaları mevcuttur”³⁹⁰ demiş olması, ashâb-ı kirâmın bu metodu geliştirerek kullanmış olabileceğini düşündürmektedir.³⁹¹ Kur’ân kelimelerinin anlamlarını delillendirme de kullanılan bu yöntem gelenek haline gelmiştir. Müfessirimiz Mustafa Hayrî Efendi de tefsirinde bu geleneği devam ettirerek, şiir ile istişhâd metodunu kullanmıştır.

Örnek 1: Bakara Suresi 2/ 2. Ayet

ذَٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ

“İşte kitap; onda asla şüphe yoktur. O gûnahtan sakınanlar için bir rehberdir.”

Müfessirimiz: “(هُدًى) (الْهُدَى) “el-Hüda” kelimesi (هُدًى) “hüden” kelimesinin mastarıdır. İsm-i fail manasında olup, insanı amacına ulaştırmak, kılavuzluk etmek demektir. Hidayet, kendisinden faydalanan müttakiler için mahsus kılınmıştır. Kitabın kılavuz olması müslüman veya kâfir herbir izleyici için umumdur. Bu itibarla Allah Teâlâ (هُدًى لِّلنَّاسِ) Kur’ân’ın bütün insanlar için hidayet³⁹² olduğunu bildirmiştir. (الْإِتْقَانُ) kelimesi (الْوَفَايَةُ) kökünden türemiştir. Hoş görülme-yen her türlü eylemlerden sakınmak demektir. (التَّقِيَّةُ) “takiyye” kelimesi de (النَّقْوَى) kökünden türetilmiş bir isimdir. Şair şu beyitleri söylemiştir:³⁹³

³⁸⁸ Suyûtî, *İtkân*, I, 121.

³⁸⁹ Nahl 16/47. âyetteki خوف kelimesi. Bkz. Kurtubî, X, 110.

³⁹⁰ Bkz. Kurtubî, X, 111.

³⁹¹ Ögmüş, Harun, Tefsirde Şiirle İstişhad Açısından Hicrî 2. Asrın Önemi, *Kur’ân İlimleri ve Tefsir Usûlü, İlim Yayma Vakfı*, Ankara 2009, s. 352.

³⁹² Bakara 2/185.

³⁹³ İbnu’l-Mu’taz, *Divân*, (nşr. M. Bed’î Şerif), Kahire 1401/1990, s. 26.

خَلَّ الذُّنُوبَ كَبِيرَهَا وَصَغِيرَهَا ذَاكَ النَّقَى
لَا تَحْقِرَنَّ صَغِيرَةً إِنَّ الْجِبَالَ مِنَ الْحَصَى

Bırak günahları büyüğüyle küçüğüyle. İşte takva budur.

Küçük günahı önemsiz görme. Çünkü dağlar çakıl taşlarından olur.³⁹⁴

demıştır. Ayette geçen kelimelerin lugavî tahlilini gerçekleştirdikten sonra (التَّقْوَى) “takva” lafzının yorumunu Abbâsî Halifelerinden edip ve şair olan İbnu’l-Mu’tez’e (v. 296/908) ait şiirle tamamlamıştır. Müfessirimiz ilgili ayetin tefsirinde Kurtubî’den³⁹⁵ istifade etmiştir.

Örnek 2: Bakara Suresi 2/ 61. Ayet

وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَى لَنْ نَصْبِرَ عَلَى طَعَامٍ وَاحِدٍ فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ مِنْ
بَقْلِهَا وَقِثَّائِهَا وَفُومِهَا وَعَدَسِهَا وَبَصِلِهَا

“Hani siz, ‘Ey Musa! Biz birtek yiyecekle dayanamayacağız. Bizim için Rabbine dua et de bize toprağın mahsullerinden; sebzelerinden, kabakgillerinden, sarımsağından, mercimeğinden, soğanından bitirsin’ demiştiniz.”

Müfessirimiz: “Bazı tefsirciler (الفُومُ) kelimesini buğday diye tefsir ederlerken, bazıları da sarımsak diye tefsir etmişlerdir. Bu kelime ikincisine daha yakındır. Çünkü sarımsak soğana benzer bir mahsüldür. İbn Mes’ûd (r.a.) kıraatında peltek se ile (وَتُومِهَا) şeklinde okunması da bu görüşün delilidir. İmâm Fahrüddin er-Râzî: ‘Sarımsak, mercimek ve soğana buğdaydan daha uygun düşmektedir’³⁹⁶ demiştir. İmâm Kurtubî de bu görüşü teyid etmek için şair Hassan b. Sâbit’in, İslam düşmanlarını hicvettiği şu beytini zikreder.³⁹⁷

وَ أَنْتُمْ أَنْاسٌ لِنَامِ الْأُصُولِ ... طَعَامَكُمْ الْفُومُ وَالْحَوْقُلُ

Siz asaletsiz alçak insanlarsınız... Yedikleriniz soğan ve sarımsaktan ibarettir.³⁹⁸

³⁹⁴ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., I, 28.

³⁹⁵ Bkz. Kurtubî, el-Câmiu’l-Ahkâm, I, 250.

³⁹⁶ Bkz., Râzî, Tefsîr-i Kebîr, III, 107.

³⁹⁷ Hassan b. Sabit, Dîvân, (nşr. Abdurrahman el Berkûkî), Beyrut 1966, s. 243, Bkz. Kurtubî, el-Câmiu’l-Ahkâm, II, 147.

³⁹⁸ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., I, 94;

Kelimelerin analizinden sonra yukarıdaki Hz. Peygamber'in (sav) şairi olarak bilinen muhadramûnlardan olan Hassan b. Sabit'e (v. 60/680) ait şiirle, ayette geçen (الْفَوْم) kelimesinin anlamının sarımsak olduğunu izah etmiştir. Müfessirimiz burada Ebû Hayyân³⁹⁹ ve Kurtubî'den⁴⁰⁰ istifade etmiştir.

Örnek 3: Bakara Suresi 2/ 100. Ayet

أَوْكَلَمَا عَاهَدُوا عَهْدًا نَبَذَهُ فَرِيقٌ مِنْهُمْ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ

“Ne zaman onlar bir söz verdilerse yine kendilerinden bir grup onu bozup bir kenara atmadı mı? Zaten onların çoğu iman etmezler.”

Müfessirimiz: “(النَّبَذَ) Atmak ve bırakmak demektir. Daha sonra dinin önemli gördüğü, emirlerini umursamamak ve önemsememek anlamında kullanılmaya başlandı. Şâir bu kelimeyi şöyle kullanmıştır.”⁴⁰¹

إِنَّ الَّذِينَ أَمَرْتَهُمْ أَنْ يَغْدِلُوا نَبَذُوا كِتَابَكَ وَاسْتَحْلُوا الْمَحْرَمَ

Kendilerine âdil olmalarını emrettiğin kimseler, Senin kitabını attılar ve haramları helal saydılar.⁴⁰²

Bu bağlamda müfessirimiz Yahûdîlerin sadakatsizliğinden bahseden âyet-i kerimenin istişhatında Kurtubî'nin de kullandığı beyitten istifade etmiştir.⁴⁰³

Örnek 4: Âl-i İmrân Suresi 3/ 28. Ayet

لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللَّهِ فِي شَيْءٍ

“Müminler müminleri bırakıp da kâfirleri dost edinmesin. Kim bunu yaparsa artık Allah'la olan bağı koparmış demektir.”

Müfessirimiz: “(مَنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ) yani kâfirleri mü'minlere tercih etmeyin. (وَمَنْ) “Kim bunu yapar”, yani kâfirleri velî edinir ise, gerçekten bu ifade ile sert bir şekilde eleştirilmiştir. (فَلَيْسَ مِنَ اللَّهِ فِي شَيْءٍ) Bu ayette bir hazf bulunmaktadır. Yani Allah'ın velâyetinden ve onun dininden tamamen çıkmıştır. (شَيْءٍ)'in tenvini tahkir için gelmiştir. Hiçbir şey hususunda Allah'ın dini ve velâyeti'nin kullanılması doğru

³⁹⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, I, 381.

⁴⁰⁰ Bkz. Kurtubî, *el-Câmiu'l-Ahkâm*, II, 147.

⁴⁰¹ Bkz., el-Muberrred, *el-Kâmil Fi'l-Luga ve'l-Edeb*, (thk. Muhammed Ahmed ed-Dâli), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1984, s. II, 837

⁴⁰² el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, I, 130.

⁴⁰³ Bkz. Kurtubî, *el-Câmiu'l-Ahkâm*, II, 268.

değildir. Zira aynı anda hem bir kimseyi hem de onun düşmanını velî edinmek çelişkilidir. Şair şöyle demiştir: ⁴⁰⁴

تَوَدُّ عَدُوِّي ثُمَّ تَزْعُمُ أَنَّي صَدِيقُكَ لَيْسَ النَّوْكَ عَنْكَ بِعَازِبٍ

Hem dostunum diye iddia ediyorsun hem de düşmanımı seviyorsun!

Anlaşılan, ahmaklık pek te uzak değil senden ⁴⁰⁵

İfadesiyle bir mü'min'in ancak mü'min bir kimseyi dost edinmesi gerektiğini Bedevî şairlerden Nâbiga eş-Şeybânî'ye ait şiiri ayetin izahında kullanmıştır. Râzî ⁴⁰⁶, Âlûsî ⁴⁰⁷ ve Ebus Suûd Efendi ⁴⁰⁸ gibi birtakım müfessirler de aynı şiir ile istişhatta bulunmuşlardır.

Örnek 5: Meryem Suresi 19/ 59. Ayet

فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ أَضَاعُوا الصَّلَاةَ وَاتَّبَعُوا الشَّهْوَاتِ فَسُوفَ يَلْقَوْنَ غِيًّا

“Sonra bunların ardından artık namazı kılmayan ve nefsânî arzulara uyan bir nesil geldi. Bunlar elbette azgınlıklarının cezasını bulacaklardır.”

Müfessirimiz: “Araplara göre her şer (غِيٍّ) ; her hayır, her iyi şey de (رَشَادٌ) dır. Nitekim şâir şöyle demiştir:

فَمَنْ يَلْقَ خَيْرًا يَحْمَدِ النَّاسُ أَمْرَهُ وَمَنْ يَغْوِ لَا يَعْدِمُ عَلَى الْغِيِّ لَأَمَّا

Kim bir hayırla yüz yüze gelir; (onu yaparsa), insanlar onun halini medh ve senâ ederler.

Kim de azgınlşırsa, bu azgınlığından dolayı onunda kınayanları eksik olmaz. ⁴⁰⁹

(غِيٍّ) “şer” kelimesi ile ayette verilmek istenen mesajı cahiliye dönemi şairlerinden el-Murakkaş el-Asgar’ait şiir dizeleriyle okuyucuya sunmuştur. Mezkûr

⁴⁰⁴ Bkz., Şeybânî, Nâbiga, *Dîvân*, (nşr. Ahmed Nesim), Kahire 1351/1932.

⁴⁰⁵ el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, I, 314.

⁴⁰⁶ Bkz., Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, VIII, 13.

⁴⁰⁷ Bkz., Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, III, 121.

⁴⁰⁸ Bkz., Ebu's-Suud, *İrşâdü Akli's-Selîm*, II, 23.

⁴⁰⁹ el-Hisnî el-Mansûrî, *a.g.e.*, III, 310; Ayrıca bkz. ed-Dabbî, el-Mufaddal b. Ya'la b. Salim el-Mufaddaliyyât, (Tah. Ahmed Muhammed Şakir-Abdusselam Muhammed Harun), Dâru'l-Meârif. Kahire ts.

ayetin tefsirinde Taberî ⁴¹⁰, Zemahşeri ⁴¹¹, Razi ⁴¹², Beydavî ⁴¹³ ve Kurtubî ⁴¹⁴ gibi müfessirler de aynı şiirle istiştahatta bulunmuşlardır.

Kur'ân'ın indiği dönemde araplara ait dinî inanç, sosyal ve ahlâkî yaşantıları ile ilgili birtakım bilgileri şiirlerden öğrenebiliyoruz. Sahabe döneminde başlayan tefsirde şiirle istiştahad gelenek haline gelmiş, müfessirlerde bu geleneği devam ettirmişlerdir. Örneklerde de görüldüğü üzere müfessirimiz, o günkü Arap dili hakkında önemli bir kaynak olan şiirlerden istifade etmiş, Kur'ân'ın daha iyi anlaşılmasında yardımcı bir unsur olduğunu vurgulamıştır.

4.5.İlmî Tefsir Özelliği

İlmî Tefsir, Kur'ân metninde ilmî ıstılahları hâkim kılan ve muhtelif ilimleri ve felsefî görüşleri ondan çıkarmaya çalışan bir tefsirdir. ⁴¹⁵ Bu durumda ilmî tefsir, canlıların yaratılışı ve sistemini, sosyal olayların sebep ve sonuçlarıyla ilgili ayetleri açıklarken fizik, kimya, astronomi, tıp ve biyoloji gibi bilim dallarından istifade etmiştir. Kur'ân bilimsel hakikatleri ve genel esasları, indirildiği asrın ilmî anlayışına hitap ederek açıklamayıp, her çağın telakkisine uygun genel ilkeler şeklinde ifade etmiştir. Çünkü Kur'ân'ın gayesi çeşitli ilimleri kendine konu edinmek değil, hak yoldan çıkmış insanları hidâyete sevkettir. Bu bakımdan o, yüce gayesini gerçekleştirirken birtaraftan da inananların imanlarını kuvvetlendirmek maksadıyla zaman zaman çeşitli ilim ve fenlere işaret etmiştir. ⁴¹⁶ Bu bağlamda müfessirimiz Mustafa Hayrî Efendi de, Kur'ân'ın ilgili ayetlerin tefsirinde Allah Teâlâ'nın yüce otoritesine, yaratılıştaki düzen ve ahenge dikkatimizi çekip, okuyucuyu araştırmaya ve öğrenmeye yönlendirmektedir.

Bu nokta da el-Muktetaf'ta geçen ilmî tefsir ile ilgili misaller şunlardır;

Örnek1: Bakara Suresi 2 / 22. Ayet

⁴¹⁰ Bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XV, 574.

⁴¹¹ Bkz., Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 33.

⁴¹² Bkz., Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XXI, 236.

⁴¹³ Bkz., Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, IV/14.

⁴¹⁴ Bkz., Kurtubî, *el-Câmiu'l-Ahkâm*, XIII, 477.

⁴¹⁵ el-Hûlî, Emin, “Kur'ân Tefsirinde Yeni Bir Metod”, (terc. Mevlüt Güngör, İst. 1995, s.41.

⁴¹⁶ Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, s. 230.

الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَّكُمْ
*“Rabbiniz ki, sizin için yeri döşek, göğü bina kılmıştır; gökten su indirmiş,
 bununla sizin için rızık olarak çeşitli ürünler çıkarmıştır.”*

Müfessirimiz: “Malumdur ki, güneş deniz üzerine doğup ta nemli buharı harekete geçirdiği zaman, hava tabakasına yükselen buhar yoğunlaşır. Eğer oradaki soğukluk kuvvetli olmazsa, mevcut soğukluk ile o buharlar yağmurlaşır, bir araya gelir ve damla damla yağar. Bunun üzerine, biraraya gelen buharlar, bulutu; damlayan şeyler de yağmuru oluşturur. Eğer soğukluk çok kuvvetli olursa, kar ve dolu şeklinde yağar. Ona bakan kimse, o bulutun üzerindeymiş gibi olur. Binâenaleyh, bulutun altındakilere yağmur yağarken, onun üstünde olanlara da güneş vurur. Bütün bunlar ise, Allah Teâlâ’nın yarattığı ilginç şeylerdendir, O’nun mülkünün ve gücünün, kuvvetinin delillerindendir ⁴¹⁷ demiştir. Ayette yerküre ile ilgili dengeli ve hikmetli bir düzen ve yapıdan bahsedilmektedir. İnsanlara verilen bilgi edinme ve bu bilgiden yeni bilgilere ulaşma yeteneği doğru kullanıldığı takdirde Allah Teâlâ’nın varlığına ve birliğine daha kolay ulaşılacaktır. Müfessirimiz de o günkü keşfedilen bilgilerle ayeti izah etmiştir.

Örnek 2: Bakara Suresi 2 / 164 Ayet

إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ

“Kuşkusuz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün değişmesinde, insanlara fayda veren yüklerle denizde seyreden gemilerde, ...elbette nice deliller vardır.”

Müfessirimiz: “(وَإِخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ) yani gece ile gündüzün birbirlerini izlemesi, gündüzün geceyi, gecenin de gündüzün peşinden gelmesi suretiyle değişip durmaları muhkem bir sistemin ürünüdür. Ülkelerin bulunduğu konum, zaman dilimleri hatta Kuzey kutbu ve ekvator çizgisine uzaklık ve yakınlıklarına göre bazen geceler uzar, gündüzler kısalmır. Bazen de geceler kısalmır, gündüzler uzar. Kuzey kutbuna yakın ülkelerde yazın gündüzleri daha uzun, geceleri ise daha kısadır. Kış mevsiminde ise bu durumun tersi gerçekleşir. Böylece gündüzleri kazanç ve geçimlerini sağlamaları, geceleri de istirahat ve uykuyla geçirmeleri sebebiyle, insanların hallerinin bir nizam

⁴¹⁷ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., I, 51.

içinde olmasından dolayı, kulların maslahatını meydana getirmek için gece ile gündüz birbirini takip eder ⁴¹⁸ şeklinde izah edilerek ayet önce bilimsel veriler ışığında açıklanmış, sonra da insanlara sağladığı faydalardan bahsedilmiştir.

Örnek 3: Ra'd Suresi 13 / 3. Ayet

وَهُوَ الَّذِي مَدَّ الْأَرْضَ وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ وَأَنْهَارًا

“Yeryüzünü enine boyuna uzatan, onda sabit dağlar ve ırmaklar meydana getiren O’dur.”

Müfessirimiz: “O, kudretiyle yeryüzünü yaydı ve onu engin ve geniş kıldı. Bu ifade, yerin yuvarlaklığına aykırı değildir. Yerin yuvarlak olduğu kesindir. Bundan maksat şudur: Yüce Allah yeri geniş, ufukları engin bir şekilde yarattı ki, insanlar ve hayvanlar onun üzerinde yerleşsin. Çünkü yer küresinin her bir parçası, tek başına, geniş ve uzun bir alandır. Yuvarlaklık yeryüzünün tümü için söz konusudur.⁴¹⁹ Yeryüzünde sabit ve oturaklı dağlar yarattı ki üzerindikileri sarsmasın. Nitekim bir âyet-i kerimede, (وَالْجِبَالُ أَوْتَادًا) “...dağları da (yeri tutan) kazıklar yapmadık mı?”⁴²⁰ buyruluyor. Bununla birlikte insanlar üzerinde yerleşsinler ve binalar yapsınlar. İmam el-Gazzali (v.505/1111), Fahrüddîn er-Razi (v.606/1210), Ebussuûd Efendi (v.982/1574) ve İbni Teymiye (v.728/1328) gibi İslam âlimleri de (يُكْوِّرُ اللَّيْلَ عَلَى النَّهَارِ) (وَيُكْوِّرُ النَّهَارَ عَلَى اللَّيْلِ) “Sürekli olarak geceyi gündüzün, gündüzü de gecenin üstüne sarmaktadır.”⁴²¹ ayeti gibi apaçık nasslar da dünyanın yuvarlak olduğuna işaret etmektedir diye ifade etmişlerdir. Böylece bu âyet yeryüzünün döndüğüne işaret etmektedir. Çünkü tekvir, küre şeklinde sarmaktır. Sarığın yuvarlaklaştırılıp sarıldığı gibi.⁴²² Ayette gerek insan gerekse diğer canlıların hayatlarını sürdürebilmeleri için yerkürenin geçirdiği jeolojik oluşumlardan bahsedilmektedir. Ayrıca yeryüzünün döndüğünü ayetle izah edip, bu konuda ismi geçen İslâm âlimlerinin de aynı fikirde olduklarını ifade etmiştir.

Bir diğer yerde de Müfessirimiz: “İslam âlimleri yeryüzünün yuvarlaklığı konusunda ittifak etmişlerdir. Gecenin gündüzü takip etmesi ile ilgili açık nasslar da

⁴¹⁸ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., I, 183.

⁴¹⁹ Ayrıca bkz., Beyzâvî, *Envâru 't-Tenzîl*, I/16.

⁴²⁰ Nebe' 78/7.

⁴²¹ Zümer 39/5.

⁴²² el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., III, 7.

bu duruma işaret etmektedir. Çünkü yeryüzü güneşin etrafındaki dönüşü esnasında, onun ışığıyla yarısı aydınlık olurken diğer yarısı karanlık olur. İşte bu asırdaki kesinliği mâlum olan durum budur.⁴²³ Burada da müfessirimizin kendi zamanındaki kanıtlanmış ilmî verilerilerden de istifade ettiğini görüyoruz.

Örnek 4: Nahl Suresi 16 / 66. Ayet

وَإِنَّ لَكُمْ فِي الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةً نُّسْقِيكُم مِّمَّا فِي بُطُونِهِ مِنْ بَيْنِ فَرْثٍ وَدَمٍ لَبَنًا خَالِصًا سَائِغًا لِلشَّارِبِينَ

“Sizin için sağmal hayvanlarda da kesin olarak ibret vardır. Nitekim size hayvanın karnında, besin artıklarıyla kan arasında (oluşan) içenlere lezzet veren saf süt içiriyoruz.”

Müfessirimiz: (الْفَرْثُ) “Fers”, iškembede bulunan alaf/samandan arta kalan fazlalıktır. Bir kısım besinleri iškembede sindirilir. Katı kısımları ise bağırsaklara geçer. Canlı varlık gıdayı aldığı anda, bu gıda, ocanlı eğer insansa onun midesine; yok, hayvan cinsinden ise, onun iškembesine gider. Burada birinci hazım gerçekleşir. O gıda iškembede eritilip ilk hazım tahakkuk ettiğinde, o gıdadan akıcı olanlar, ciğere; katı olanlar ise, bağırsaklara geçer. O gıdadan ciğere geçen kısım, orada eritilir ve kana dönüşür ki, işte ikinci hazım budur. Kana gelince, kan da, toplardamarlara geçer ki, bu da, ciğerden çıkan damarlardır. İşte burada da üçüncü hazım meydana gelir. Ciğer ile memelikler arasında pek çok damar vardır. Dolayısıyla kan o damarlardan memeliğe geçer. Memelik, yumuşak, beyaz etli bir bezedir. Böylece Allah Teâlâ, oetli yumuşak, beyaz bezeye o kan döküldüğünde, tadı lezzet veren bir süte dönüştürür. Bil ki, memede sütün oluşması ve yavrunun beslenmesine uygun olacak nitelikler kazanması, ancak hakîm bir failin ve rahîm bir müdebbirin yönetmesiyle meydana geldiğine şahadet eden, birtakım hayranlık uyandıran hikmetleri ve akıl almaz sırları ihtiva eder.⁴²⁴ Ayette sütün, besin artığı ile kan arasında bir konumda olduğu belirtilmektedir. Allah’ın hikmetli yaratıcılığına delaleti bakımından son derece anlamlı olduğu için müfessirimiz ayetteki sütün hayvan bedenindeki oluşumunu ayrıntılı olarak ele almıştır.

Örnek 5: Târik Suresi 86 / 5.6.7. Ayetler

⁴²³ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., IV, 439.

⁴²⁴ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., III, 134; Ayrıca bkz. Kurtubî, a.g.e., XII, 352.

فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ مِمَّ خُلِقَ خُلِقَ مِنْ مَّاءٍ دَافِقٍ يُخْرُجُ مِنْ بَيْنِ الصُّلْبِ وَالتَّرَائِبِ

“İnsan neden yaratıldığına bir baksın. O, atılan bir sudan yaratıldı. O su, bel ve göğüs kafesi arasından çıkar.”

Müfessirimiz: “Bu su erkeğin belinden ve kadının göğüs kemiği arasından çıkar. Şüphesiz ki o insan, erkeğin sulbü (bel kemiği) ile yine erkeğin göğüs kemiği arasından çıkan sudan yaratılmıştır da denilmiştir. Çünkü Allah Teâlâ, insanın atılan/fışkıran bir sudan yaratıldığını beyan etmiştir. Böyle nitelendirilebilecek olan ise erkeğin suyudur. Sonra da o sıvı kadının rahmindeki yumurtalıklarıyla buluşur.”⁴²⁵

Bu ayetler Kur’ân’ın ilmî mucizelerindendir. Zîra geçen elli seneye kadar erkeğin menisinin, sulbünden yani belinden ve kadının yumurtacıklarının ise göğüs kemiklerinden yani terâibinden meydana geldiği bilinmiyordu. Böylece Kur’ân, ilimden on dört asır önce insanda meni ve yumurtacıkların yerini ifraz etmiştir.⁴²⁶

Müfessirimiz, tefsirinde Kur’ân’ın manalarını sadece indiği dönemin anlayışından ibâret saymamış, kendi zamanındaki bilimsel verilerden de istifade etmiştir. Kullandığı varsayımların da ispatlanmış kuramlar olduğuna dikkat etmiştir. Birtakım müfessirlerin yaptığı gibi varsayımlarla zorlama yoluna gitmemiştir.

⁴²⁵ el-Hisnî el-Mansûrî, a.g.e., V, 476.

⁴²⁶ Ateş, Süleyman, *İslam’a İtirazlar ve Kur’ân-ı Kerim’den Cevaplar*, Kılıç Yayınevi, Ank. 1971, s. 287.

SONUÇ

Son dönem Osmanlı müfessirlerinden olan Mustafa Hayrî Efendi, hayatı, eserleri ve tefsiri el-Muktetaf üzerinde genel mânâda bir çalışma yaptık. Özellikle konumuzu yakından ilgilendiren 20. yüzyıldaki eğitim durumu pek parlak olmamakla birlikte, I. Dünya Savaşı'ndan sonra tedrisata açılan Medreset'ün-Nüvvâb (1922–1950) ve bünyesinde barındırdığı dirayetli eğitimciler hizmetleriyle göz doldurmuşlardır. Kısa bir dönem olmasına rağmen Müslümanların eğitimi Nüvvâb ile farklı bir hüviyet kazanmıştır. Eğitimdeki bu başarılı çıkışın ardında yatan önemli isimlerden biri de tezimizin konusu olan Mustafa Hayrî Efendi'dir. Hayatını Türkiye ve Bulgaristan'da olmak üzere iki ayrı merhalede incelediğimizde en verimli yıllarının Bulgaristan Müslümanlarının eğitime hizmetle geçtiği şüphesizdir. Kıymeti zamanla anlaşılan Mustafa Hayrî Efendi'nin son yıllarda şahsı ve eserleri ile ilgili çalışmalar yapılmaktadır. Biz tezimizde konumuz itibarıyla çok yönlülüğünden biri olan müfessirlik tarafını yansıtmaya çalıştık. Onun Sofya'da yazımını tamamladığı tefsir, ilmi kişiliğinin en büyük göstergesidir.

1944 yılında Bulgaristan'daki rejim değişikliğinden ötürü yargısal yetkilerin Başmüftülüktен alınmasıyla, fıkıhçı yönüyle ön plana çıkan Mustafa Hayrî Efendi'nin tefsir ilmiyle meşguliyeti de başlamıştır. O, bu yönüyle sanki bize Ebu's Suûd Efendi'yi hatırlatmaktadır. İslam davasının gelişmesi için yapmış olduğu mücadelede silinmez izler bırakıp adını târihe yazdıran Mustafa Hayrî Efendi'nin hayatı okumak, okutmak ve İslam davasını anlatmakla geçtiği açıkça görülmektedir. Onun bu aksiyonel özelliğini Gaziantep ve civarında maruf Abdullah Hoca'dan aldığı eğitim sayesinde olduğu düşünülmektedir. Her şeyden önce ilim ve eğitime önem veren fedakâr bir gönül adamı olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar yaptığı çalışmalar ülkemizde pek fazla günışığına çıkarılmamış ve tanıtılmamış ise de bilhassa Bulgaristan'da yetiştirdiği Nüvvâb talebelerinin ve o diyarda kendisini dinleyip hatırlayan herkesin gönlünde kıymetli bir âlim, sevilip sayılan bir arif olarak yer etmiştir. Ayrıca müfessirimiz İslâm dünyasında Şeyhu'l-Mansûrî diye maruftur. Bulgaristan Müslümanlarının millî-mânevî kültürüne böylesine muazzam ve uzun yıllar hizmeti olan Mustafa Hayrî Efendi'yi tanımak ve ilim dünyasına tanıtmak bizim açımızdan çok önemli bir kazanım ve müellifimiz adına büyük bir minnettarlık olacaktır.

el-Muktetaf, rivâyetin temeli olan âyet ve hadisle tefsir esasına dayanan bir tefsir görünümündedir. Tefsir incelendiğinde, Kur'ân'ı Kur'ânla, Kur'ân'ı sünnetle ve Kur'ân'ı sahabe ve tabiîne isnâd edilen kaviller ile tanzîm edildiği görülmüştür. Müfessirimiz, kolay ve kısa ibarelerle, ayet-i kerîmelerin zâhirini esas alarak, ilmî gücünü AllahTeâlâ'nın muradını anlamaya, dine ve dünyaya müteallık faydaları tesbit etmeye harcamak sûretiyle bir tefsir kaleme almıştır. Kur'ân-ı Kerim'e, sahih rivâyetlere, akla ve sünnetullah'a ters düşen israiliyatı sened ve metin tenkidinden geçirerek müfessirin bu konudaki hassasiyeti ortaya konulmuştur. Ehl-i Sünnet çizgisinde görüşlere sahip olan Mustafa Hayrî Efendi, tefsirinde okuyucunun rahatlıkla anlayabileceği bir dil kullanmıştır. Kur'ân'ın maksat ve hedeflerini gölgeleyen ayrıntılara girmekten kaçınmıştır. Kur'ân'ın anlaşılmasına yönelik bir gayretle kaleme alındığı göze çarpmaktadır. Müfessirimiz tüm Kur'ân ilimleri konularında ilgili âyetlerde kısa ve özlü atıflarda bulunmuştur. Müteşâbih âyetlerin tefsirinde selefte olan bağlılığı müşahade edilmiştir.

el-Muktetaf'ın rivâyet yönü yanında dirâyet yönü de bulunmaktadır. Her ne kadar o rivâyet tefsiri ise de her bir rivâyet tefsirinde olduğu gibi, kendi hacmi ölçüsünde lügat, sarf ve nahve dayalı açıklamalar yapılmıştır. Gerekteğinde şiirle istiḥata başvurulmuştur. Kelâmî meselelerde selefte bağlı kalınmış, yeri geldiğinde bidatçilere gereken cevaplar verilmiştir. Ahkâm ayetlerinde konunun izaha muhtaç yönüne vurgu yapılmıştır. Taasuba kaçmadan deliller zikredilmiş ve tercihler yapılmıştır. Kurân tefsiri ile ilgili tüm konular bıktırıcı uzunluktan ve şaşırtıcı kısalıktan uzak olarak ele alınmıştır. Bu sebeple Kur'ân'ın ruhundan uzaklaşılmasına engel olunmuştur. Kitap ve sünnete bağlılığın neticesi olarak ihtilaflı konularda tercih yapılmıştır. İslam'a uygun olmayan görüşler değerlendirilip, reddedilmiştir.

Kur'ân İlimleri açısından değerlendirdiğimiz el-Muktetaf, genel kabulle bir rivâyet tefsiridir. Ancak önemli dirâyet tefsiri örneklerini de görmekteyiz. Herhangi bir Tefsir ekolüne dâhil etmek gerekirse Mustafa Hayrî Efendi'nin hem pratik dinî hayatın içerisinde aktif rol almış olması, hem de batı taklitçisi müslüman aydınlara karşı vermiş olduğu mücadele ile onun tefsirini Aksiyon ve Dâvâ Ekolü'nü temsil eden müfessirlerden olabileceğini düşünmekteyiz.

Müellifin yine el-Muktetaf isminde Nüvvâb Okulu'nda ders kitabı olarak okuttuğu İslâm Hukuku'na ait bir eseri mevcuttur. Tezimizin konusu olan bu eserinin de tefsir derslerinde okutulmak üzere kaynak bir eser olabileceği kanaatini taşımaktayız.

Mustafa Hayrî Efendi'nin hayatı ve eserleri hakkında bilhassa uzmanlık alanı olan fıkıh sahasında daha geniş çalışmaların yapılmasını, yayımlanmamış eserlerinin ise tahkîk edilerek neşredilmesini önemli görmekteyiz. Ayrıca O'nun kaybolan kitaplarına da ulaşılarak ilim dünyasına kazandırılması en büyük temennimizdir.

Kulluk kitabımız Kur'ân-ı Kerim'in daha iyi anlaşılması için emek sarfedilen bu eserin yeniden tahkik edilmesi gerekmektedir. Kitap ve sünnete bağlılığı gaye edinmiş Mustafa Hayrî Efendi'nin tefsiri'nin el yazma nüshasının tıpkıbasımı gerçekleştirilmelidir. Bildiğimiz kadarıyla, son dönem Osmanlı ulemâsı içinde Arapça tefsir yazan tek âlimimizin bu tefsirinin tercüme edilerek, neşredilmesi de devraldığımız kültür mirasının daha iyi idrak edilmesine sebep olacaktır diye düşünüyoruz.

KAYNAKÇA

ABDUH, Mahmud Muhammed (v. 1905), *Tefsîru'l-Menâr, (Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm)*, Kahire 1948.

ABDULBAKÎ, Muhammed Fuad (v. 1968), *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzı'l-Kur'ân*, Dâru'l-Hadis, Kahire 2001.

AHMED, Vedat, *Medresetü'n-Nüvvâb ve Eğitim Sistemi*, Lisans Bitirme Tezi, Sofia 2001.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, “Düreru'l-Hukkam” *DİA*, İstanbul 1994.

ÂLÛSÎ, Şehâbeddin Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî el-Bağdâdî (v. 1270/1854), *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm*, Dar-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyye, Beyrut tsz.

BEGAVÎ, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ud b. Muhammed el-Ferra (v.516/1122), *Meâlimü't-Tenzîl*, Dar-u Tayyibe, Riyad 1989.

BEYDÂVÎ, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed (v. 685/1286), *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Dar-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyye, Beyrut tsz.

BOZKURT, Nebi, “Medrese” *DİA*, XXVIII, s.324.

BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail (v. 256/870), *el-Câmiu's-Sahîh*, Dâru'l Fikr, Beyrut 1992.

CANBAZOV, İsmail, “Sofya’da Yazılan Kur’ânTefsîri”, *Altınoluk* (Ocak 2002), sayı 191.

CERRAHOĞLU, İsmail, *Tefsir Usûlü*, TDV Yay., Ankara 1991.

-----, *Tefsir Tarihi I-II*, DİB Yayınları, Ankara 1988.

ED-DABBÎ, el-Mufaddal b. Ya'la b. Salim *el-Mufaddaliyyât*, (Tah. Ahmed Muhammed Şakir-Abdusselam Muhammed Harun), Dâru'l-Meârif, Kahire tsz.

DÂNÎ, Ebû Amr Osman b. Saîd, *et-Teysîr fî'l-Kırâati's-Seb'* (thk. Otto Pretzl), Beyrut 1984.

DAVUDOĞLU, Ahmed, *Kur'ân-ı Kerim ve İzahlı Meali (Türkçe Anlamı)*, Çelik Yayınevi, İstanbul 1991.

-----, *Ölüm Daha Güzeldi, (Hatıralarım)* Şamil Yayınevi, İstanbul 2015.

DEMİRCİ, Muhsin, *Tefsir Usûlü*, İFAV Yay., İstanbul, 1998

-----, *Tefsir Tarihi*, İFAV Yay., İstanbul, 2003

DOĞAN, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996.

EBÛ DÂVÛD, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (v. 275/889), *Sünen i Ebî Dâvûd*, Beytü'l-Efkârî'd-Düveliyye, Riyad tsz.

EBU HİLÂL EL-ASKERÎ, Hasan b. Abdullah b. Sehl, *el-Füruk fî'l-Luğa*, (thk. Cemal Abdülğani Müdgamiş), Dar-u Risâleti-l-Âlemiyye, Kahire 2014.

EBÛ'S-SUÛD, Muhamed b. Muhammed el-Amedî (v. 982/1574), *İrşâdü'l-Akl'i-s-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kur'ân-i-l-Kerîm*, Dâru't-Turâsi'l-Arabiyye, Beyrut tsz.

EBÛ HAYYÂN, *el-Bahru'l-Muhît*, Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelûsî (v. 745/1344), Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut 1413/1993.

ERTÜRK, Haşim- EMİNOĞLU, Rasim, *Bulgaristan'da Türk-İslam Eğitim ve Kültür Müesseseleri ve Medresetü'n-Nüvvâb*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.

HAYRÎ, el-Mustafa, (v. 1390/1970) *el-Muktetaf*, Matba'at ü'n-Nüvvâb, Sofya 1941.

HISNÎ EL-MANSÛRÎ, Mustafa Hayrî (v. 1390/1970), *el-Muktetaf min' uyûni't-tefâsir*, tah. Prof. Dr. Muhammed Alî es-Sabûnî, Dâru'l-kalem – Dâru's-şâmiyye, Dımaşk- Beyrut 1417/1996.

NECCÂR, Selim Osman, “*Menhecü's Şeyh el-Mansûrî fi'l-Muktetaf min Uyûni't-Tefâsir*”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazze 1427/2006.

HANBEL, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (v. 241/855), *Müsned-ü Ahmed b. Hanbel*, (Thk. Şuayb el-Arnâvud), Müessese-i Risale, Beyrut 1995.

HASAN, Mehmet, “*Bulgaristan'da Medresetü'n-Nüvvâb*”, (Basılmamış Lisans Tezi), İstanbul 2010.

HASSAN B. SABÎT, *Dîvân*, (nşr. Abdurrahman el Berkûkî), Beyrut 1966.

HASANOV, Ahmed, Şeyh Yusuf Ziyâeddin Ezherî'nin Hayatı, Kişiliği ve Hizmetleri, *Godişnik: na visşiya İslamski Institut/Annual of the High Islamic Institut/Sofya Yüksek İslam Enstitüsü Yıllığı*, Sofia 2012.

HAYTA, Mustafa, Bulgaristan Topraklarında Osmanlı Bakiyesi Bir Yüksek Öğretim Kurumu: Medresetü'n-Nüvvâb, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Antalya 2017.

İBN-İ KESÎR, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfî (v. 774/1373), *Tefsîru'l Kur'âni'l Azîm*, Dâru'l-Hadîs, Kahire 1988.

İBN-İ MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (v. 273/887), *Sünen-i İbn-i Mâce*, Beytû'l-Efkârî'd-Düveliyye, Riyad 1999.

İBN-İ MANZÛR, Cemâleddîn Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükrim (v. 711/1311), *Lisânü'l- Arab*, Dâr-u Sâdır, Beyrut 1990.

İBNU'L-MU'TEZ, *Dîvân*, (nşr. M. Bed'i Şerif), Kahire 1401/1990.

İMAM MALİK, b. Enes (v. 179/795), *Muvatta*, (thk. Külâl Hasan Alî), Müessesetü'r-Risâleti'n-Nâşirîn, Beyrut 2013.

İNAN, Yrd. Doç. Dr. Ahmet, *el-Muktataf min' Uyûni't-Tefâsir*, İslamiyât V (2002), sayı 2 (kitap tanıtım yazısı).

-----, *Adıyamanlı Mustafa Hayrî Efendi ve Tefsiri (el-Muktataf fî't-Tefsir)*, İlâhiyât, Ankara 2003.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Bulgaristan (Bulgaristan Vakıfları)", *DİA*, İstanbul 1992, VI. 401-403.

İSFEHÂNÎ, Râğıb, Ebu'l Kâsım Hüseyin b. Muhammed (v. 465/1070[?]), *Müfredât-ı Elfâzı'l-Kur'ân*, (thk. Safvân Adnân Dâvûdî), Dâru's-Şâmiyye, Beyrut 2009.

KALLEK, Cengiz "Kuduri" *DİA*, XXVI, s. 321-322.

KELEBEK, Mustafa, Bulgaristan-Şumnu Şehrinde Medresetü'n-Nüvvâb'ta Arapça'nın Öğretim Merhaleleri", *Godişnik: na visşiya İslamski Institut/Annual of the High İslamic Institut/Sofya Yüksek İslam Enstitüsü Yıllığı*, Sofia 2011.

KESKİOĞLU, Osman, *İslam Dünyası Dün ve Bugün*, AÜİF Yayınları, Ankara 1964.

-----, *Bulgaristan'da Türkler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.

KILIÇ, Osman, *Kader Kurbanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993.

KUR'ÂN YOLU MEÂLÎ, (Heyet), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2017.

KURTUBÎ, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr (v. 671/1273), *el-Camiu li-Ahkami'l-Kur'ân*, (thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî), Muessesetu'l Risâle, Beyrut 2006.

EL-MUBERRED, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezid (v. 286/900), *el-Kâmil fî'l-Luga ve'l-Edeb*, (thk. Muhammed Ahmed ed-Dâlî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1984.

MÜSLİM b. Haccac Ebu'l Huseyn Kuşeyri (v. 261/875), *Sahihu Müslim* (Mevsuatu'l-Hadisi's-Şerif) (Thk. Salih b. Abdulaziz) Daru's-Selam, Riyad 2000.

NESEFÎ, Abdullah b. Ahmed b. Mahmud Ebu'l Berekât (v.710/1310) , *Medariku't-Tenzil ve Hakaiku't-Te'vil*, Eda Neşriyat, İstanbul 1993.

ÖĞMÜŞ, Harun, Tefsirde Şiirle İstişad Açısından Hicrî 2. Asrın Önemi, *Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*, İlim Yayma Vakfı, Ankara 2009.

ÖZEL, Ahmet, “Hanefi Mezhebi”*DİA*, XVI, s. 21-27.

RAĞİB EL-ISFEHANÎ, Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal, (v. V./XI. Yüzyılın ilk çeyreği), *Müfredatu Elfazi'l-Ku'an*, (Thk. Safvan Adnan Davudi), Daru'l-Kalem, Dimeşk 1992.

RÂZÎ, Fahrüddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer, (v. 606/1210) *et-Tefsiru'l-Kebir (Meîâtihu'l Gayb)*, Daruihyai't- Turasi'l- Arabî, Beyrut tsz.

SÂBIK, Seyyid, *Fıkhu's-Sünne*, (Trc. Mehmet Yılmaz), Pınar Yayınları. İstanbul 1992

SÂBÛNÎ, Muhammed Ali, *Ravâiu'l-Beyân Tefsîru Âyâtî'l-Ahkâm*, Mektebü'l-Gazâlî, 3. Baskı, Şam, 1400/1980.

SÂLİH, Subhî, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'an*, Dersaadet, İstanbul tsz.

SUYUTÎ, Celâluddin Ebu'l-Fadl Abdurrahman b. Muhammed b. Ebu Bekir (v. 911/1505), *ed-Dürrü'l-Mensûr fî't-Tefsîri bi'l-Me'sûr*, Tür'atü'z-Zümer, Kahire 1424/2003.

-----, *el-İtkan fî Ulûmi'l-Kur'an*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut 1978.

ŞEYBÂNÎ, Nâbîga, *Dîvân*, (nşr. Ahmed Nesim), Kahire 1351/1932.

ŞİMŞEK, M. Sait, *Kur'an'ın Anlaşılmasında İki Mesele*, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1991.

-----, *Kur'an Kıssalarına Giriş*, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1993.

ŞİMŞİR, Bilal N., *Bulgaristan Türkleri*, Bilgi Yayınevi, 2. Baskı, Ankara 2009.

TABERÎ, Muhammed b. Cerir b. Yezid b. Halid Ebu Cafer (v. 310/923), *Camîu'l-Beyan an Te'vîl'i Ây'il Kur'an*, Daru'l-Fikr, Beyrut 1994.

TAHÂNEVÎ, Ali el-Fârukî, *Keşşâfu ıstılâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*, (nşr. Ali Dahrûc), Mektebetü'l-Lübnân, Beyrut 1996.

TİRMİZÎ, Muhammed b. İsa b. Sevre v. 279/892), *Sünenü't-Tirmizi*, Daru ihyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut tsz.

VEDAT S. Ahmed, "Mustafa Hayrî Efendi", *Kalem*, sy. 9, Sofya 2003.

YAVUZ, Yusuf Şevki, “Elmalılı Muhammed Hamdi”, *DİA.*, XI, s. 62.

YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi, Hak Dini Kur’ân Dili, Eser Neşriyat, tsz.

YILDIRIM, Duran Ali, *Kur’ân’da Fesat*, Çimke Basım Yayın, Konya 2016.

ZEHEBÎ, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsir ve ’l-Müfessirun*, Dâru’l-Erkam, Beyrut tsz.

-----, *el-İsrailiyyat fî ’t- Tefsir ve Hadis*, Kahire 1986.

ZEMAHŞERÎ, Mahmud b. Ömer b. Muhammed Ebu’l Kasım (v. 538/1144), *el-Keşşaf An Hakaiki Gavamid’it-Tenzîl ve Uyun’il Ekâvil fî Vechi’t-Te’vîl*, Beyrut 1995.

ZERKÂNÎ, M. Abdulazim (v. 1367/1948), *Menâhil’ul-irfân fî ulûmi’l-Kur’ân*, Dâru’l-Fikr, Beyrut 1407/1988.

ZERKEŞÎ, Ebû Abdillâh Bedruddin Muhammed b. Bahadır (v. 794/1392), *el-Burhan fî Ulumi’l-Kur’an*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Birinci Baskı, Beyrut 2001 ve thk. Abdurrahman el-Maraşlî, Dâru’l-Ma’rife, Birinci Baskı, Beyrut 1410/1990.

